

ВИЗАНТИЯ

ШАРА ДИЛ
АЛФРЕД РАМБО

·ΙC·

издателска
къща
ХЕРОДОТ

**АЛФРЕД РАМБО, ШАРЛ ДИЛ
ВИЗАНТИЯ
КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИ
ОЧЕРЦИ**

Превод: Д. Попов, Д. Б. Митов

chitanka.info

Знаменитото съперничество между зелени и сини, прочутите борби на хиподрума, могат да ни дадат нещо като резюме на тайнствената византийска цивилизация.

В цирка ние можем да намерим целия Константинопол или, както са казали някои, — какъвто театърът, такъв и народът.

ХИПОДРУМЪТ В КОНСТАНТИНОПОЛ

Знаменитото съперничество между зелени и сини, прочутите борби на хиподрума, могат да ни дадат нещо като резюме на тайнствената византийска цивилизация. В цирка ние можем да намерим целия Константинопол или, както са казали някои, — какъвто театърът, такъв и народът. Византийският театър е бил хиподромът. Ако турнирите представят френското феодално общество, ако нашият Лоншан дава образа на модерния Париж, хиподромът е огледало на гръцкото общество през средните векове.

I

Прочутите циркови партии са се хвалили със старинен произход, който се губи в мрака на митологическите времена. Смятали са, че магьосницата Цирцея е построила първия цирк, че Енумаус, цар на Пелопонес, е впрегнал първата колесница и че Ромул е дал на партиите техните традиционни цветове. Тия партии не само обичали, подобно на масонските ложи в наши времена, да търсят произхода си почти от създаването на света, но са искали да се предава символичен смисъл на всяка особеност на тяхната организация. Развитието на колесниците през течение на вековете се е смятало, че напомня обиколката на слънцето. Както навремето е имало четири елемента, така е имало и четири партии: зелени, които представлявали земята, сини — морето, червени — огъня, бели — въздуха. Затова през време на езичеството богове покровители са били Кибела, Нептун, Веста и Юпитер.

Със сигурност може да се каже, че докато е продължавала Римската република, не е ставало въпрос нито за зелени, нито за сини, нито за жокеи, нито за партии: римският народ е имал много други грижи. Едва с абсолютната власт на цезарите се появяват повърхностните и смутителни разпри на хиподрума. Когато форумът е бил „успокоен“, тогава циркът станал буреносен. Тогава лудият Калигула се пристрастява към партията на зелените и заповядва на своята гвардия да обстрелва народа, защото последният си позволил да ругае един от неговите жокеи; тогава виждаме Нерон да кара колесници на арената, облечен в дрехи на жокей от партията на зелените, а Вителиус в сини дрехи. Хелиогабал и Комод (недостойният син на Марк Аврелий) са били също така бесни гонители на зелената партия.

Когато Римската империя се пренесла от Рим в Константинопол със своя монарх, със своите патриции, народ, институции и традиции, а дори и с паметниците си, също така пренесени били от бреговете на Тибър и хиподрумските партии. Страстите и съперничествата, които тия партии са вдъхвали, се увеличили в страшни размери, подобно на

растения, които, пренесени от родната почва върху по-девствена и плодородна земя, разцъфтяват веднага и се развиват така разкошно, че затъмняват своите сродници от майката отечество. Особено през VI и VII в., по време на царуването на Марций, Анастасий, Теодора, Юстиниан, Маврикий, Фока и Хераклиус, историята на църковите партии се смесва с историята на империята. Зелените и сините при своите разпри предизвикват бунт и пожар в Константинопол, гражданска война в империята. Не минава нито една година без в града или в предградията да не избухне между развилнелите се партии някоя кървава схватка. Партизаните често се осмелявали да почват борба с властите, при която загивали хиляди хора. И когато бурята започвала в Константинопол, тя отеквала страшно в размирните градове Антиохия и Александрия.

Мнозина са се питали дали тези кървави борби в цирка не крият в себе си дълбоки политически разцепления и дали зад тия лекомислени поводи не лежат сериозни въпроси, разрешавани с оръжие. Това е малко вероятно, защото византийският народ се е вълнувал слабо от вътрешната и външната политика на империята. Достатъчно е било правителството да поддържа евтина цена на виното и зехтина, достатъчно е било да не се посяга на светите икони. И затова най-голям интерес народът проявявал към цирка. Той се интересувал много повече от това кой ще победи при бъдещите надбягвания — зелените или сините жокеи, отколкото от неуспехите или успехите на гръцката армия при Ефрат или на Дунава. Когато виждаме във византийската история някоя партия да се обявява срещу монарха, можем да бъдем уверени, че това не е, защото той е следвал лоша политика по отношение на арабите или защото е подписал неблагоприятен мир с маджарите; защото е обявил несправедливо война на българите; или защото е ограничил свободата; или отказал да направи някоя реформа, а само защото е показал известни симпатии към противната църкова партия. Когато един нов император за пръв път присъствувал на надбягване с колесници, целият народ чакал с тревога, той да покаже своите предпочитания. Ако се появил на императорската трибуна, облечен в знаците на сините, съдбата на неговото царуване е била изцяло предопределена. Сините се привързвали към него, а зелените го намразвали жестоко. И във всички бъдещи вълнения на града могат да се намерят следи от този пръв

политически акт на императора. Народът не е искал от короната друга политическа програма, освен тази. Интересно е наистина, че тия царе, които при всеки бунт на партиите са рискували и корона, и живот, не са имали мъдростта да скриват своите симпатии и антипатии, вместо да излагат империята на опасност заради едно жокейско облекло. Уви, и византийският император е бил също така византиец! Не всички имали философското образование на един Марк Аврелий, който в своите „Мисли“, благодари на пастрока си, задето го е възпитал така, че не е ставало нужда да покровителствува нито зелените, нито червените. Мнозина, напротив, били по-луди от народа си, повстрастени в народните развлечения. Юстиниан наистина е бил велик строител, велик законодател, но все пак той е бил човек на своето време и на своята страна.

Погрешно е да се мисли, че цирковите партии по време на Византийската империя са имали религиозна окраска и че по зеления и по синия цвят са си оспорвали първенството между православните и еретиците, католиците и манихеите, иконопоклонниците и иконоборците! Ако понякога разсърдените партии са наричали императора еретическо куче, последните им отвърждали със същите банални епитети, нещо като ругатни на разположение на всички партии, които са съставлявали същността на речника, от византийски хули. Достатъчно, е да отбележим, че през времената, когато е имало най-много размирици, ролята на всичките партии се е засенчвала и че в градските партии на Ориента качеството на евреин не е било причина за изключване.

Какво представлявали всъщност тези партии? — Общества, съставени от стотици членове, които са имали за цел да гледат коне, колесници, жокеи, да се конкурират помежду си върху арената на хиподрума и да даряват на народа, и на императора забава със своите конни борби. Това са били дружества за конни надбягвания. Такъв е и у нас интересът към надбягванията в Дерби или в Лоншан — остатък от древното съперничество, пренесено на мирна почва у двете нации по бреговете на Ламанш. В Източната Римска империя не може да става въпрос за международни надбягвания. Според византийските идеи всъщност е имало само един народ, избран от Бога и небето, а именно гръцкият народ. Вън от него всички са били само варвари, а Византийската империя единствена съставлявала населената земя —

останалото било пустиня. Затова, за да има някакъв интерес в тия надбягвания с колесници, трябвало е самият народ да се раздели на съпернически, почти неприятелски групи, да постъпи в тази или онази партия, а това е означавало да се посвети изцяло на удоволствието от играта. У нас зрителите при надбягванията се интересуват най-много от залозите, които правят, от вложените лири стерлинги или банкноти. В Константинопол беднякът плебей, босфорският лодкар, хамалинът от Златния рог са нямали пари да ги рискуват — те са залагали себе си и своето честолубие. Веднъж седнали по стъпалата на хиподрума и запасали големия пояс, разгромът на сините е бил тържество на зелените, а тяхната победа — тежка мъка. Когато тяхната партия бивала победена, когато техните жокеи падали в момента, когато достигали целта, мъката и унижението им били безгранични. Как биха посмели те да минат през своя квартал покрай дюкяна на съседите си, да се приберат вкъщи, облечени в дрехите на опозорения цвят? Зелената лента, която вдъхвала почит дори и на самия император, е рискувала да ги изложи на подигравки, на хули от страна на всички слуги и размирници в Константинопол. Напротив, когато любимият жокей спечелвал палмата, багдадският халиф не е могъл да излезе срещу византиеца, а победите на великия езичник Александър не са имали стойност в техните очи. Последните бедняци са се разхождали победоносно по широките улици, облечени в дрехи на победните цветове, с изправени глави, сред ласкателния шепот на тълпата.

Както днес всеки отива да прегледа списъка на конете, преди да заложи на конните надбягвания, така и византиецът, който се е готвел да постъпи може би за цял живот под знамето на една партия, е изучавал грижливо шансовете за победа, осведомявал се е за хората и за материала, за качествата на конете и за сръчността на жокеите, за симпатиите на всемогъщия император. Поради тая причина, според благоприятните или неблагоприятните условия, някои партии са били по-многобройни от други. През VII в. партията на зелените е имала 1500 члена, а на сините — само 900. Като си представим какви са били надеждите, тревогите, радостите и мъките, които са вълнували сърцето не само на отделния гражданин, но и на грамадното мнозинство, можем да заключим, каква е била византийската публика на хиподрума. Всички зрители от една и съща партия, са седели на една и съща страна в хиподрума, облечени в едни и същи дрехи и са следели с

наведено напред тяло, задъхани, увлечени между страха, надеждата и колебанията в надбягванията. Интензивността на всяко чувство се засилвала с увеличаване броя на тези, които го споделяли. Всеки отделен човек изпитвал интерес, страст, надежда, разочарование, а тълпата общо е чувствала бяс, унес, необикновено отчаяние.

Страстите са се разпалвали най-вече от това, че срещу себе си от другата страна на хиподрума всеки е виждал противната партия. На страха на едните е отговаряла надеждата на другите, на неуспеха — тържеството, а всяко разочарование е било засилено от обидите. В такива моменти тълпата не се е въздържала, и от едната до другата страна на цирка са се сипели предизвикателства, дразнели са се с поглед, подигравки, а най-разпалените са се изправяли върху стъпалата на театъра, бясно размахвали ръце и своите дълги веещи се ръкави. С течение на времето, тъй като се виждали често, членовете на противните партии започнали да се ненавиждат, започнали да мислят само за кървави борби, за пожари, за гражданска война. Става ли ясно сега, защо византийците с техните партии и надбягвания с колесници не съжالياха за борбите с гладиаторите и на дивите животни, и за морските сражения в изкуствените морета? Кръвта, която някога се е проливала на арената, сега потичала по време на антрактите и след свършване на игрите. Сега вече самият зрител, достигнал крайния предел на своя гняв, изтегляше често късия, скрит под мантията меч, хвърляше се към стъпалата, където стоеше противната партия, поемайки върху себе си службата на гладиатор, ставаше изведнъж актьор в една кървава трагедия. Напразно гвардията на императора се е намесвала, за да разделя с меч в ръка, с камшици и тояги борецките се. Под ударите на войниците страстите на зелените и сините се разпалвали още повече. Коя гладиаторска борба в най-хубавите дни на Рим би могла да се сравни със страшното размирие през царуването на Юстиниан, когато 40 000 трупа покрили стъпалата на амфитеатъра и арената на цирка? Истински лов на диви зверове! Обаче синият, който дебнел с кама между зъбите в някоя тясна улица минаването на някой зелен, изпитвал по-голяма наслада, отколкото, когато виждал да гонят в цирка жирафи или антилопи.

Това са били истински сражения. Но имало и нещо друго — вечер често били виждани добри партизани от партията на венетите да

хвърлят във вълните на Босфора някой прасин, здраво вързан в чувал от кожа.

Такива са били удоволствията, които тия партии са имали за цел да дават на византийския народ. Става ясно, че тия партии са били истински съдружия, конни клубове. Те са били четири, само че белите винаги вървели заедно със сините или венетите, а червените били само секция от зелените или прасините. Тия клубове били признати от държавата и затова всяко съдружение си имало председатели, достойници, чиновници, съкровища, конюшни, конезаводи, коне, колесници, мечкари и акробати, които през време на почивките забавлявали публиката. Всъщност партиите са били нещо като импресарио за всички удоволствия на народа. Всяка партия се състояла от три съвсем отделни части: 1) членове на клуба, записани на един регистър, които годишно плащали членски вноски и участвали в избора на достойници; 2) жокеи, които често били вземани за самата партия; 3) масата от византийски граждани, които, без да бъдат записани и без да плащат членски внос, без да се ползват от каквито и да било привилегии, все пак взимали страна към тази или онази група и се нареждали в хиподрума на определени места^[1].

По подобие на Константинопол и големите градове на империята са имали зелени и сини клубове, които кореспондирали с клубовете от столицата, давали са като тях представления по местните хиподруми и въставали веднага, след като разбирали, че техните събратья от Константинопол са грабнали оръжията. От единия до другия край на империята е имало нещо като венетско или прасинско франкмасонство, което насочвало всичките си усилия към една и съща цел. Оня император, който в Константинопол се обявявал за венетски, бивал веднага обожаван от сините и ненавиждан от зелените в Александрия, Антиохия, Никея, Тесалоник. Един исаврийски благородник смазал жестоко в град Тарс някакъв бунт на сините. Техните колеги от Константинопол поискали главата му от Юстиниан. Те не могли да я получат, защото го издебнали на излизане от двореца и го убили на място. Когато императорът успявал с крути мерки да потуши в столицата сблъскванията на партиите, „ужасът се разпространявал по всички градове на византийската империя“.

Могъществото на партиите било така силно само защото търпимостта на императорите им давала възможността да се

организируют в истински милиции. Те завладявали градската стража и това им позволявало да вършат безнаказано безредия. Енергичната съпротива, която те били способни да окажат в случай на бунт на обучените войници или на ветераните готи от императорската армия, не би могла да бъде обяснена, ако не допуснем, че тия *немирници* са разполагали и с нападателни, и с отбранителни оръжия. Подобно на нашите национални гвардейци в известни епохи и тях често са ги викали за почетна стража. Те са ескортирали императора при церемонии в града и когато е отивал на поклонение в светите църкви. Те образували шпалир при процесите, когато монархът, заобиколен от придворните, от патриарха и епископите, сред факлоносци и хор от църковни песни отивал в „Св. София“ или в църквата на „Светите апостоли“, където става коронацията на византийските императори. Изглежда, че тези войници-граждани са имали твърде лош външен вид, защото павийският епископ, итало-германецът Луитпранд, войнствен, както цялото варварско духовенство от онова време, който бил посланик във Византия към средата на X в., не намира достатъчно думи, за да подиграе тази жалка милиция. Той обрисова тези стражи, образували шпалир, въоръжени с жалки малки копия, със строшени щитове, облечени в скъсани туники и „като връх на поуката“ — боси.

В края на краищата императорите успели да подчинят тези развилнели тълпи и ги превърнали в нещо като съвсем безобидна парадна милиция. Всеки път, когато императорът излизал между народа, отделения от зелени и сини, наредени по неговия път, били натоварени да го акламират и да му четат хвалебствени стихове. Когато императорът се женил, партизаните били натоварени да съставят сватбени песни и на третия ден след сватбата техни процесии придружавали императрицата, обкръжена от сенатори, евнуси, придворни дами и носачи на парфюми, до традиционната баня, която тя трябвало да вземе в Магнаурския дворец. Когато се раждал порфиrogenет, членовете на партиите бивали поканени да го кръстят и да съобщят името му в града. На деветия ден след раждането те били длъжни да дадат на императрицата едно особено питие, наречено лохозема (вино на родилката). В оня особен царски двор на Византия церемониалът предписвал на господаря да се забавлява в определени дни. Тогава канели в двореца делегати на партиите и те придружавали със своите песни и тамбурини готските танци, в които участвували

гиганти, облечени във варварски костюми, със страшни маски, които говорели на неразбираем език и по тоя начин представлявали войниците на Аларих. Понякога в присъствието на императора и на цялата му свита те започвали да играят съвсем сериозни, почти религиозни танци, на които жени не присъствували. Всеки от танцьорите бил облечен в специална дреха, подобна на оная, която покъсно обличали венецианците, и в къси панталони, носени от французите през XIV в. В ръка те държали бастун с полумесец на върха.

Тези сдружения имали сложна организация, защото е трябвало да изпълняват много задължения: да поддържат добрия ред в града, да организират народните забави, да оживяват и разхубавяват двореца на царя. Начело на всяка партия или дем стояли демократът и демархът. Много скоро се стигнало дотам, че демократът е можел да бъде назначаван само от императора. Последният дори се стараел да дава тази длъжност на някой от своите командувачи пълководци от императорската гвардия или пък на някой адмирал, който е можел да гарантира за послушанието на подчинените. Но истинският водач на партията, избраният, обичан и популярен шеф, който вдъхвал доверие, а не страх, е бил демархът. Понякога той заплащал с главата си злосторствата, извършени от неговата група. Един от тях бил изгорен жив по време на император Фока. Под заповедите на тези високи достойности били поставени офицери, командири и инспектори на военни постове. Всяка партия си имала и нотариуси, които редактирали различните книжа и водели сметките; хартуларии, които пазели архивите; мандатьори, които носели заповедите на демарха; титулувани поети, които съчинявали стихове в чест на монарха; мелисти, които пишели музика за тези стихове; диригенти, които ръководели хорове; органисти за музикален съпровод на хоровете; художници и скулптори, които претворявали образите на императора и на императрицата и лавровите корони на главите им за украса на хиподрума. Имало също така и чауси, които поддържали реда в цирка; специални чиновници, които надзиравали тегленето на билетите за получаване на онова място, което заемали колесниците преди почването на игрите; специални пазачи, които пускали колесниците, когато се давал знакът за начало на състезанието; надзиратели, които пазели венците и златните дрехи на жокееите, въобще цяла редица

чиновници в конюшните за поддържане на арената, за полиция при играта, като не броим танцьорите, палячовците, акробатите и пр. и пр. Но най-нужни са били преди всичко жокеите и конете. И едните, и другите заслужават да бъдат разгледани по-специално.

[1] Въпрос е дали партиите не са били повече. Успенски твърди, че те са били навярно военна и административна група, която произхождала от столичното гражданство. Тази хипотеза обяснява по-добре политическата роля, която партиите безспорно са играли и в същото време подчертава средствата, с които те са действали. ↑

II

Нашите дружества за надбягване имат за цел подобряването на конската порода. Нашите конни специалисти се стремят да изтъкнат от всички страни бързината, енергията, издръжливостта на всеки кон, определен да бъде бележит родоначалник и създател на раса победители. Изглежда, че във Византия не са имали тази грижа. Без съмнение средновековните гърци са търсели на Изток най-хубавите конски породи. Техните офицери са обикаляли арменските, българските и сирийските пазари. Египетските султани и багдадските халифи са изпращали на императора най-хубавите си коне с огнен поглед и със стоманени нозе. Но най-много похвали четем за лукса на императорските конюшни и конезаводи. Богатите патриции и хипоманите императори полагали най-деликатни грижи за конете. В Рим конят на Калигула Инцитасос дори бил провъзгласен за консул. Хелиогабъл давал на конете си да ядат сухо грозде, а Комод — смокини и фъстъци. Този император носел върху царските си дрехи нарисуван образа на Волукрис — неговия любим кон, така както в наши дни любителите на коне носят на вратовръзката си игли с изображения на конска глава. В неговите конюшни от бял мрамор благородните животни били гиздени с бисерни огърлици, позлатявали копитата им като награда за техните победи или носели легени, пълни със златни монети. Когато искали да ги подготвят за предстоящо надбягване, ги тренирали под звуковете на тръби, при пеене на песни и при светлината, на факли. Дори и мъдрият император Адриан не е бил чужд на тази лудост. Когато неговият добър кон Бористен умираше, той заповядал да му издигнат великолепен паметник с похвален надпис, достоен за някой маратонски борец. Самата Древна Гърция е имала обичай да издига мавзолеи за великите победители при олимпийските игри. Византийската империя е следвала двойната римска и гръцка традиция в нейните най-необикновени проявления. Между най-прочутите любители се сочи името на един патриарх, оглавявал световната православна църква, велик първосвещеник на Изтока —

Теофилакт, човек от императорски род, който живял през X в. и който по отношение на разврат и скандален живот не е отстъпвал на римските папи от същата епоха — Йоан XI и Йоан XII. Този първосвещеник, забравяйки скромните традиции на своите предшественици, които са яздели на магарета в памет на слизането в Йерусалим на сина Давидов, е отглеждал повече от хиляда коня; конюшните му били истински дворци; в позлатените ясли не поставяли овес или сено, а жито, фъстъци, фурми, смокини и сухо грозде. Конете се появили и къпели в най-скъпи вина, парфюмирали ги с шафран и канела. Веднъж, когато той служел в олтара на „Св. София“ в присъствието на императора и целия царски двор, на патриарсите от Изток, на митрополити и епископи на духовенството и на голямо множество хора, дошли от всички околни градове, му съобщили, че неговата любима кобила родила. Веднага той побързал да ускори величествената и безкрайна литургия на православната църква, напуснал всички князе, първосвещеници и калугери и отишъл бързо в конюшната си. Един друг негов съвременник, император Михаил III, имал също така подобни ексцентрични постъпки. Той слизал сам на арената и карал колесници, облечен в дрехите на свой жокей. Веднъж прекъснали надбягването и му съобщили, че е получено зловещо известие: огньовете, запалени от планина на планина, като се започне от дъното на Азия и се стигне до вратите на Константинопол, съобщавали, че византийските армии са разбити при Ефрат. Той заповядал да изгасят досадните огньовете и продължил да се бори за спечелване на наградата. Народът одобрил неговите действия. Какво са значели разгромите по границата, когато човек можел да извоюва победа в цирка? И наистина, и патриархът, и императорът получили смърт, достойна за тях: единият умрял от падане от кон, а другият бил убит на хиподрума и за саван му послужило едно конско покривало.

Но колкото и голяма да е била страстта на византийците към конете, все пак те стояли на второ място в техните сърца. У нас наградата се дава на коня, жокеят само се насърчава и тия насърчения все пак той трябва да споделя с треньора. В Константинопол, напротив, са обожавали жокея, него са чествували, нему са давали наградите. Такава, висша служба като ездач на цирка, хеникус, не се получавала лесно. И между жокеите имало цяла йерархия със степени, с отличителни класове. Лично императорът е раздавал тази висока

длъжност и заповядвал на своите шамбелани да предават отличителните знаци на кандидата. Връчвали му диплома, подписана с червено императорско мастило, около кръста му опасвали пояс и слагали на главата му калпаче, бродирано със сребро. Императорските едикти давали на жокеите много привилегии. Освобождавали ги от известни данъци, от бой с камшик и от всички други телесни наказания. Както у нас живописиста запазва за поколенията хубавите форми на *Монарх*, на *Дъщерята на въздуха*, на *Гладиатора*, така и статуи, издигнати в хиподрума, са обезсмъртявали чертите на най-знаменитите ездачи. Увлечението стигнало дотам, че Теодосиевият кодекс забранил да се издигат по обществените площади статуи на жокеи до статуите на императорите. Статуите в хиподрума са имали по пиедесталите си надписи в стихове, в които византийските поети се надпреварвали да измислят различни ласкателства. Никога в наше време нито една бележита певица, нито една прочута актриса не е била галена от публиката така, както са били галени жокеите във Византия: Карноповци, Ураниусовци, Кариевци, Антилоновци, Олимпиивци, Епафродитовци. „Анхис е бил любовник на Венера, Ендимион — мил на Диана, а Порфириус — любимец на богинята Нике!“

Ето едно четиристишие, на което би завидял Бенсарат: „Когато природата най-после роди Порфириус, тя даде клетва, и със своите устни, които не знаят да лъжат, каза: Свършено е, не ще раждам повече; цялата грация, която притежавах, дадох я на Порфириус“.

Можеше ли поклонението на народа, и на императора да не забърка главите на тия хора? За да спечелят победата, която им давала такава голяма известност, те смятали, че всички средства са позволени. Те били готови да направят договор и с дявола. Мнозина били обвинени, че се занимават с магьосничество^[2]. Жокеят Иларион бил осъден на смърт, защото дал сина си на един заклинател на духове, „който щял да го научи на тайнственото изкуство, забранено от законите, да призовава в своя помощ лошите духове“. Всеки победен жокей, разбира се, имал естествената склонност да подозира щастливия съперник в магьосничество. Преди надбягването винаги са претърсвали състезателите, както през време на нашите средновековни турнири са претърсвали рицарите, за да видят дали не носят в себе си талисмани. Размирната група на цирковите жокеи поради подозрения от този род достигала понякога дори до смъртни борби с нож.

Нещастният конкурент чакал своя победител на ъгъла на някоя улица. Теодосиевият кодекс предвиждал наказание за това: „Всеки, който убие някой от своите съперници, дори и ако е убеден, че той се занимава с магьосничество, ще бъде наказан със смърт“.

По принцип жокеите били хора, които се бояли от Бога. Тяхната кариера на хиподрума е била така плодovitа откъм „корабокрушения“, както и живота на моряка. Хората от хиподрума са обичали дори да употребяват много думи от аргото на моряците. Те са били набожни като тях. След всяко надбягване отивали в най-близката църква, където ги призовавал не камбанният звън, но съгласно православния обичай — клепалото.

[2] И това било наследено от Древния Рим. Познати са *tabellae devotionis*, намерени в големи количества в Африка — тънки оловни плочици, покрити с кабалистични надписи, закачени на вратовете на конете, за да се осигури победата им и гибелта на конкурентите. ↑

III

Константинополският хиподром подобно на циркус максимум в Рим, подобно на всичките хиподруми от гръцко-римската древност се е състоял главно от голямо изравнено пространство, затворено от едната страна с права линия, а от другата с амфитеатър, като от двете страни е бил ограден също с прави линии. Върху амфитеатъра или върху двете странични линии се издигали стъпала, по които сядала тълпата. Точно срещу амфитеатъра се издигали постройки, ложи за висшите сановници, конюшни, отделения за колесниците и за впрягане. По оста на хиподрума е имало една дълга, тясна и доста висока тераса, която на двата си края завършвала с троен граничен знак. Тази граница се наричала спина, гръбнакът на хиподрума, и разделяла арената на два терена за надбягване — десен, по който колесниците преминавали на излизане, и ляв, по който препускали, след като обикаляли спината, връщайки се към точката на тръгването. Такова е било общото разположение на всички хиподруми. Нека прибавим, за да свършим с цялата тази геометрия, че Константинополският хиподром е бил дълъг около 300 м и широк около 60–80 м. Нека сега пристъпим към описание на различните части на големия паметник, който току-що скицирахме.

Константинополският хиподром е бил основан от император Септимий Север. Този монарх почти изцяло разрушил древния град на Византия, за да го накаже за някакъв бунт. После, поразен от изгодите на неговото местоположение, построен на две морета, между два континента, той се заел да го построи отново вече в много по-големи размери. Сто двадесет и четири години преди Константин Септимий Север създаде Константинопол. Разбира се, през това време на панем ет цирцензес той е почнал от хиподрума. Императорът, сякаш за да накара византийците да забравят неговата жестокост, вложил в основаването на града толкова много великолепиe, че този хиподром, предназначен за един малък тракийски град, бил достоен за Константинопол, когато той станал наследник на Римската империя,

столица на цивилизования свят, Рим на Изтока. Може да се каже, че Септимий Север е започнал строежа във вечния град. Понеже не успял да намери голяма равнинна местност, за да построи там хиподрума, той създал специална почва. Там, където земята имала наклони, издигали стълбове с грамадни сводове и нощем под тях дълбочини се спускали студени води. Над тях, както висящите градини на Семирамида, хиподрумът простирал своята пясъчна площ дълга 370 метра, чудните амфитеатри с 30–40 стъпала и над неразрушимите сводове се издигали портиците и гранитните обелиски.

Постройките, издигнати на праволинейния край на хиподрума, обемали едновременно карцерите и императорската трибуна. Карцерите са представлявали нещо като ложи, където жокеите, изправени на своите колесници с камшици в уста, очаквали сигнала за старт, като с мъка удържали юздите на четирите си коня, от чиито уста излизала пяна. Тези ложи били затворени с прегради или с решетъчни врати, които един пазач отварял по даден сигнал и които били украсени със статуи или с кариатиди. Императорската трибуна пък била истински дворец, свързан с големия императорски палат, тъй като влизал в неговата ограда. Знае се, че големият императорски дворец се е състоял от много църкви и палати и в същото време е бил и крепост. Назъбените стени позволявали да се виждат отдалеч не само позлатените църкви, блестящите куполи на петнадесет-двадесет светилища, не само водоскоците с мраморни басейни, дърветата в парка и сладостните кътчета от храсти, но също така и масивните кули, в които варвари, облечени в златни ризници, стояли на стража с двуостра брадва на рамо. Един монарх, който се е пазел, така много в своя дворец, не е могъл да отива без предохранителни мерки между народа, си, най-вече на хиподрума, където вълнението често се израздало в бунт. Затова императорът така преустроил трибуната си, че да може да присъствува на игрите, без да излиза от къщи. От своя златен *триклиниум* с мозаечен под и стени, покрити с икони и портрети на неговите прадеди, „ромейският автократ“ е отивал до своята трибуна, *katizma*, като е минавал през цяла редица затворени градини, вътрешни дворове, покрити с мрамор, галерии и извити стълби. Трибуната е била нещо като укрепление на големия дворец, издадена напред, издигната няколко етажа над арената. По този начин императорът се е намирал всред народа, но не е бил изложен на

неговото благоволение. Императорската ложа, построена върху високи колони, е стояла над народните вълнения и бури; откъм хиподрума е било невъзможно някой да се качи на нея. Предпазливият архитект не предвидил никакви стълби от тази страна. Когато разбунтуваният народ започвал да хвърля камъни, монархът се прибирал в голямата крепост и народната ярост се разбивала по назъбените стени и железните врати.

Трибуната се е състояла от *триклициум*, където императорът канил понякога на обяд своите близки достойници през време на антрактите, и от *кобикулум*, където далеч от чужди погледи, подпомаган само от евнусите, той се преобличал постоянно, както предписвал сложният византийски церемониал. На трибуната е била и същинската ложа, където той стоял на трон, както някога са стояли на своите столове римските консули и едили. Обграждали го изправени множество евнуси, едни с ветрило в ръка, други с позлатени мечове. Отдясно и отляво в други ложи стояли висшите достойници на империята. От тези ложи се слизало до една издадена тераса, която имала формата и носела името на гръцката буква π — *пи*. Там са стояли императорските гвардейци с полковите си знамена. Византийският автократор приемал в своята трибуна комплименти, коленопреклонения от своите сановници, въвеждани от главния церемониалмайстор според техния благороднически чин, а императрицата посрещала гости съвсем на друго място. Нейните приближени са били изключително жени, защото свенливостта на православните византийци не е позволявала среща между двата пола, които са създали такава галантна слава на дворците на Франциск I и на Луи XIV. По строгостта на своя етикет и церемониал дворът на константинополския император приличал на Версай, но Версай турски, Версай без жени. Императрицата е седяла върху златен трон, облечена в бродирани със злато дрехи, опънати, направени сякаш от метал, окичена с нещо подобно на църковно наметало, което напомняло патрахил. На главата си тя носела богато окичена със скъпоценни камъни, корона, с обици, които висели от двете страни на бузите ѝ, спускали се под гърдите и се съединявали под брадата, като обграждали ръцете, обкичени със злато и диаманти. Тя стояла неподвижна, мълчалива и безстрастна, украсена и отрупана със злато, приличаща на индустански идол и на византийска мадона. До нея

допускали, поне през време на церемониите, само жени, съпруги на висшите имперски чиновници. В този странен женски двор, нещо като християнски харем, евнусите са следили поведението на младите жени. Но в тази тържествена свенливост имало много лицемерие. Всъщност дяволът не загубил много от това, и когато византийските летописци са пожелавали да се отклонят от своята суха и досадна съдържаност, те ни загатват за интриги, които не стоят по-долу от разказите в „Декамерон“. Все пак този почти монашески церемониал е правел впечатление на простолюдието и принуждавал самата августа да се държи добре в обществото. Тази мярка не е била съвсем безполезна — много от императриците не са произхождали от висшето гръцко общество. Обикновено революциите са довеждали на трона ту някой селянин като Юстин I, ту някой груб центурион като Фока, ту коняр като Михаил I или Василий Велики, което от своя страна е поставяло и странни императрици начело на женската аристокрация във Византия. Жената на Юстин I е била като първата Екатерина в Русия — кръчмарка, а на Льв I — месарка. Жената на Юстиниан — Теодора е била актриса, а на Роман II — дъщеря на кръчмар. Понякога съюзните и брачните договори с чуждите народи са давали за съпруга на „господаря на света“ някоя хазарка със сплескан нос и дръпнати очи, някоя франка или българка, които влизали във вечния град, облечени в зле оцавени кожи, седнали в някоя тежка и примитивна кола. Но тези кръчмарки, актриси и варварки били завеждани в двореца, бивали обличани в свещени дрехи, на главите им поставяли диадеми, украсени с реликви и скъпоценни камъни, слагали ги да седнат на златния трон, запазен между съкровищата на великия Константин, обграждали ги с матрони и евнуси и ги задължавали да спазват строгия церемониал, пазен религиозно от сто поколения императрици. И по този начин създавали една *августа*, свещена жена, пред която се прекланяли челата на всички.

Според византийските схващания било позволено на жените да присъстват на игрите в хиподрома. Те се пристрастявали повече от мъжете към сините или към зелените. Императрица Теодора, жена на законодателя Юстиниан, в младежките си години е била актриса в цирка на баща си — мечкаря Акациус. Любовта и омразата зад театралните кулиси тя пренесла и в императорския двор — омразата ѝ към зелените стигала до жестокост. Макар че не са могли да откажат

това развлечение на императрицата, все пак необходимо е било тя да присъства нелегално на надбягванията. Матроните на византийския Рим при засилващото се ориенталско влияние не са имали свободата на западните римски матрони. Гинекеят на Стара Гърция е бил затворен от къщата на латинския *pater familias* и се приближавал повече по своята същност до азиатския харем. Между големия императорски дворец и трибуната имало една църква, чиито *катехумени* са гледали към хиподрума. Това е била църквата „Св. Стефан“, построена от император Константин. Галериите и прозорците на храма са служили на императрицата за ложи и по този начин църквата станала част от театъра^[3].

Ние вече видяхме привилегированите места, където са сядали сановниците на империята: императорът и императрицата, членовете на църковната йерархия, чиновниците и славянските, турските, българските, хазарските, арабските и персийските пълководци, които са съставлявали новогръцката аристокрация. Нека преминем сега към местата, които заемала онази космополитна тълпа, която все пак продължавала да се нарича „римски народ“. Понеже и той е обичал красотата, стъпалата, по които е сядал, са били от бял мрамор. През време на упадъка и разрушението на хиподрума грамадната каменна маса на тия стъпала се превърнала в кариера, от която отоманските архитекти си вземали мраморни блокове за построяване на сараи и джамии. Извитата част, полукръгът на хиподрума срещу императорската трибуна, се е наричала с твърде живописното име *потир*. От стъпалата се излизало на арената през специални коридори, но те завършвали накрая с решетъчни врати. Наистина не е могло да се позволява на такива впечатлителни и нервни зрители, като тия ориенталски южняци, да слизат свободно на арената. Един бесен партизанин на зелените е бил способен на всичко само за да попречи на някой син жокей да пристигне пръв. Отначало край тия изходи е имало широк канал, пълен с вода, нещо като малка река, течаща около хиподрума, която се наричала Еврипа и която според идеите на езическия Рим е била посветена на бог Океан. И наистина подобно на океана, тя напълно заобикаляла сухата земя. Тази река служела да предпазва зрителите от скоковете на дивите животни, които са били излагани понякога на арената, а също така да пази мястото за надбягване от нахлуването на тълпата; от време на време там се

показвали крокодили, хипопотами и тюлени. Когато империята обедняла и нямала възможност да докарва африкански лъвове и египетски земноводни, Еврипа изчезнала. Само името останало и то е служило за означаване на най-близката до стъпалата част от арената, там, където стояли с тояга в ръка *курсорите*, полицаи, които не позволявали на зрителите да нахлуват в арената. Над стъпалата имало обширен коридор, украсен с портики, под които били наредени много статуи. Там отивали преди играта любопитните византийци, за да се радват на общия вид на хиподрума или пък да гледат панорамата на столицата. Трябва да добавим, че цяла една точно определена част от хиподрума със своите стъпала, коридори, портики и статуи е принадлежала изключително на сините, а техните противници са сядали или се разхождали на противната страна.

Нека спрем поглед сега по средата на хиподрума, на *спината*, около която се надбягвали колесниците. На всеки край на тази платформа се е намирал граничен знак, съставен от три колони или от три съединени конуса; всеки един е образувал нещо като нос и за неговата обиколка е била нужна голяма сръчност от страна на жокея. Нещастия се случвали често и затова при един от тия гранични стълбове е имало мраморен басейн, чиято вода е спасявала не един изгубил съзнание или наранен от падане жокей. Най-близкият до императорската трибуна стълб се наричал мета на сините, другият е принадлежал на зелените. Всяка партия поставяла на своя граничен стълб оркестър, чиито оркестранти свирели на сребърни музикални инструменти и акомпанирали нейните песни и акламации.

В самия център на цирка, в средата на *спината*, се е издигал и се издига и днес един гранитен обелиск, донесен от Теодосий Велики от Горен Египет за украса на столицата. При основата на този обелиск са били издялани византийски барелефи. Едни са изобразявали императора, седнал на трон, присъстващ на игрите в хиподрума или раздаващ правосъдие; други обяснявали, подобно на рисунките, издялани на нашия Луксорски обелиск, по какъв начин големият гранитен стълб е бил донесен от пустинята, натоварен на византийски кораби и издигнат върху *спината*. На едно място били изобразени работници, които въртели голям винт за завиване на кабели, а на друго място — грамадна машина за издигане на тежести, която сякаш пъшкала под тежестта на паметника, който издигала от земята. Най-

много любопитството на византийците се изостряло от йероглифите, издялани върху гранита, от странните фигури на животни, богове и звездни знаци. Понеже били неспособни да ги разгадаят, те смятали, че това са кабалистични знаци и безсрамни магьосници четели леко по тях най-необикновени предсказания. На същия ред, по на юг от египетския обелиск, имало нещо като пирамида или зидан обелиск. Някога той е бил облепен с бронзови плочки с надпис, който съобщавал, че император Константин VII Багренородни построил това „чудо, равно на Родоския колос“. Надписите и плочките от позлатен бронз са изчезнали. Навярно франките от Четвъртия кръстоносен поход, приятелите на Дандоло и Вилардуен, основателите на Латинската империя, са ги взели, за да правят златни слитъци. Постройката е доста развалена и всички пътешественици предсказват скорошно събаряне, а според израза на един византиец от по-ново време, патриарх Константинос, „това е само гол и немощен скелет“.

Между двата обелиска се издига прочутата змиевидна колона, образувана от три змии, които сплитат заедно опашките си и след това отделят трите си глави, за да крепят един триножник. Днес вече не съществуват глави върху колоната, но горната част от тях според думите на Албер Дюмон се намирала запазена в музея „Св. Ирина“ в Истанбул. След работата, предприета за изчистването на бронзовия паметник (той е висок 5,55 м), имаше възможност да се провери един факт, по отношение на който древните писатели бяха оставили някои съмнения, а именно — че пред очите ни стои най-ценният исторически паметник от гръцката древност — знаменитият „Дракон“, който лакедемонецът Павзаний, гръцки главнокомандващ, посветил в делфийския храм на Аполон в памет на бележитата победа при Платея заедно с плячката от армията на Ксеркс. И досега се чете върху спиралата на тройната змия един древен надпис, който изрежда имената на тридесет и шестте гръцки народи, които са дали войници за голямото сражение — като се започне от малкия град Никени, който могъл да даде само 80 тежковъоръжени войници, и се стигне до могъщата Спарта, която, изпратила 40 000 воини. Гордият Павзаний заповядал да напишат името му на колоната, но с декрет Лакедемонският сенат заменил името му с имената на 36-те героични града. С течение на времето Византия наследила Делфи и славният трофей преминал от сянката на светилището, където Пития правила

своите предсказания, върху *спината* на хиподрума и драконът продължавал да крепи с тройната си глава триножника. Днес не съществуват нито триножникът, нито главите. Разрушенията са станали отдавна — византийското суеверие предшества франкското хищничество и отоманския фанатизъм. Очевидно този дракон е имал необикновена връзка с демоните, свалените богове и прокълнатите герои. Напразно този сътрапезник на питийския Аполон, този съвременник на Павзаний и Темистокъл, триумфирал при Платея, е бил в услуга във всяко едно отношение. Напразно през време на византийските тържества благодарение на една отлично измислена хидравлична система от тройните бронзови уста на паметника течало мляко и питие от мед и вода. Все пак хората продължавали да мислят, че в основата на този паметник има някаква дяволия. По време на император Теофил Константинополският патриарх, който смятал, че разбира от магия, намерил сигурно средство, за да спаси господаря си от трима страшни неприятели. В полунощ той отишъл на хиподрума с трима въоръжени с чукове хора и всеки ударил по веднъж една от главите на дракона. Патриархът произнесъл няколко кабалистични думи, ръцете на въоръжените хора се отпуснали, но само две от главите били строшени. Автократорът бил спасен само от двамата си неприятели! По-късно един друг суеверен акт в обратен смисъл станал причина да се поправи това разрушение. Един турски султан — Мохамед II, Мурад IV или Сюлейман Великолепни — не се знае кой точно, навярно случката се е повторила няколко пъти — не успял да съдържи своето религиозно усърдие при вида на този паметник на идолопоклонниците и с един удар строшил едната глава на змията. Историците разказват, че станало нещо странно. Тази бронзова змия, подобно на змията на Мойсей, имала способност да отстранява всички змии от Константинопол. Когато я разбили, змиите започнали да се появяват отново в града. След суеверниците се намесили и крадците, и те довели трофея от медическите войни до положението, в което го виждаме днес. Дори и до наши дни, разказва Византиос, турците страдат от манията, когато видят за първи път нещастната змия да хвърлят камъни по нея.

Хиподрумът на Източния християнски Рим е бил построен по подобие на *циркус максимум* и по подобие на всички хиподруми от древността под влиянието на известни езически идеи. Затова в него е

имало два обелиска, посветени единият на луната, другият на слънцето. Във Византия, както и в Рим, е имало *еврина*, посветена първоначално на Нептун. До IX в. върху спината е имало паметник на *Дофините*, а също така са били изобразени и *яйцата на Диоскурите*, които напомняли за Кастор и Полукс, богове на гимнастиците и спортистите. Тези паметници паднали не поради анатемите на гръцката църква, а при едно земетресение. Никой не се загрижил да ги вдигне. Съществуването на този езически символизъм е предизвикало много повече проклетия срещу театрите и цирковете, произнесени от църковните отци, отколкото лекомислието на цирковите игри.

[3] В киевската църква „Св. София“ има много интересни фрески от XI в., на които се вижда живият образ на византийския хиподром. Изобразени са карцерите, императорът в ложата, императрицата на трибуната, надбягванията и разнообразните игри, които са забавлявали народа. ↑

IV

Хиподрумът е бил истинско огнище на обществения живот, така както той е съществувал във Византийската империя. Там са се случили най-големите събития от византийската история. Там, при едно надбягване, Юстиниан почувствал, че се вдига буря над него, която е можела да събори трона и династията му, ако не е бил куражът на онази актриса, която той направил императрица. Тя го спряла в момента, когато той вече стъпвал на кораба, за да замине далеч от столицата си, и с жест на театрална царица му напомнила, че „най-хубавият гроб за един император е неговият трон“. Там, при приближаването на центуриона Фока, негов убиец и наследник, Маврикий е разбрал, че народът се изплъзва от влиянието му; там той чул, как се хвърлят в лицето му обидни епитети, как го наричат еретик и марцианит и чул, че заплашват със смърт неговите приятели. Там на пленения от бунтовниците Юстиниан II били отрязани ушите и носът и там по-късно, след победоносното завръщане в столицата от заточение, той стъпкал с пурпурните си обувки, преди да ги изпрати на смърт, главите на своите победени неприятели, докато непостоянният народ пеел: „Ти ще стъпчеш змиите и ламите!“. Оттам Михаил Калфата, след като се осмелил да изпрати на заточение своята осиновителка и благодетелка майка, тази, която го прибрала като последен бедняк от работилниците на Златния рог, за да го направи император, е бил нападнат със стрели и камъни в своята императорска трибуна. Там най-после друг един тиран, Андроник Комнин, е бил развеждан тържествено върху една крастава камила с лице, обърнато към опашката, докато роднини на неговите жертви късали с нокти месата му. Той бил обесен между две колони на цирка с главата надолу, с извадени очи, а през това време шепнел разтреперан молитви за опрощение на греховете си. Коремът му бил разпран с месарски нож. Наистина, хиподрумът напомнял на народа за много победи, нанесени над императорската власт, но той също така запазвал спомени и за страшни отмъщения. Една от вратите се наричала некра — врата на

мъртвите. След голямата победа на Юстиниан над разбунтувалите се партизани, когато варварите войници на Мундус и Велизарий започнали да колят народа върху стъпалата, 25 000 трупа, за които не се намерили гробове, са били погребани под тази врата!

За византийците от VI и X в. хиподрумът е бил убежище на последните им свободи, мястото, където те можели да упражняват последните си права. Те не са имали вече право да избират нито консули, нито трибуни, нито цензори, но поне са могли да гласуват за ония жокеи, чиято победа им е била присърце. В хиподрума те наистина са се радвали на свободата на мисълта поне по отношение на цвета на жокейските дрехи. Там те са имали правото да се събират, правото да акламират, да хулят, да ругаят, с една дума, имали са циркова свобода. Тази свобода заменила всички свободи в Гърция и в Рим. Никой монарх не бил толкова глупав да отнеме тия неотменими права на римския народ. В противен случай императорската власт е рискувала да бъде свалена от хиподрума. От друга страна, вземали се мерки, за да се предотвратят всички злоупотреби. Какво са нашите модерни митинги в сравнение с това страшно събрание на византийския народ? Там са се събирали 100 000 души, които се опиянявали от гордост пред своята многочисленост, страстите им се възбуждали от надбягванията и най-малкият инцидент е могъл да предизвика народа към изстъпления. Заради една жокейска свада всеки момент е можело да избухне революция. От всичко това произлизат особените грижи, които полагал императорът за всичко, което се отнасяло до хиподрума. Оттам идва и правото, което той си запазил, да назначава водачи на партиите на това грамадно множество, тъй както и при някои европейски конституционни монархии кралят си запазва правото да назначава председатели и подпредседатели на Народното събрание. Оттам произлизира и неговата привилегия да свиква сам конските събрания, както и нашите конституционни монарси имат правото да свикват сами своите парламенти. На бойното поле императорът е бивал винаги заобиколен от чужди наемници, а в укрепения дворец — от куртизани, шамбелани и гвардейци. Но в хиподрума той наистина се е намира лице в лице с народа, който понякога с викове искал намаление на цените на виното и сланината, друг път е диктувал как да бъде кръстен новороденият му син, трети път със страшни викове му е съобщавал за безразборните събирания

на данъци от страна на „крадеца управител“. На хиподрума народът, наследник на стария римски народ, се явявал пред узурпатора на своите права в страшната си многочислена сила, с живата си и променлива южна страст, страшна в радостта и в яростта.

Религията е оставила отпечатък във всички прояви на византийския живот. Затова и хиподрумът не се смятал за неверническо място. Патриарсите, игумените и епископите от VI и X в. се отказали от страшните анатемни на църковните отци от IV в. Византийското православие дори осветявало хиподрумските тържества също така, както елинският политеизъм вдъхновявал олимпийските игри, които се превърнали в религиозни тържества. При започване на игрите императорът се изправял на трибуната и, хващайки с дясната си ръка единия край на своята императорска мантия, правел кръстен знак над народа, благославяйки най-напред стъпалата отдясно, после отляво и най-последно тези от полукръга. Патриархът и духовенството са имали лични места на хиподрума, подобно на весталките в циркус максимус. Църковните певци от „Св. София“ и от църквата „Св. Апостоли“ смесвали гласовете си с гласовете на партийните певци и със звуците на техните сребърни инструменти. Химните, които се носели над хиподрума, са били църковни песни, с които византийците намирали начин да възхвалят едновременно Св. Троица и Св. Богородица, добродетелите на своя господар и ловкостта на любимите си жокеи.

Радостите при конните надбягвания се смесвали, без да губят нещо от своето величие, с най-големите национални тържества. Между два триумфа на жокеи се тържествувало и заради победите над неприятеля. На хиподрума именно е бил отведен от победителя пълководец при краката на щастливия Юстиниан вандалският крал Генимер, след като последният загубил държавата си и след писмото, което написал на Велизарий, за да му иска къшей хляб, китара, за да възпява нещастията си и гъба, за да изтрива сълзите си. При вида на този величествен народ, на тия паметници, на това императорско величие принцът-философ казал знаменитите думи: *Vanitas vanitatum et omnia vanitas!* Също така в хиподрума през X в. е била отпразнувана победата над сарацините. По голямата арена и в присъствие на целия народ, нареден по стъпалата, е дефилирал безкрайният кортеж от пленени емири, колесници, натоварени с плячка, знамена, конски опашки с полумесец на върха и военни машини, отнети от неприятеля.

При даден сигнал пленниците са били длъжни да паднат по очи върху пясъка, а византийските войници хвърлили в праха мюсюлманските знамена и императорът тъпкал с пурпурните си, украсени със златни орли обувки, бръснатите глави на пленените емири. През това време откъм стъпалата на партиите, под звуците на сребърните инструменти се пеели победни песни и се викало осанна: „Слава на Бога, който победи неверниците! Слава на Бога, който разруши арабските градове! Слава на Бога, който смаза хулителите на Богородица, майката на Христа!“. Но все пак неумолимата жестокост не е била много в характера на византийците. Те се отнасяли човешки към тия, които унижавали. След като унижил ислямството в лицето на пленниците, императорът им разрешил да седнат и те по стъпалата и да наблюдават надбягванията. Сигурно християнските римляни на Изтока не биха хвърлили галския вожд Версингеторикс в Тулиянума, за да го предадат след шестгодишен затвор на брадвата на палача. Те не са имали студената жестокост на първия от цезарите, нито пък неговия гений.

На византийския хиподром е имало също така и съдилища, където постоянно се трупали защитници. При така наречения потир на цирка се е намирало мястото, където ставало изпълняването на смъртните присъди. На това място, което иначе било посветено изключително на радостта, палачът е удрял своя печат от нагорещено желязо върху тялото на осъдените, там той вадел очи, режел носове и уши и отсичал глави. Когато разприте на иконоборците принудили императорите да прибегнат до преследвания и мъчения на православните, патриарсите били развеждани под аплодисментите на тълпата върху магарета и били заставяни да държат опашките им вместо юзди, изложени на най-груби хули и подхвърлени на най-жестоки мъки поради култа им към иконите. Император Константин V Копроним е измислил нещо по-добро от това: за да осмее своите неприятели, монасите, или пък насила да ги накара да променят мнението си за брака, той ги принуждавал да се разхождат на процесии в цирка, облечени в своите раса и уловени под ръка с жени. Плебсът ги освирквал и обсипвал с хули. Той преследвал с еднаква страст и почитателите на иконите, както по-късно и иконоборците, когато след няколко години в същия хиподром православната реакция заповядала да жигосат костите на Константин V Копроним, извадени от ковчега. Религиозният фанатизъм извършвал също и своите аутодафета в този

храм на удоволствията. По време на Алексий Комнин един знаменит манихейски учен бил изгорен жив на хиподрума, защото имал неблагоприятното да спори по теологически въпроси с монарха и лошият вкус да не се остави да го убедят.

Между своите монарси Византия е имала императори, които се славили като съдии, т.е. такива, които обичали да раздават правосъдие по турски образец. Един от тях съчинявал църковни песни като добрия крал Роберт, но в същото време пращал на оня свят хората според системата на Луи XI. Автократорът Теофил един ден представил на своите поданици сред тържествата на хиподрума една съвсем необикновена и много трагична комедия. Един висш дворцов чиновник откраднал от една вдовица кораб с целия му товар. Жената дала няколко заявления до съда. Ловкият мошеник ги спирал винаги. Най-после тя се обърнала към актьорите, натоварени да развличат публиката по време на почивките в цирка. Последните се сетили да направят един малък кораб и след като се изправили пред императорската трибуна, започнали следния диалог: „Хайде, глътни този кораб! — Невъзможно! — Невъзможно ли? Че как така? Дворцовият чиновник е глътнал един голям кораб с целия му товар, а пък ти не можеш да глътнеш тази орехова черупка?“. Императорът се заинтересувал и проучил извършената неправда и още веднага, в присъствието на изплашеното население престъпникът бил поставен върху една клада на хиподрума, облечен в тържествен костюм на висш чиновник, и изгорен жив.

За щастие циркът е давал и други забави на народа. Когато хората се разхождали под горните портики на хиподрума, пред очите им се откривала великолепна панорама. На юг се простирало морето, Босфора, хиляди надути платна — търговските кораби на всички народи, корабите на Италия, Сирия, Египет, носещи съкровища и ценни стоки от целия свят, леките ладии на далматинци и хървати, които слизали откъм Днепър, въпреки водопадите, въпреки стрелите на печенегите, за да разменят кожи за византийски платове. Тия варвари хвърляли скрито изпитателни погледи към високите кули и могъщите укрепления на града, защото мнозина идвали като търговци с намерението да се върнат като завоеватели. Пред зрителите се откривали кипариси, смокинови дървета, далечни планини, елегантни замъци откъм азиатския бряг. Морските вълни блестели под слънцето,

небето било тъй чисто, че според думите на един пътешественик от хиподрума се виждали не само корабите, но и делфините, които играели по повърхността на водата. Не север се издигали сребърните покриви и позлатените куполи, големите дървета и бронзовите врати на големия палат, обширният площад Августеон, целият изпълнен със статуи, сред които се издигал един паметник на Юстиниан на кон, с корона на глава и със земното кълбо в ръка, спрял внезапно коня си и протегнал ръка към изток, сякаш за да отблъсне варварските орди отвъд Ефрат. Виждала се чудната църква „Св. София“ с нейния блестящ от злато купол, издигнат над куполите от позлатен бронз на другите църкви. Над него на страшна височина се издигал Византийският кръст. После погледът се отправял към величествената столица, наследница на Гръцкия и Римския свят, метрополия на търговията и на европейската, и на азиатската цивилизация, единственият уреден град на двата континента. Разбира се, градът се е загрозявал до известна степен от многото колиби в простолюдните квартали. Но от хиподрума погледът е потъвал в големите, обкръжени с портики пътища, и се заслепявал от отраженията на стотици куполи, учудвайки се от гледката на триумфалните арки, на бронзовите колони, между които се виели спирално процесиите на римските легионери, на пленените варвари, на жертвоприносителите, подкарали пред себе си стада волове. Нищо не е останало днес от този великолепен Константинопол от V и X в., от тия дворци, храмове и обелиски. Пожарите, революциите и земетресенията са разрушили всичко и са го превърнали в прах.

Върху *спината* на хиподрума, под портиките, по терасата, навред е имало статуи. В Константинопол било събрано всичко рядко и ценно, което са притежавали Гърция на Фидий и на Перикъл — Атина, азиатска Гърция — Кизикус, Хиос, Икониум, Гърция на Хиерон и Денис — Сиракуза, Гърция на Птолемиите — Александрия. Дори и Рим е бил лишен от много работи в полза на любимия Константинопол. Стареещият Рим видял как неговият накит преминава у младия Босфорски Рим, бляскава импровизация на завоевателя. Той върнал на възкресена Гърция това, което Мумиус и Верес отнели някога от западащия елински свят. Без никакво смущение отнели от езическите храмове, от християнските църкви, от провинциалните площади всичко, което им доставяло радост и задоволявало гордостта

им — статуи, почитани от древността, заобиколени със славни спомени и чудни легенди. Там е имало стотици статуи, гении и покровители, души на Градове, затворени в бронз, хвърлени върху терасата и употребени като живи за украса на този голям и безразличен град. Там е имало статуи на божества, на които някога, когато са били под сянката на своите светилища, цели провинции са отивали да се покланят; които са правели чудеса и са виждали жертвоприношенията на цели народи да се трупат в краката им и жреците да ги обвиват в облаци тамян; които са били опръскани с кръвта на човешки жертви или на млади лаконийци, бити с камшик пред олтара, и които са хвърляли гръм срещу галите. Те стояли на терасата, наредени като обикновени статуи, и безразличната тълпа съвсем не се досещала, че минава, покрай богове!

Много от тия паметници имат цели одисеи. Над императорската трибуна се издигали четири коня от позлатен бронз. По каприз на един автократ те били занесени от Хиос в Константинопол, след Четвъртия кръстоносен поход ги изпратили във Венеция, след победите на Бонапарт ги пренесли върху малката триумфална арка в Париж, а френското нещастие през 1814 г. станало причина те де бъдат върнати в отечеството на Дандоло. Върху една колона, сред басейн, се намирала, една статуя на императрица Ирина. На друго място — на император Август, донесена от Рим, на Диоклециан, конни статуи на Грациан, на Валентиан, на Теодосий, с една дума — цяла галерия от монарси. Наред с вълчицата, която кърмела Ромул и Рем, магарето, което предсказало на Август победата при Акциум, — цялата история на Рим е била там, написана с мраморни и бронзови шедьоври. Народът е използвал терасата и за да приковава своите неприятели на позорния стълб. Едно безформено чудовище, което гълтало хора и раждало животни, представяло на всеки гражданин на Византия тиранина Юстиниан II. Библейският и Омировият Олимп са били еднакво представени в този музей на човешкия род: до Херкулес и Елена стояли Адам и Ева. Там е имало статуи, поставени „за смях“, — статуи на джуджета, на гърбавия Фирмилианос. Други статуи вдъхвали на народа истински ужас. На гърдите на един евнух се четял следният заплашителен надпис: „Този, който промени мястото ми, ще бъде задушен!“. Една статуя на Фидали имала същото значение, както и бог Терм за новия Рим. Един император се решил да я премести, но имало

силно земетресение и страшните вълнения могли да бъдат спрени само благодарение молитвите на Св. Сава. Близо до хиподрума на юг е имало един голям бронзов бик, който веднъж в годината ревял, и всеки път в такива случаи градът бивал сполетяван от нещастие. Големият философ и чудотворец Аполониус Тиански^[4], магьосникът на гръцко-латинската древност, минал оттам. Върху една от вратите на хиподрума той поставил омагьосан бронзов орел със змия между ноктите — по тоя начин били отстранени влечугите, които по-рано изобилствували в града. Върху една врата той написал „всички истории на последните дни“. Една друга статуя, поставена недалеч оттам, имала печално изражение и главата ѝ била облежната на ръцете. След като прочел някакъв тайнствен надпис, издълбан на нейния пиедестал, философът Асклепиодор изведнъж се почувствал дълбоко изтощен. Императорът Анастасий го попитал, какво значат тия букви: „Не, господарю, отговорил той, по-добре да не ви казвам, дори щях да бъда много по-щастлив, ако не знаех това, което зная“. Византийците се отличавали от съвременниците на Август по това, че не вярвали в неподвижността на своя Капитолий и в безсмъртието на империята. Всички знаели, че ще дойде време, когато императорът сред сълзи и ридания ще отиде сам в Йерусалим. Ако са искали да узнаят, кой варварин ще събори монархията, достатъчно е било да отвинтят копитото на един бронзов кон, изправен върху един от обществените площади.

Много от статуите на хиподрума са били колосални. Някаква статуя на Херкулес била с дебели пръсти, колкото мъжки кръст. Народът бил привлечан от магическите кули или от гигантските размери на паметниците, а любителите на изкуството се възхищавали от елегантните и деликатни шедьоври. Няколко малки списъци, които са стигнали до нас, показват, че в онова време е имало в Константинопол статуи, изработени от Лизип и Фидий. Трябва да види човек с каква истинска мъка ученият Никетас говори за една статуя на Елена, която приятелите на Вилардуен хвърлили в пещта. „Тя пленяваше всички погледи, нейното хубаво бронзово тяло беше с жива и трептяща плът. Челото ѝ беше обкръжено с диадема и хубавите ѝ коси падаха от златната корона и се вееха на вятъра, като стигаха чак до краката ѝ. Устните ѝ, полуотворени като венче на цвете, сякаш говореха, а пленителната ѝ усмивка очароваше душата на зрителя. Кой

ли би могъл да опише дълбоките ѝ очи, нейните вежди, грацията на това прелестно тяло?“ Същият оплаква и голямата статуя на Херкулес, „седнал печално, облегнат на коляното си, меланхоличен и мечтателен под лъвската си кожа. Той сякаш се бе превил под тежестта на съдбата и стоеше отчаян при спомена за толкова нещастия и трудности“. Уви, нашите прадеди, франките, взели тези хубави бронзове и направили от тях едри пари или, както се казвало по онова време, „черни монети“.

И така, хиподрумът е бил всичко за византийския народ. Там се провъзгласявали или сваляли императори, там се раздавало правосъдие и се екзекутирали престъпниците, там се празнували победите над варварите и над бунтовниците, оттам се възхищавали на чудесата на природата и на изкуството, там се отдавали на суеверие и на религия, на любовта към славата и красотата. Добродетелите и пороците на този още артистичен в упадъка си, още езически в християнството си, още горд в униженията си народ са намирили начин да се удовлетворяват. Хиподрумът не е бил само цирк, а и театър, единственият театър, търпян от гръцката църква той, е бил Капитолий и Авентински хълм, Пецил и Олимпийски стадий, Римски форум и Атинско тържище. В Константинопол е имало три чудеса: Бог е имал своята Света София, императорът — своя златен триклиниум, а народът — хиподрума.

Хиподрумът е бил първият паметник, издигнат във Византия. Той е съществувал преди Константинопол и го е преживял. Когато Септимий Север поискал да възстанови Византия, той направил най-напред хиподрума. Като се е ориентирал по него, Константин построил големия императорски палат, а Юстиниан издигнал църквата „Св. София“. Непоколебимата православна църква се съгласила столицата да се наклони леко към югоизток. И така хиподрумът е диктувал постройката на двореца, на църквите, на града, на всичко той наложил своята ориентировка. Оста на хиподрума, установена днес от разположението на двата обелиска, е била нещо като средоточие, около което се въртял византийският свят.

Два анекдота могат да ни покажат докъде е достигала страстта на византиеца към цирковите игри. Когато Юстиниан започнал своите огромни постройки, собственикът на една къща отказал да даде имота си за отчуждаване. Предложили му купища злато, той продължавал да отказва. Затворили го, но упорството му не се прекратило; престанали

да му дават храна, но той мълчаливо понесъл всичко. Тогава на дворцовия префект дошла една идея: императорът съобщил, че ще има надбягвания за народа. При тази новина бедният затворник изгубил целия си кураж. Той предпочел вместо къщата си да получи място в хиподрума и отстъпил къщата си на съвсем ниска цена. Друг един собственик не се оставил толкова да го молят. Той заявил, че е готов да отстъпи имота си само ако отстъпят на него и на наследниците му почетно място на хиподрума и ако при откриването на надбягванията му дадат същите почести като на автократор. Той бил обуцар. Юстиниан се съгласил усмихнато на тази просба само при условие че императорските почести ще му бъдат отдадени отзад. Ето защо много векове след това византийският народ подигравателно коленичел пред потомките на Юстиниановия обуцар, докато Автократорът от своята имперска ложа се забавлявал дотолкова, доколкото му позволявали законите на строгия церемониал.

[4] Аполониус е живял през първия век на нашата ера. Подобни анахронизми се срещат често в народните традиции. ↑

V

Когато приближавал денят за някое тържество на хиподрума, целият Константинопол се вълнувал. Партиите попълвали редовете си, преглеждали своя материал. Чужденците се стичали към столицата. В навечерието на великия ден императорски пратеник *песарарий* отивал на хиподрума и заповядвал „да спуснат *велума*“ над императорската трибуна — това е било начин за съобщаване, че ще има тържество. Щастливият пратеник бивал поздравяван с акламации от тълпата, която вече изпълвала цирка и се готвела да прекара там нощта, за да има по-хубаво място на другия ден. Целият персонал на хиподрума е на крак. Правели се изпитания дали преградите са достатъчно здрави, за да спират конете докато се даде сигналът, изваждали конете с позлатените хамути, преглеждали лекостта и здравината на колесниците. Подготвяли урните за теглене на жребий от страна на клиентите и определяли кому ще се падне честта да държи въжето, т.е. да стои по-близо до *спината*; подравнявали арената и я посипвали с жълт пясък, примесен с миришеци на кедър стърготини. На следния ден върху нея хвърляли цветя. Най-послед нощта преминавала и желаният ден настъпвал.

Целият Константинопол се събирал на хиподрума: планина от хора покривала от горе до долу стъпалата. Работилници, магазини, всичко се затваряло, никой не работел на този ден. И най-бедният занаятчия обличал бяла туника. Погледнете този народ: ще видите до каква степен смесването с чужда славянска, турска, татарска, арабска кръв е вече променило тази голяма космополитна столица и чистотата на първичния гръцки и римски тип. До столичаните е имало място и за провинциалистите. Славяно-гръцкият селянин от Тракия, смазан от тежка работа и от непоносими данъци, отивал да види как византиецът гълта потта на провинциалистите. Смелите родопски планинци, които плащали данък само когато им скимне, отивали там въоръжени; дръзките, с остри профили пирати от архипелага излагали там лукса, спечелен чрез ненаказуеми грабежи. На почетни места са стояли

посланиците на чуждите нации, като почнем от *мисидоминиците* на Карл Велики до пратениците на Харун-ал-Рашид. Търговците от чуждите страни, които имали търговски договори с империята и които са били „наравно с най-облагодетелствуваната нация“, се ползували също така с привилегии. Унгарците с широки калпаци и със златни звънчета на своите мантии; варягите от Русия, които към лукса на северните кожи примесвали лукса на южните копринени платове; токущо покръстените българи със своите обръснати по татарски глави, с дрехи от кожа и с масивни медни вериги около тялото; франки от Запада, които дошли от Рейн на Босфора, карайки своите кервани покрай Дунава, въоръжени с копия в ръце; египетските, сирийските или сицилийските араби, облечени във веещи се от вятъра туники; хазари, хървати, арменци — всички ония варвари, които Старият Рим би завел да работят ангария за възстановяване на Капитолия, Византия е била принудена да посреща и да се отнася към тях като към лични гости. Най-близките до арената стъпала били заети от членовете на партиите, облечени в бели туники, бродирани с широки пурпурни ивици и опасани с ленти в съответен за партията цвят, в ръка с тояжка, на върха на която имало полумесеца. Големият копринен *велум* плувал над това море от човешки глави, подухван от босфорския вятър или зефира откъм азиатския бряг. От двете страни на спината славяни надували музикални инструменти. Внезапно силно вълнение се надигало откъм императорската трибуна. Гвардейци с позлатени брони, със знамена и щандарти, с *лабари* и *викториоли* слизали при *пи* — *п*; зад галериите на „Св. Стефан“ се чувствувало присъствието на императрицата, ложите отдясно и отляво на трона се изпълвали с пълководци, сенатори и патриции. Императорът се явявал на трибуната със скиптър в ръка и с корона на главата, и с края на своята императорска мантия, която един евнух вдигал до ръката му, той благославял народа. Започвали аплодисменти, химни и песни от членовете на партиите. Очаквал се сигналът.

Ето, и той е даден. Веднага от подножието при императорската трибуна се отваряли четири врати, четири прегради се спускали и четири колесници, впрегнати в четири бързи коня, се спускали по арената. Отличавали се ясно зелените, сините, червените и белите дрехи на жокеите, изправени на предната част на своите колесници и наведени над конете. Жокеите подкарвали конете с жест и сигнал,

надпреварвали се, догонвали, се, а зад тях летели облаци прах, пясък и бризги от пяна. Сто хиляди гърди се задъхвали от вълнение и когато колесниците заобикаляли границата — опасния склон на спината, — настъпвало такова мълчание, че в огромната арена се чувал само конският галоп. Но скоро еквали викове и песни за насърчаване на ездачите и на любимите жокеи:

„О, Боже, запази императора, запази магистратите! — Запази нашите господари, запази нашите императрици, — запази техните порфирогенетни деца, запази управителя на града. — Запази Олимпиос, запази Анателон! — Всемогъщи кръсте, дай победата на венетите! — Божа майко, нека те бъдат победители, нека техният триумф изпълни с радост империята! — Направи така, че ние да танцуваме триумфален танц! — Наш покровител е Исус. — Победа за сините! — Когато тази партия е победителка, императорът начело на своята армия жъне победи, плодородието е изобилно в града на византийците. — Нека Бог дава винаги триумф и слава на сините! — Нека тържествува съдбата на автократора, на августата, нека тържествува съдбата на империята и на венетите!“.

Никога франкските кръстоносци не са се молели така горещо, за да им даде Бог сила да завладеят Христовия гроб, никога последователите на Мохамед не са пращали към небето по-горещи молитви, за да им помогне то да разпространят исляма, както византийците са се молели, за да имат успех на хиподрума.

Когато надбягването приключвало и победителят бивал провъзгласен, арената се изравнявала и надбягванията започвали отново до четири пъти. По тоя начин завършвала първата част от програмата. Настъпвал моментът на интермедиите: показвали се интересни животни, демонстрирали се упражнения. Един гръцки историк си спомня, че видял веднъж как един от тия гимнастици стигнал до върха на големия обелиск, но там му се завило свят и той паднал от такава височина, че умрял, докосвайки се до земята, където потънал дълбоко под пясъка. Тия смели артисти не жалели живота си.

Разказва се историята на една група акробати, която ходела от град на град, но преди да пристигне в Константинопол, половината от тях загинали по време на опасните игри. Един италиански авантюрист показвал в Константинопол някакво дресирано куче, което византийците смятали за магьосник. Наистина това чудно животно умеело да посочи сред събраните граждани най-големия скъперник, а също така най-щедрия и най-порочния; то нареждало поред медалите на императора, занасяло пръстените на техните господари и пр. През същото това време комедианти играели пантомими, клоуни гримасничели, ездачи прескачали по два или повече коня^[5].

След надбягването с колесници следвало надбягване пеш. Понякога, за да се направи играта по-интересна, бегачите слагали юзда в устата си, а други държали поводите и пляскали с камшици. Изглежда, че тези шеги се харесвали много на византийската публика, защото авторът на „*Книгата на церемониите*“ ги записал за голямо удоволствие на следващите поколения. Понякога самият народ е бил актьор в известни празници, в памет на старите латински веселби или на свещените игри, които са се извършвали при елевзинските мистерии. Водачите на партиите, участвували в борбите, се обсипвали с ругатни, с груби подигравки, въобще обземала ги карнавална разюзданост.

Разбира се, за да се подготви за продължението на надбягванията, което ставало винаги следобед, публиката трябвало и да обядва. Императорът се оттеглял заедно с висшите сановници в триклиниума, императрицата със своите дами — в един салон до църквата, а народът нареждал провизиите си — сушено месо, солена риба, варен боб, дини, портокали лимони, пъпеши — и целият този огромен кошер създавал невъобразим шум. Често монархът раздавал храна на народа. При подножието на спината били нареждани купища зарзават и плодове. Народът слизал по стъпалата, и разграбвал храната. След това пристигал, разтоварен на голяма кола, кораб, пълен със суха риба и стоката се раздавала на арената. Тази скромна гощавка далеч не напомняла баснословните угощения, които Цезар след победите си е давал на римския плебс, насядал край четиридесет хиляди маси с наредени по тях най-изтънчени ястия за народа господар, комуто било раздавано гръцко и сицилианско вино в изобилие. Византийците не са били лакоми и сладострастни като

римляните. Тяхната православна съдържаност хармонирала с бедността на новата империя. Техен идеал е бил не лакомника Вителиус, а патриархът Йоан, наречен Постника. Остатъците от скъпо месо, които някога се хвърляли в Тибър на другия ден след оргиите, устройвани от цезарите за народа, са могли да стигнат за разкошни гощавки на византийските трезви консуматори.

Пък и никой не отивал на хиподрума само за да яде, затова народът, след като приключвал набързо с обяда си, започвал да се ядосва, че много дълго се застояват на трапезата в императорския триклиниум. Започвали да се пеят все по-непочтителни песни и настъпвало времето, когато императорът трябвало да даде знак за продължаване на надбягванията. Грубият Фока имал обичай да дразни народа господар с продължителния си престой на трапезата. Веднъж членовете на партиите започнали със следните, отначало почтителни подвиквания: „Стани о, имперско слънце, стани яви се!“. Последният съвсем не се трогнал от тази подкана. Тогава зелените изгубили търпение и започнали да викат: „Ето, ти пак отдаваш прекалена чест на пиенето и ето че погледът ти се размъти!“. Разяреният тиранин заповядал на гвардията си да стреля срещу народа и палачите започнали да режат глави, носове и уши, да вкарват непокорните в кожени чували и да ги хвърлят в морето. Разбира се, не след дълго същият народ имал утехата да види Фока, изгорен жив на бронзовия бик от победителя Хераклиус.

Такъв е бил хиподрумът във Византия. Ето кое бе заместило за средновековните гърци Есхил и Софокъл, смъртта на Аякс и жертвата на Ифигения. Ето кое е правило невъзможно съществуването по това време на каквато и да било драматична литература^[6]. Ако Теренций имаше възможност да се върне от Елисейските полета, той щеше да види, че новите римляни му обръщат гръб, за да гледат жокеите, както някога републиканските римляни са се наслаждавали от боя с мечки.

[5] Във византийския хиподрум дори виждаме едно далечно загатване за авиацията. През XII в. един сарацин се опитал да хвъркне над арената, но като се спуснал от кулата, паднал. „Хвърчащият сарацин“ се пребил за велика радост на православния народ. ↑

[6] Но все пак един писател от XII в. споменава, че на хиподрума се давали драматични представления, които изглежда са били много

сходни с френските мистерии. ↑

VI

Ние видяхме хиподрума по време на неговото величие. Той започва да запада заедно с империята. След X в. неговото великолепие отслабва и изчезва. Едва са се събирали коне, за да се извършат осемте надбягвания през деня. Когато някой от тях се разболявал, налагало се другите да бягат по два пъти. Жокеите пак били облечени в сребърни и златни дрехи, но вече износени от много поколения. Някога, по време на римските цезари, а също така по времето на Юстиниан, победителите били богато възнаграждавани, „давали са им не награди, а цели състояния“. През X в. жокеят победител получавал три златни монети — около 45 сегашни франка. Освен това слагали на главата му венец от позлатен бронз, който след церемонията се прибирал, за да служи за награда на следващите победители.

Все пак хиподрумът не загубил много от монументалното си величие. Византийската империя приличала на благородник от добър род, който прави икономии, но не може да се реши да уволни своите кочияши и да продаде мебелировката, останала от миналото му благополучие. Великолепието на хиподрума все пак е покривало настъпилата бедност при тържествата. През 1204 г. латинците завладяват Константинопол. Между тия военни поклонници, които разграбили този християнски град, е бил и бедният амиенски благородник Робер де Клари. Подобно на Вилардуен и той ни е оставил на френски език едно описание на тази бляскава и жалка експедиция. Неговият ръкопис, намерен в една библиотека на Северна Франция, бе публикуван от граф Риан. Непознат досега, той заема достойно място до шампанския маршал. Тези двама са първите, които са написали история на французите на френски език. Вилардуен, зает изцяло с похода, за който носи отговорност, описва само в общи черти, като дава честната си маршалска дума, че Константинопол е най-великолепният град, който някога е виждал. Робер де Клари е бил прост рицар и си е позволил удоволствието да разгледа подробно завладения град. Той обикалял Константинопол, разглеждал високите

победни колони, по чиито върхове ексцентрични монаси си построили жилища; събирал сведения за барелефите от невежите гърци, които неизменно му отговаряли, че това са знаци за онова, което ще се случи един ден. Накрая случайните му скитания го завели на хиподрума и той не може да сдържи своето възхищение при вида на толкова бронзови и мраморни шедьоври на трибуните. „Множество кътчета, където благородниците, императорът и императрицата са седели по време на надбягванията“, а също така и „образите на мъже и жени на коне и волове, на камили и мечки, на лъвове и на много други животни, изработени от мед, така хубаво направени и така естествени, че едва ли има някой друг езически и християнски майстор, който би могъл да ги изработи така!“ Неговите събрата по оръжие след второто превземане на Константинопол съвсем не се спирани от подобни благородни възхищения. Те изгорили, разрушили, съборили и хвърлили в пещта множество статуи, направили монети от великолепната Елена, в която бил влюбен Никетас. Опозорен от нашествието и грабежите, хиподрумът престанал да бъде за гърците, дори след падането на Римската империя, арена за техните удоволствия и състезания. Изглежда, че те започнали да отбягват този паметник, който само им напомнял за гнусния триумф на еретиците и варварите.

Сто години преди превземането на Константинопол от османите, хиподрумът е бил вече в развалини: това се вижда от една литография от XIV в. На тази рисунка, неточна в подробностите, но твърде вярна в общото, ние виждаме, че още стоят изправени колоните на спината, също така и императорската трибуна, стъпалата на амфитеатъра и портиките са били вече отчасти разрушени; безформени развалини изпълвали арената и отвратителни малки къщи били изградени сред тия грандиозни остатъци. Все още живият и свободен Константинопол е чувствувал вече сянката на смъртта да се простира над него. Той се отказал от всичко онова, което го разхубавявало, радвало, пристрастявало, изоставил своята украса от статуи и триумфални колони, чувствувайки, че турците приближават, донесъл траур за самия себе си.

Още по-лошо станало през времето, когато френският пътешественик Ержил посетил столицата на Ориента през 1529 година. Отоманите владеели вече от 76 години. Тия страшни врагове

на изкуството, силните като Херкулес турци продължили свободно разрушителното дело. Под влияние на господарите си гърците, смазани от игото на цял век, се превърнали във варвари и започнали да забравят историята на прадедите си. Те дразнели любопитните, пътници с наивни обяснения за колоните и за бронзовите змии. Венецианците, богати и вандали като англичаните през 1826 г., купували съборените обелиски, за да украсяват своите църкви по Адриатика. Сантименталните археолози едва сдържали сълзите си. Те се наскърбявали не толкова от вида на разрушенията на хиподрума, колкото от това, че „развалините били обиждани“ — по земята били пръснати огромни колони, основите им хвърлени на една страна, а капителите на друга. Гражданите ги прерязвали по средата като дървени греди, правели плочи за постилане на бани и мраморни гранати за Сюлеймановата артилерия. Варварите преработвали по свой вкус древните капители и ги дълбаели, за да правят нощви! „Най-много ме измъчваше вида на един медал, който намерих. От едната страна бе изобразен Велизарий, празнуващ триумф на хиподрума над вандалския крал и Юстиниан, който посреща победителя; от другата страна бе даден образът на Велизарий с надпис: «Слава на ромеите!», чийто смисъл бе жестока ирония при вида на общата разруха.“

Днес на истанбулските площади се издигат два големи обелиска, които стоят там кой знае защо, издига се и един малък полуразрушен бронзов паметник. Почвата е безмилостно изравнена и човек се замисля за бронзовите Херкулесовци, за беломраморните Елени, чиито останки са може би заровени там. Това е всичко, което остава от големите борби на хиподрума, всичко, което остава от зелени и сини, от онова, което в продължение на шестстотин години е разпалвало до обезумяване страстите на най-голямото и най-цивилизованото общество през средните векове.

ВИЗАНТИЙСКИЯТ ИМПЕРАТОР

Гюстав Шльонберже беше отлично подготвен със своите проучвания по източна археология, нумизматика и сигилография за работата, която бе предприел: да оживи една епоха от византийската история, тъй дълго пренебрегвана от нас, след като бе толкова любима на великите ни учени от XVII в. Той не се ограничи само в разкриването на тази епоха чрез едно точно и живо изложение: близо двеста и петдесет напълно автентични илюстрации, взети от печати и монети, от миниатюри из гръцки и старославянски ръкописи, от мозайки и други иконографски паметници, му позволиха да ни покаже героите на своите разкази — императори и императрици, патриарси и велики дворцови достойници, гръцки легионери и варвари съюзници, руски, български и арабски воители от X в. Епохата, чиято история Шльонберже си постави за цел да възсъздаде чрез всички средства на науката и изкуството, бе много добре избрана. През тази епоха Гръцката империя е най-енергична и най-щастлива в борбата си срещу варварите, които от толкова векове са я притеснявали. Тя превзела от арабите Крит и Сирия, предизвикала край Дунава война между руси и българи, започнала да се бори с немците за владение на Италия. През тази епоха и вътрешните въпроси са били най-разнообразни: конфликти на царската с духовната власт, усилия на императора да защити дребните собственици срещу едрите, съпротива на държавата против териториалните заграбвания на манастирите. Дори и в самия дворец се разигравала много трагична драма тъкмо по време на победите вън от империята и на реформите вътре в нея: любовта на Никифор Фока към хубавата императрица Теофанѐ, сватбата им след неговото възкачване на трона, после капризите на императрицата, която се наситила на избрания и коронован от самата нея мъж и която, увлечена по други интриги, сложила ножа в ръката на любовника, за да го насочи срещу съпруга си. Тази драма има две главни лица — император Никифор Фока и императрица Теофанѐ. Най-големият интерес към това събитие лежи в противопоставянето на две натури: мъжът — храбър, предан и груб, почти дивак, жената — развратна, изтънчена и скептична, истинско цвете на упадъка. Като ги изучаваме по-отблизо, виждаме, че това са два съвсем различни вида от тъй сложната и разнообразна византийска цивилизация, която може да бъде обхваната изцяло. Никифор символизира провинцията, арменските планини, военните лагери, т.е. грубите, силните,

полуварварските елементи; Теофанò — това е Константинопол, големият град с неговата елегантност и корупция. Те сякаш отбелязват двете крайни точки на историческата еволюция; това са два човешки типа, които биха могли да принадлежат на две епохи, разделени с векове и които все пак са приближени поради стечение на обстоятелствата, дори са нещо повече от сближени, — те са съединени, венчани. И този съюз предизвиква расови и темпераментни разногласия, които са тъй силни, че могат да се разрешат само с убийство. Тъкмо Никифор и Теофанò могат да ни помогнат да разберем каква е била същността на източните императори и императрици, какво е представлявал харемът на Византия. Това е и основният предмет на тази студия.

I

Главата на византийската държава, носел титлата василевс, която гърците от старите републики са давали на персийския цар и на други варварски царе и която в тяхната представа носела известен оттенък на презрение, същия оттенък, който римляните влагали в думата рекс. Във Византия тази титла била заместена с титлите *император*, *принцепс* и *цезар*, които някога носили заповедниците на великата империя, но нито една от които не отговаряла вече на действителността. Дори и само заместването на старите титли с тази дума би било достатъчно, за да покаже, че се е извършила една дълбока политическа и етнографска революция, че византийската държава е нещо по-друго от римската, че властта е преминала от една раса към друга, от народа победител на света към най-културния народ от победените. Пък и византийците забравили вече старото си име: те сами се наричали римляни, а с името елини назовавали езическите си прадеди или дори всички езически народи, които още се срещали по света, като например славяните идолопоклонници от Пелопонес. Всъщност и самото име римляни им подходило повече от елини, защото населението на империята не било съвсем изцяло елинско. Макар че чистокръвните гърци съставлявали мнозинството, като не говорим за *темите* или провинциите, където се говорело на италиански език, все пак Балканският полуостров бил наполовина славянски, малоазиатският — наполовина арменски, арабски и турски. Връзката между всички тези народи била в това, че те изповядвали една и съща религия като императора, опитвали се, без да свикнат напълно, да говорят същия език, виждали в лицето на монарха наследника на цезарите от Древния Рим. Византийската империя не била политически израз на една нация, а изкуствено създание, което управлявало двадесет различни националности и ги обединявало с формулата: един господар, една-единствена вяра. Тя се гордеела с един идеал — наследството от Рим, но затова пък имала и една реална сила — религиозното единство. Тя се наричала официално Римска,

империя, макар че латинският език преминал след VII и VIII в. на Изток като чужд, мъртъв език. Ние я наричаме Гръцка империя, защото елинското наречие е било езикът на държавата и на църквата. Всъщност това било просто една свещена империя, подобна на германската, която съществувала само за и чрез религията. Още по-просто казано — тя е била *Империята*, тъй като не допускала не само възможността, а дори и съществуването на някоя друга империя. Тя не притежавала национална армия, защото никога не е имало византийска нация. Всички народи на Изтока, а понякога и на Запада, на Юг и на Север се срещали в лагерите на *василевсите*. Италианските, славянските, албанските, румънските, турските и арабските провинции на империята ѝ доставяли новобранци, а освен това голяма част от полковете се попълвали от чужди наемници и затова от етнографско гледище те представлявали безкрайно разнообразие. Под знамената на Юстиниан са се сражавали славяни, готи, вандалите, ломбардци, персийци, маври. В армията, която цезароборецът Тома събрал срещу Михаил II, виждаме още и индийци^[7], египтяни, хора от Тигър и Ефрат, иберийци и хора от всички племена на Кавказ. През X в. се явяват и попълнения от север — руси, българи, унгарци, хазари, като в същото време се запазват и тези от запад, защото венецианските ѝ съюзници предхождат френските, англосаксонските, немските и испанските наемници от следващия период. Началниците на тази армия невинаги били гърци, дори често не били родени в империята. Евнухът Нарсес бил роб от персийски произход; между другите пълководци на Юстиниан Фарас, който победил в Африка краля на вандалите Генимер, бил херул; Мундус бил гепид; Хилбуд, победителят на славяните, бил славянин; Перан — иберийски цар; Филемут и Акум са били хуни. Същото е било и при наследниците на Юстиниан. Има нещо друго — твърде често и самите императори не са били с гръцки произход. Династията, която започва с Юстин и Юстиниан I, съвсем не е гръцка, защото преди да носи това римско име, великият законодател се е наричал Управда, баща му и майка му са се казвали Изток и Бегленица: три славянски имена^[8]. Имало е също и много арменски династии: на първо място тази, която носи в историята такова название и която започва с Лъв V; след това идва така наречената Македонска династия, чието начало слага Василий I, друг велик законодател. Роман Лакапин, Никифор I Фока; Йоан I Цимисхи

са императори от арменски произход. Лъв V, наречен хазарът, по майка произлизал от турско-финско племе от бреговете на Дон.

Империята била космополитна институция подобна на Светия престол и на Светия колеж през цялото време на Средновековието. Не националността, а вярата е тази, която създава византийския „римлянин“. Няма значение от коя раса произхожда, достатъчно било да влезе в лоното на църквата, за да проникне в лоното на държавата. Православното кръщение давало граждански права. Християнска Византия си приличала по това с мюсюлманска Византия. Човек ставал „римлянин“ веднага щом се покръствал, както по-късно всеки, който изповядвал исляма, ставал турчин. Колко отомански велики везири и паши са били от гръцки, албански или славянски произход!

Византийският император се ръководел от четири отделни начала. По традиция той, бил пряк наследник на римските цезари, *император*, военачалник и в същото време законодател, олицетворение на живия закон. Благодарение на замяната на латинците с елините като управляваща раса той станал василевс, т.е. водител на елинизма. Под постоянно растящото влияние на идеите и нравите на Азия неговата власт придобила деспотични форми: той станал господар (*деспот*), *автократ*, човек на двореца и на харема. След окончателната победа на християнството той става *изапостолос* (подобен на апостолите), както римският светител се нарича от нашите старофренски автори апостол. И наистина, той бил въоръженият апостол, а според думите на великия Константин — *епископ на работите от този свят*. Той бил наравно с патриарха върховен глава на православната религия. На Изток патриархът и императорът са „двете половини на Бога“.

Понеже били от различен произход, четирите олицетворения, които се съдържали в императорската власт, влизали понякога в конфликт и борба. Често в него човекът от двореца и от харема причинявал вреди на човека от бойния лагер и в такива случаи Византия имала мързеливи императори. Понякога *императорът* вмъквал в поведението на *изапостола* груби похвати, давал му своята груба ръка на военен, забравял, че не само той е господар на православието, и при такива случаи Византия имала за императори еретици, като арианците Констанций и Валент, иконоборци, като монасите от Първата арменска и от Фригийската династия, гонители от

православно усърдие като Алексий Комнин; или пък императори, които започвали борба с патриарха за първенство и предизвиквали на Изток това, което била борбата за инвеститорите на Запад.

Лошото е, че нито едно от тия четири начала не е дало на Византийската монархия онова, което е същността на монархията: постоянно право на наследственост. Рим на императорите не познавал това право, там нямало императорска династия, защото изборният принцип е бил винаги в сила. Получаването на властта по наследство не е също така и гръцка идея. Азиатският изток не давал подобни примери, които са могли да станат закони. Наследствеността на персийските царе или на багдадските халифи по много причини била също така несигурна и опасна, както наследствеността, на римските императори. С една дума, християнската идея нямала за неизбежно следствие наследствеността на короната.

Във Византия, както и в Рим, имало много законни начини да се стигне до императорския трон. Първият, основният, бил изборът от Сената и от народа. Обаче във Византия Сенатът бил събрание от чиновници, а народът — утайка на обществото. Вторият начин се осигурявал по рождение. И във Византия имало също така нещо като династии. Третият начин бил адопцията (осиновяването), практикувана от императорите Нерва, Траян и др. При нея осиновеният се присъединявал към управлението на осиновителя още приживе. Четвъртият начин бил присъединяване към управлението, но без осиновяване — система, възприета от Диоклециан в Рим, за която Византия дава много примери.

Но нито изборът, нито наследството, нито осиновяването, нито присъединяването са здраво установени системи, признати от всички.

В цялата византийска история правото е незначителна работа, фактите са всичко. А факт е най-вече чистата и проста узурпация чрез дворцов или харемски заговор, чрез въстание на народа или пък бунт на войските. Пресметнато е, че от 109 византийски императори, които са царували сами или в съдружие, от Аркадий до Константин Драгазис, само 34 са умрели в императорското си легло, 8 на война или поради някакво нещастие. В замяна на това 12 са, доброволно или насила, абдикирали, 12 завършили живота си в манастир или в затвор, 3 — уморени от глад, 18 — отровени, удушени, пронизани с нож,

хвърлени от скали. За 1058 години се наброяват 65 дворцови, улични или военни революции, завършили с 65 детронирания.

Тази несигурност на властта произлизала от факта, че във Византия нямало царска кръв и че нито една династия — освен една, за която ще говорим — не можела да продължи достатъчно дълго, за да се забрави нейният произход. А в началото на всяка династия е имало почти винаги узурпация. Възможно ли е било да се намери в нея законен принцип, който да смаже всеки опит за нова революция? Понеже правата на императора били почти винаги несигурни, всеки човек е можел да стигне до императорската власт. Всеки се смятал достатъчно благороден, за да претендира за нея. Кой би признал, че е от съвсем долен произход, за да не се домогва до пурпурната мантия? Лъв I е бил отначало месар; Юстин I дошъл в Константинопол бос, с торба на гръб от селото си в Илирикум; Фока бил прост центурион, когато заел мястото на Маврикий; Лъв III бил занаятчия; Лъв V е от родители арменци, изгонен от родината си поради злосторства; Михаил II и Василий I са били коняри. Следователно всеки щастлив войник е можел да стане цар. Страшните изтезания, на които са подхвърляли нещастните конспиратори на *форум Амастрианум*, не отчайвали останалите; те винаги се надявали, че ще бъдат по-ловки и по-галени от съдбата.

[7] Под името индийци, отбелязани от летописеца Генезиос, трябва безсъмнено да се подразбира негри. ↑

[8] Днес е установено, че славянският произход на Юстиниан I е само роман и че биографията на императора, написана уж от учителя му Теофилакт, откъдето произлиза тази легенда, е смела фалшификация, изфабрикувана през XVII в. от далматинеца Мърнавич. Виж по този въпрос статиите на J. Bryce в *English Historical Review*, 1887; на Василиев във „*Византийски временник*“, 1894 и на Дил — *Justinien et la civilisation byzantine au VI-e siecle*. ↑

II

Повелителят на Византия се ръководел в някои отношения от римския император, но във Византия преобладавал гражданският характер на властта. Империята, според израза на Финлей, престанала да бъде „собственост на легионите, с агент-сметководител император“. Надмощието на военните преминало у хората на закона, на църквата, на администрацията, на двореца, на харема. Много често армиите се командували от евнуси. Още през V в. Лъв I, макар да бил исавриец (т.е. почти варварин) и войнолюбец, изказал следното пожелание: „Дано възнаграждението за нашите войски да се превърне в награда за нашите учени“. Ние сме вече далеч от времето на Септимий Север, чиито последни думи към неговите синове са били: „Правете всичко за войниците“.

Разбира се, опасното положение на империята често налагало на императорите задължението да командуват лично армиите си — много владетели са били преди всичко храбри воители; но почти всички владетели войници са били нови хора, стигнали до властта със сила, принудени да запазят трона си чрез победи. Щом като династията изглеждала вече закрепена, когато външната опасност не била много голяма, императорът делегирал своите права на главнокомандващ другиго: нито Лъв VI, нито Константин VII Багренородни (Порфирогенет) например, синът и внукът на войнствения Василий I, не окачили на вратите на своя дворец щита, златната ризница и меча, с което обикновено се известявало за заминаването на императора при армията. Цялата Македонска династия, с изключение на Василий II Българоубиец е редица от образовани и кабинетни владетели. Разпространило се дори вярването в някакъв мним закон на василевса Теофил, който уж забранявал на императорите да отиват при армията. По време на тази династия имало царувания и на жени. Военните подвизи се извършвали не от законните господари, не от *порфирогенетите*, произлезли от кръвта на Василий I, а от императори, наложени било като настойници, било като съдружници

във властта, било като съпрузи на порфиrogenетни принцеси; те се сражавали на война като войници, тъй като е трябвало или да си създават кариера, или пък да оправдаят своето узурпаторство. Такива са били Роман Лакапин, Никифор I Фока, Йоан I Цимисхи, Роман Аргир, които царували, без да се сваля законната династия. По правило във Византия императорската власт се смята преди всичко за гражданска. Дворцовите церемонии, за които Константин VII Багренородни е публикувал една много подробна компилация, съвсем нямали военен характер. На монетите императорите твърде рядко са изобразени във военни дрехи, а почти винаги със знаците на мирната власт: дълги дрехи, в едната ръка — земния глобус, а в другата — кръст и закон.

Императорската власт била деспотична, но все още съществувал спомен за времената, когато първият от августовците е бил само принцепс, принц на един републикански сенат. Оттук произлиза в официалния език тази смесица от робски жаргон с републиканска, фразеология. След Диоклециан императорите заели от източните деспоти някои царски знаци, предмет на презрение и омраза от страна на старите римляни: диадемата и трона. Поданиците им се наричали роби. Те лягали пред тях и целували нозете им. Когато давали някаква заповед, те не чувствали нужда да говорят — достатъчно било да „смигнат“ незабелязано, както съобщава „Книга на церемониите“. Всички, а и самите те говорили за себе си само с абстрактни думи: „Ваше Величество, Наше Величество“. Бляскавите епитети, с които се придружавали техните имена, съперничат по раболепие само на обръщенията на ориенталците към техните шахове, султани и халифи. Статуите на императорите бивали почитани като изображения на светии — това именно пречело на императорите иконоборци да намират доводи срещу образите на светиите. Висшият сановник или воинът победител, когато получавали писмо от императора, написано с циноброво мастило и запечатано със златен печат, го допирали до челото, устните и очите си, както правели робите на султаните. Наистина религията учела, че императорът е смъртен като всички хора, а и опитът доказвал това. Но всички знаели, че той е смъртен като човек, а не и като василевс. Юстин, наследник на Анастасий, е съобщил по следния начин на войниците за смъртта на предшественика си: „Нашият господар току-що почина като човек“.

Властта на императора е била абсолютна и се простирала върху всичко, дори и върху религията. Той е създавал и преправял законите, защото е бил живият закон. Императорът е имал власт и над модите. Старият Михаил Стратиотик издал закон, за да принуди гражданите да носят прическа, каквато е била на мода по време на първата му младост. Когато император Теофил оплешивял, издал една *новела*, с която заповядвал на всички да си бръснат главите. Лъв VI се намесвал в работите на кухнята и забранявал на гражданите да се хранят с кръвта на животните. Кодинус заявява, че императорът има право да променя значението на думите — никой не е можел да му попречи да тиранизира сричките, както се е опитал да стори това и нашият Хилперик. Впрочем, нали се казва за кралете и кралиците на Великобритания, че те могат всичко, освен да превърнат жената в мъж?

При тези абсолютни теории странно звучат за човека класическите думи, които намираме у византийските писатели: свобода, робство, тирания. Писателите продължават да говорят езика на Демостен и Цицерон. Самите императори употребяват същия език на драго сърце. Юстиниан променя името на Нонтус Полемониакос, защото Полемон е бил „тиран“. След повторното завладяване на Африка той поздравил със следните думи новите си поданици: „Те трябва да знаят от какво тежко робство са освободени и с каква свобода са надарени при нашата щастлива власт“. Нали всеки вижда, че тия думи са променили смисъла си? Робство е било варварството с неговата анархична свобода. Истинска свобода имало само у римските, наистина деспотически, но национални институции. Извън римската власт, извън империята имало само робство и гнусотия. С това се обяснява следният пасаж от Лидий: „Противно е за римската свобода съществуването на господар; римляните трябва да се покоряват само на един василевс“. Михаил II в борбата си срещу узурпатора Тома съветва войниците си „да бъдат мъже, които не продават свободата си на един омразен тиранин“. Със заповедта към своите поданици да си бръснат косите Теофил е искал „да върне на римляните добродетелите на техните деди“. Той е работил за осъществяването на тази либерална мисъл с помощта на камшика и не се е боял, че от този начин на връщане към републиканска прическа може да изскочи някой Брут.

Византия е продължавала да има своите консули, сенат, курии. Лъв VI пръв решил да ги премахне, но неговите три новели не предизвикали никакви фактически промени, защото отдавна тази революция била вече извършена. Това е било по-скоро граматическа, отколкото политическа реформа. Тия закони били фактически отменени, излезли от употреба, „блуждаещи напразно около областта на законите“. От сега нататък, казват тия новели, няма вече да има нито Сенат, нито консули, нито курии, „защото, след като Императорското величество си, присвои сенаторските атрибути, Сенатът стана безполезен“; същото става и с консулите; или казано изобщо „цивилните длъжности се преобразуваха и сега вече всичко зависи от грижите и управлението на Императорското величество“.

Това е теорията на византийския абсолютизъм, формулирана с най-голяма строгост. Ние отиваме все към по-големи и по-големи противоречия. Както преди, така и след Лъв VI във Византия имало Сенат — 78-та новела успя да му отнеме само законодателната власт. Напразно императорът по принцип бил автор на законите — те го ограничавали и спирали. Щом Коранът понякога е служил за спирачка на деспотизма, какво остава за римските закони със своето величие и властническа яснота! Поначало императорът законодателствувал, но всъщност законите се създавали от едно тяло, състоящо се от юрисконсулти, просмукани от традициите, които дори и при най-простите и неспособни императори, при един Михаил Пияницата точно така, както и при един Василий Велики, пазели непокътната доктрината и противопоставяли на капризите и на ловкостта на монарха уставността на писания закон. Сенатът не бил нищо и все пак — всичко. Приемниците на Лъв VI продължавали да представят за одобрение на това високо събрание най-важните закони; те искали от него съдии за големите политически процеси. Не е познато нито едно императорско възшествие било след заговор, или след военен бунт, което да не е искало утвърждаването си от Сената при същите условия, както е искало съгласието на народа или пък благословията на патриарха. Почти всички големи служби били в ръцете на сенаторски семейства или пък давали достъп до Сената. Сенатът е бил нещо като оная институция, която русите през XVIII в. наричат *Генералитет*, т.е. събрание на генералите и на началниците на отделните служби. Той бил сборен център на византийската аристокрация, защото във

Византия имало благородници, наистина административни, но които в самите длъжности, получени от императора, намирали средства да му се противопоставят. Те знаели, подобно на старите френски членове на парламентите, да правят строги забележки, да влагат известна бавност при изпълнение на заповедите, които не одобрявали, да противопоставят на буйните капризи силата на инертността, да довеждат императора до покаяние или пък, когато неговата тирания ставала съвсем необуздана, да му готвят тайно заместник.

На второ място стояло духовенството, групирано около патриарха и Светия синод, което, въпреки подчинеността си, притежавало огромна власт. То понасяло и търпяло всичко, но неговата снизходителност имала граници. Срещали се хора като Теодор Изповедника, като Теодор Изобличения, като патриарх Николай, който протестираше против четвъртия брак на Лъв VI, като патриарх Полиевкт, който открито порицал брака на Никифор I Фока с жената на неговия предшественик, а после заклеил убийците на същия този Никифор.

Така че духовенството и аристокрацията, Светият синод, от една страна, и Сенатът, от друга, приличали на парламентите и на духовните събрания по време на френския абсолютизъм, които ограничавали деспотизма на Луи XIV.

На трето място трябва да посочим въоръжената съпротива на планинските племена, на далечните покорени народи, при които не било лесно да проникнат агентите на деспотизма и събирачите на незаконни данъци.

Освен това в Константинопол имало и обществено мнение. Дори и в спокойни времена, когато народът нямал настроение да се бунтува, то умеело да се наложи. Чрез тиха агитация, чрез глъчка, а дори и чрез бунтовнически викове общественото мнение успяло да наложи на Михаил III да си вземе за другар Василий I. Най-често общественото мнение се проявявало чрез епиграми и хапливи шеги, които обикаляли града. Някои от тях били написани по пиедесталите на статуите, също както по време на папския Рим на пиедестала на Паскино. Михаил Стратиотик се опитал да върне модата от своите младини, но понеже бил и голям строител, при всяко негово нареждане за преместване и на най-незначителния паметник в града започвали да разправят, че когато бил дете, императорът загубил ашиците си и сега ги търси. Народът

прикачвал често не особено ласкави прякори на своите господари: Константин Копроним (понеже изцапал кръщелната купел), Михаил *Калфата*, Михаил *Пияницата*. Дъщерята на Алексей Комнин разправяла, че когато баща ѝ бил разбит от Роберт Гискар, целият град започнал да припява; навред повтаряли думите на победителя: „Натъпках го в устата на лъва“. Когато подаграта не позволила на същия Алексей да отиде срещу турците, във всички кръчми и по всички салони на града представляли нещастieto на краля в комедия: едни се маскирали като услужливи лекари, други като куртизани, коленичещи непрекъснато, а трети се обличал като императора, носен внимателно на носилка, а импровизирани артисти, маскирани като варвари, представляли разхищаването на Византия в отсъствието на императора.

И Византия е имала своята политическа комедия, както Атина на Аристофан, и Париж през средните векове. Но авторите на пасквилите съвсем не почитали това, което добрият френски крал Луи XII е искал да се почита: „честта на дамите“. Колко песни са били съчинени срещу Теодора, жената на Юстиниан! Ехото им е стигнало дори до Викториен Сарду^[9].

Императорът е бил длъжен да се съобразява с народа, с плебса. Когато напускал столицата си, за да отиде при армията, той давал специални нареждания на управителя на града. Последният е бил длъжен: да гарантира достатъчно количество от жито, защото гладът е най-добрият съветник на бунтовете; да надзирава разпространителите на новини, които Ана Комнина ни рисува, че спорят по плановете на сраженията, съветват какви маневри трябва да се направят срещу неприятеля, поставят тук съюзниците далматинци, там наемниците албанци, обсаждат укрепените места и хвърлят мостове по реките; да наказва разпространителите на лоши новини, да ги опровергава с прокламации, че „императорът и армията са добре“; в случай на нужда да говори, но съвсем смътно за някакво съобщение, дошло от пътник, за победни бюлетини, очаквани всеки момент.

Оттук произлизили всички граждански и църковни празници, създадени за забава на народа: театрите и игрите в хиподрома; процесите, по време на които императорът хвърлял пари с шепа; големите банкети, подобни на *конгиариите* в Рим, на които са сядали всички граждани; триумфалните тържества, при които дефилирали

победените емири и ханове, славянските или сарацинските роби, военните машини, камилите, пленените от неприятеля слонове. За да спечелят народа за династията, императорите основавали приюти за старци, болници, хамбари за жито и церемониалът задължавал императорите да ги посещават с голяма тържественост един път в годината. Роман Лакапин е заповядал да се затварят портиките, където се приютявали *лазароните* на столицата. Императрица Ирина освобождавала разни лични предмети, които нуждаещите се залагали в заложените къщи от онова време. Други монарси откупували полиците на бедните граждани и ги изгаряли на публично място — това било знак на щедрост и към кредитори, и към длъжници. Други освобождавали затворници за дълг или пък роби, уловени от варварите. Всички средства за придобиване на популярност били използвани. Най-сигурното средство е било това, което практикувал Теофил и което се състояло от обиколка инкогнито из улиците на столицата, подобно на неговия съвременник Харун-ал-Рашид. Теофил изслушвал оплакванията на народа срещу чиновниците и по този начин успявал да раздава бързо и строго правосъдие. Подобно на френския крал Луи, който седял под Венсенския дъб, и Теофил раздавал правосъдие лично във Фиале, Василий I — в геникоса, император Варда — на хиподрума. Правото за прощение е било едно от неотменните права на византийския народ. Императорът получавал лично просбите и на най-долните от своите поданици или пък е бивал заместван в това от специалния чиновник за заявления. Когато императорът се качвал на кон, за да обикаля града, „барабаните биели, тръбите свирели, сребърните тръби на *буксинаторите* раздирали, въздуха и целият народ е бил предупреден да представи своите просби на императора“ (Кодинус). При най-тържествените процесии василевсът се спирал, за да слуша това, което народът имал да му каже и да получи просбите. Често пъти правосъдието, което раздавал, е било ориенталско, турско. Теофил е най-забележителен в това отношение: шутовете от хиподрума в една пантомима открили веднъж някаква кражба, извършена от бивш чиновник. Последният бил веднага изгорен жив на един площад в Константинопол. В града били изложени две ръце, изработени от бронз, отрязани някога от един търговец, който си служил с фалшиви мерки. На гражданите била показвана една пещ, в която императорът заповядал да хвърлят някакъв

хлебар, който лъжел своите клиенти. Един чиновник, който издигнал много етажи на своя дворец и по тоя начин отнел въздуха и светлината на една стара жена, бил бит с камшик, обръснат, а къщата му била подарена на тъжителката. Колкото повече наказанието е било внезапно, грубо и обратнопропорционално на вината, толкова повече то поразявало въображението на масите и толкова повече съдникът ставал популярен. Нужно е било при случай и самият император да наказва сам себе си, както е наказвал рушветчиите. Един куртизанин подарил великолепен кон на Теофил. По време на една процесия една стара жена се приближила смело, уловила коня за юздата, смело и заявила, че той бил откраднат. Императорът слязъл, предал коня и продължил пътя си пеш. За да се запази спомен от това събитие, церемониалът предписал оттогава конят, язден от императора да бъде винаги следван от цяла редица напълно оседлани коне: при случай, че императорът бъде принуден пак да връща коня си, той не би имал неприятността да продължи пътя си като прост пешеходец. Шест века след това събитие обичаят продължавал да се спазва.

Народът винаги имал свое участие в церемониите на града и на двореца. Той бил представян в тях от четирите партии на зелените, сините, червените и белите. Тия партии били нещо като национални гвардии, натоварени да образуват шпалир по пътя на императора, да го акламират и да пеят химни, като акомпанирали със сребърни инструменти. Те били въоръжени с копия и щитове. Италианският посланик Луитпранд, който бил зле настроен поради малката заплата, която получавал от Никифор I Фока, ни рисува тия милиционери с най-лоши краски: облечени в сърмени дрипи, боси, с ръждясали оръжия. Това е било всичко, което останало от знаменитите стражи, които някога бунтували хиподрума и империята и давали сражения на Юстиниан. Това е бил римският народ, покорен, заробен, с роля, сведена до парадност и който само крещял по команда на церемониалмайсторите. Понякога се появявал и друг народ — тоя, който превзел с пристъп двореца на Михаил Калфата и изхвърлил императора на улицата.

След като определихме империята като абсолютна монархия и императора като автократ, добре би било да посочим ограниченията, които институциите, нравите, общественото мнение и фактите налагали на деспотизма. Монархията е била абсолютна, но ограничена

от песните, както Франция през времето на Мазарини, и от царевичеството, както в Истанбул през времето на султаните или в Петербург през времето на Павел I.

[9] Бележит френски писател от XIX в. Написал е и една драма Теодора, по текста на която има и опера. — Б.пр. ↑

III

Трябва да обърнем внимание на религиозния характер на византийската императорска власт. Разбира се, този характер виждаме и в европейските кралства, най-вече при френската кралска власт, а дори и при нехристиянските ориенталски монархии, но във Византия този религиозен характер показва някои нюанси, които не се срещат другаде. Владетелите от Древния Ориент, от Стария Египет са били на земята въплъщение на божеството Митра или Озирис; те са произлизали от боговете, били са самите те богове, получавали са след смъртта, а понякога дори и приживе божествени почести. Небесната и земната династия се смесвали; между индийските раджи едни произлизали от слънцето, а други от луната; персийските царе са били братя на тия две светила, а китайският император е син на небето. По бреговете на Тибър богинята Рим, т.е. отечеството, е била въплътена в един човек, а римският народ сам себе си е провъзгласил за цезар.

Императорът е позволявал отначало да му вдигат олтари, които разделял с богинята на Рим, а после приел да се строят и храмове само на него. Всеки, който осквернявал статуята му, а дори и неговият образ, напечатан върху монетите, бивал наказван като престъпник срещу религията. Нищо чудно няма в това, че поетите винаги поставяли още приживе императора на небето между двата знака на зодиака, след като той се е кичел с името и атрибутите на Юпитер или Херкулес, като Диоклециан и Максимилиан, след като гозбата от гъби на Агрипина можела да направи от Клавдий жител на Олимп, а пък Веспасиан е могъл да каже подигравателно пред смъртта: „Чувствувам, че ставам Бог“. Винаги смъртта на императора се смятала за *апотеоз* в етимологическия смисъл на тая дума, дори и тогава, когато тя е била *апokolотинтос*.

Да, но всички тия персийски или египетски царе, всички тия римски императори са били езичници, а императорите на Византия са били християни. Затова те се примирявали само с това, да бъдат представители и наместници на Бога. Така са постъпвали и

мюсюлманските господари, по същите причини те се задоволявали да бъдат „сянка на Аллаха на земята“. Василевсът не е можел да бъде Бог, а е бил само свещеник. Той се е домогвал до почестите не вече на апотеоза, а на жречеството. Константин е знаел какво иска да каже, като се провъзгласил за епископ на външните неща. Отците от Халкидонския църковен събор са казали на Маркиан: „Ти си едновременно свещеник, император, победител във войната и доктор на вярата“. Лъв Исаврийски, съобщавайки на папа Григорий III своите иконоборски декрети, ги е мотивирал така: „Разбира се, аз съм цар и свещеник“. Първите наследници на Великия Константин, за да присъствуват на службата, са преминавали през вратите на олтара и са влизали в светая светих заедно с духовенството. Свети Амвросий е бил първият, който в Милано заповядал на Теодосий да излезе извън свещените врата и да стои между богомолците. Императорът се покорил, като се извинил, че нямал намерение да нарушава правата на духовенството, но че такъв бил обичаят във Византия. И наистина, след като се върнал в столицата си той поискал да остане в църквата между миряните, но патриархът Нектарий го поканил да заеме мястото си в олтара между духовенството. Разликата между Латинската и Гръцката църква личи в това ясно. Наследниците на Теодосий са имали работа само в Гръцката църква. Те са запазили без оспорване своето място от другата страна на олтара. Юстиниан Ринотмет е уредил това чрез събора in Trullo: „Не е позволено на никой мирянин да влиза, в олтара, но тази забрана не се отнася до императора, когато той иска да поднесе своите дарове на Бога според обичая“. Обичаят е бил вече твърдо установен през X в., както виждаме в „Церемониите“ на Константин VII Багренородни (Порфирогенет). Най-важното за императора е било да не остане прост вярващ. За да получи това отличие, той е бил принуден да дава богати дарове винаги, когато влизал в олтара. И за да го оправдае, той приел най-унизителните титли и функции от църковната йерархия. Той вече не е имал амбицията да бъде епископ като Константин, нито дори свещеник; той се е задоволявал да бъде лектор, дякон или поддякон. По тая причина му е било забранявано второбрачие, но затова пък той е имал прерогативи, от които са били лишени миряните. Той е имал право да се допира до покривката на престола и е можел да слага на нея устни, но не в средата като свещеник, а накрая като духовниците от по-долна

степен. Той е вземал сам нафор и се е причестявал заедно със свещениците. Лектор, дякон или поддякон, той е четял посланието от амвона, носел евангелието в ръце, получавал от патриарха кадилницата и кадял около светия престол. Той запалвал свещите, променял покривката на престола и я изтупвал с една метличка от паунови пера. Знае се, че нашите френски крале са имали привилегията да се причестяват по два начина и да вземат участие в някои церемонии на службата — нашите крале от династията на Капетингите са били каноници от Сен-Дени и абати от Сен-Мартен де Тур. За византийските императори приемането на по-долни титли от църковната йерархия е било вече упадък. Като не смятаме амбициите на Константин, те не са могли да забравят, че езичниците императори, чиито наследници са се смятали те, са имали църковна власт.

Църквата им е позволила да бъдат удовлетворени от други страни. Възцаряването на императора е ставало чрез религиозна церемония и се е смятало за тайнство. Изборът на императора и било само условна формула, унищожена от обичаите на прадедите. Волята или съгласието на поданиците се предполагали, а Бог замествал народа и някогашния сенат. Той избирал императора; Христос е бил великият избирател и императорът между многото си титли се е наричал и *избраник* на Света Троица, назначен поради гласуването на Царя на Царете. На византийските монети често се вижда една ръка над главата на василевса, която се подава иззад облак, за благословия и за избор. След като императорът е бил по варварски обичай издиган на щит и по този начин получавал военните почести, пристъпвало се към коронацията, която била и гражданска, но преди всичко религиозна церемония.

Къде е ставала тази коронация? При първите императори коронацията се е извършвала главно в някоя зала на двореца, но после, когато се е почувствувала нуждата да се придаде на императорското достойнство все по-свещен характер, коронацията е ставала в някоя църква, дори почти изключително в „Света София“, при пеене на религиозни песни, при кадене с тамян, при най-голяма църковна тържественост, каквато човек може да си представи. Короната вече се вземала от светия престол не от самия император, а от ръката на патриарха, който я поставял на главата на императора. Макар че

текстовете не дават точни указания и „*Книгата на церемониите*“ мълчи по този въпрос, може да се твърди, че императорът е бил миропомазван. Симеон Тесалонийски го казва изрично: „Патриархът прекръства с миро императора по челото в спомен на този, който е цар на вселената и който чрез подражанието на своето собствено миропомазване го прави всемоушен на земята... Мирото, сложено на кръст от патриарха, показва, че Христос е извършил миропомазването“.

Това помазване, което църквата е създала за императора и го е отбелязала с печата на Бога, придава на неговата личност божествен характер. Нека припомним, че коронясването в Реймс е правело нашите крале неприкосновени и че Жана д'Арк е превърнала дофина в крал само защото му е открила с оръжие в ръка пътя, който води към чашата с елея за помазване. При непостоянството на византийските институции един и същ резултат не се е получавал никога. При все това императорът, помазан и избран от Бога, е имал огромна власт: той е преставал да бъде само креатура на легионите или на бунтовния народ, или пък оръдие на сенатските и дворцовите интриги, за да стане наистина цар. Партиите в своите акламации са го наричали светия. Той е царувал в името на Бога и монетните надписи гласят: „Н., в Христа вечен цар, цар на римляните“. Той е царувал чрез него, под неговия поглед, под неговата ръка: затова на някои монети ръката, която благославя и избира, е замислена с око. Както казва Константин Велики, той е получил от него мисията „да разпръсква и мете заблудата от Изток до Британския океан, учи и да води към Бога човешкия род“. Да, човешкият род, защото той не е само господар на вселената (*космикос автократор*), господар на цялата населена земя (*ойкумене*), той е вселенски монарх, както самата църква е вселенска. Не само Гърция и Азия, но и Италия, Испания, Великобритания, Галия му принадлежат законно: нито една императорска или на варварски царе узурпация не е могла да отнеме неговите права. Гръцкият автократ е можел, разбира се, да каже следните думи на посланика на Карл Велики, които подигравателно слага в устата му монахът Де Сен Гал: „Защо се уморява твоят монарх, като воюва срещу саксонците? Аз ти ги давам заедно с храната, която им принадлежи“.

Както съществува само един Бог, така и на земята за временните неща съществува само един представител на Бога: Василевсът. Нещо

повече — той е Бог, както и едновременно е и човек, разбира се, дотолкова, доколкото един християнин може да бъде Бог. За определени дни той се показвал на поданиците си в костюма на възкръсналия Христос, „с позлатени бинтове около тялото, които представляват бинтовете на Христа в гроба, бедрата му са обвити със саван, с позлатени сандали на краката, с кръстообразен скиптър в едната ръка, а в другата с акакия, пурпурна кърпа, сложена в чантичка от коприна и пълна с праха от гробовете“. Около него са стояли висши сановници по число равни на дванадесетте апостоли, облечени в еднакви костюми, които носели също така кръстове в ръце.

Разбира се, императорът е бил Бог само по пълномощие, а не по същество като езическите императори. Той е бил Христос само чрез миропомазването на Христа и като негов избраник. Истинският император на Константинопол е бил Исус: много иконографски паметници ни представят *Христос Василевс* с корона, в царски костюм и украсен с всички императорски отличия. По време на първите императори монетите са представлявали от едната страна образа на царувания монарх, а от другата — образа на победата, която скоро била заместена с кръст. След това се появява надпис: „Исус Христос победител“. От обратната страна на медалите от времето на Лъв VI е изобразен образът на *Теотокос* (Божията майка), която разделяла заедно с императора монетните почести. По времето на Роман Лакапин императорите (тогава те били четири или пет съдружници) са изобразени от едната страна, а от другата е изобразен седнал на императорския трон бос, с вдигната за благословия и поука ръка, и с глава, заобиколена от лимба, Христос — „Царя на царете“. По време на Роман II и Никифор властта на небето все повече се засилва над господарите на земята: от обратната страна босият Христос продължава да стои на трона, а на лицевата страна императорът разделя мястото си с Божията майка. Най-последно през времето на Цимисхи (който сигурно е съзнавал добре положението си на узурпатор) императорът изчезва съвсем: от едната страна на монетата е изобразен Христос, а от другата е написан следният надпис: „Исус Христос, василевс на ромеите“. Едва през време на законните наследници Константин VII и Василий II, монарсите се явяват отново върху лицето на монетите, като обратната страна се оставяла на този, чиито слуги са се смятали те. При прием на посланици пред трона,

заеман от императора, обикновено е стоял винаги и един празен трон — тронът на истинския Цар. Варварските пратеници, които се приближавали до подножието на трона, бивали по-малко поразени от величието на видимия властелин, отколкото от тайнствеността на този празен трон, на този невидим цар. Често върху празния трон се слагало отворено евангелие, най-висшият закон на византийците; или пък някой свещен образ, като Едеския, след като го задигнали от Азия.

Както Василевсът царува чрез Христа, така чрез него той и управлява. Василий I е научавал чрез сънищата, изпратени от небето, как да разреши някой проблем: „Има ли нещо чудно в това, казвал той, че тези, които управляват в този свят по същия начин, като че ли извършват литургия, и които изпълняват наистина божествена служба, получават от провидението насоки за спасение и научават от него бъдещите неща?“. Вдъхновен от Бога, изпълнен със Светия дух, Василевсът е давал заповеди, подобно на античната Сибила, която е правила пророчества: теписма на официален език е синоним на императорски декрет.

Василевсът е печелел победите си пак чрез Христа. Никога не се влизало в сражение, без да се вземе съветът на небето. Алексей Комнин е поставял под покривката на светия престол по два плана на военните операции и е прекарвал нощта в молитви; на сутринта той е вземал оня от двата плана, който провидението му поставяло в ръцете. Йоан Цимисхи, преди да тръгне на поход срещу русите, посещавал църквите и с най-голяма вяра се молел на Света София да му даде божествена мъдрост, да му изпрати ангел, който да върви начело на армията. По време на поход пред легионите не са се носели военни знамена, а образ на водителката, Богородица или пък на Св. Михаил, на Св. Теодор или на Св. Георги. Мария не е била само водителка, а и „колега“ на пълководците (sistrategos). Иракли е заковавал икони на Богородица на голямата мачта на своите кораби и винаги е заповядвал да се носи истинският кръст от авангарда на неговата армия. Военните песни, с които се въодушевявали войските, са били химни: църковната песен на Мойсей при преминаването на Червено море, Давидовите псалми или пък Stavrikon, песента на кръста. Бойният вик е бил: „Христос победител!“. Бойните речи на императорите и пълководците са били по-скоро проповеди. Няма нищо по-естествено от това, щом като всеки неприятел на империята се е смятал за неприятел на Бога и

щом като извън ромеите е имало само неверници, като мюсюлманите и езичниците — еретици, като манихейците, а след единадесетия век — схизматици, като латинските народи. Няма нищо чудно, че Василий I не се е смутил да поиска от Богородица позволение да продупчи главата на своя неприятел — еретика Хризохир. Когато византийците са печелели победа, те са я отдавали на божествената намеса: Св. Димитър спасил Солун, Св. Андрей помогнал да се вдигне обсадата на Патрас, Св. Теодор победил русите при Доростол (Силистра), водителката Богородица направила чудеса срещу арабите, а иконата от Едес — срещу персите. *Мафориона* (стихира) на Божията майка, потопен във вълните на Босфора, издигнал бурята, която унищожила руската флота. Затова, когато се празнувал триумфът на хиподрума, във впрегнатата с бели коне колесница е бил положен образът на Божията майка, а императорът вървял пеша и носел на рамото си кръст.

Законите на империята се ръководели от църквата и декретите на църковните събори били задължителни за императора. Ересьт, вероотстъпничеството, светотатството се смятали за престъпления против държавата; бунтът срещу империята пък се смятал за светотатство: да се бунтува човек значело „да води борба като вероотстъпник“. Срещу бунтовниците се използвал мечът и отлъчването. Една новела на Константин VII е озаглавена: „За анатемата срещу вероотстъпниците“, т.е. съзаклятниците.

Понеже императорът е бил подобие на Бога и империята е трябвало да бъде подобие на небето. „Когато ние показваме в императорската мощ ред и хармония — ни казва авторът на *“Книга на церемониите”*, — ние представяме в миниатюр реда и ритъма, който създателят е вложил във вселената.“ Империята е земно изображение на божие царство. Тя е истинска християнска държава, защото ромейството и християнството са синоними. Религиозната идея е дотолкова доминанта в тази монархия, че различаването на мирянина от духовника е почти невъзможно: по това Византийската империя се отличава от западните кралства и се приближава до халифатните монархии. Между църквата и държавата нямало борба, а хармония и почти сливане. За патриарха не е било срамно, че бил назначаван от императора, нито пък за църквата е било унизително да бъде подчинена на държавата, защото държавата е била много малко

мирска. Ръката на императора, когато посягал да реформира църквата, не е била светотатствена: това означавало, че сама църквата при тия случаи се е реформирала чрез един от своите членове. Най-религиозните, най-набожните монарси, като Василий I и Никифор I Фока, не се смущавали като ограничавали злоупотребите с правото на убежище или пък като ограничавали имотите на манастирите.

Гражданската йерархия във Византия се е наричала света йерархия. Императорът давал служба или чин по същия начин, както би давал благословия: „В името на Отца и Сина и Светия Дух мое величество, което ми е дадено от Бога, те прави патриций“. За да се получи тази административна благословия, е било нужно да бъде човек под благоволенieto на императора, да е готов за участие и да се бои от Създателя. Изглежда, че във Византия състоянието на блаженство е било нормалното състояние на чиновниците.

Законите се публикували от името на „на нашия господар Исус Христос“. В началото на Юстиниановия кодекс, на мястото, където в нашите модерни кодекси се излага изложението на принципите, става въпрос само за Света Троица, за католическата вяра и за посланията, издадени срещу ересите.

Животът, който византийският етикет налагал на императора, е бил наистина живот на духовник. Неговият граждански костюм е напомнял облеклото на духовниците. Отдолу той е носел бяла хламида, а отгоре — нещо като дълъг патрахил, покриващ раменете и ръцете, цял обсипан със злато, скъпоценни камъни и изопнат като пилон. На короната имало кръст и тя приличала почти на митрата на патриарха и на митрополитите от източните църкви; от тая корона се спускали по бузите *prependulii*, диамантени висулки, които се съединявали под брадата. Така нагизденият василевс почти не показвал лицето и ръцете си. Не се виждала плътта му и той приличал на образ на Божията майка или на светец от иконите, чийто лица са скрити под ризница от злато и скъпоценни камъни. Така неподвижен, увит, задушен, смазан под това тежко и бляскаво облекло, Василевсът стоял вдървен върху трона на Соломон с ръце, заети от императорските знаци, без да може да направи нито едно движение. Той е приемал почитанията на поклонниците и боготворенето на народа в свещена неподвижност, като езически идол сред дим от тамян и църковни песни. Един още по-строг от неговите дрехи етикет, посочен до най-

малки подробности в „Книга на церемониите“, го е затварял още повече. Той му е диктувал начина, по който трябва да използва всеки ден от годината, всяка минута от деня. Той е предписвал формата на короната или на дрехата, която е трябвало да носи при всяка церемония. Тия промени на дрехите били толкова чести, колкото преобличанията на патриарха при тържествена служба в Света София. Той носел ту императорска диадема, ту кринония, украсена с лилия, в чест на Богородица. Той прикривал раменете си ту със *сагион*, ту с *цицакион*, *дебетисион* или пък със *скарамангион*, украсен със скъпи кожи. Той носел обувки от пурпур или подплатени сандали. Всички тия преобличания ставали зад една завеса, държана от евнуси, защото никой друг не можел да докосва с ръце тоя свещен тоалет. Когато императорът коленичил за причастие, двама евнуси издигали от двете страни неговите свещени дрехи, както при колениченето на служещ свещеник. Тия драперии, тия корони, които били част от светостта на церемониите, не се поставяли в обикновен мирски шкаф. Те се пазели в сакристии, полагали ги върху престола на Св. София или пък ги закачали на свода на храма. Когато варварските царе гледали със завист тия царствени одежди, им се отговаряло, че те били донесени на Константин Велики от небесни ангели и че страшни болести ще накажат всички, които биха се осмелили да се облекат в тях.

Василевсът прекарвал живота си сред химни, псалми и процесии. Оградата на неговия дворец ограждала по-малко апартаменти, отколкото църкви. Неговата тронна зала била пълна с реликви: майката на Мойсей, *истинският* кръст и пр. Неговата трапезария и спалнята му били украсени с гигантските образи върху златен фон на строгия Христос и на безучастната Богородица. *Папиясът* (вратарят) на „двореца, пазен от Бога“, бил духовно лице. Вратите се наричали „свещени врати“ и подобно на вратите на олтар, които през време на службата се отварят само в определени моменти, те се отваряли само в известни часове и после се затваряли, за да скрийт от обикновените хора това, което ставало вътре. Всеки месец с голяма тържественост е ставало благославянето на императорския дом: през *триклинията* (трапезария), *кубикулите* (спални), *кетоните* (салони) се разнасяли свети икони. Василевсът в своя дворец е бил сътрапезник на Бога, на Богородица, на блажените и на ангелите. В замяна на това в църквите той имал апартамент за себе си, например

метаториона в Света София или в църквата на Светите апостоли. Императорът се чувствал удобно в къщата на Бога, както и Бог в къщата на императора.

Често се цитира етикетът на френския двор през времето на Луи XIV и церемониите, които са представлявали нещо като „кулата на краля“. Колко много е подчертан този характер на култа при церемониите във византийския дворец! Една и съща дума *офикия* се употребява за църковните и светските церемонии. Кординус и Порфирогенет ги описват в едно и също съчинение. Една и съща формула завършва и едните и другите. При края на литургията се е казвало: „*Ите миса ест*“, а в двореца императорът е казвал на развален латински език на надзирателя: „*Апелте, поесон минсас*“. По време на Луи XIV, при ставане на краля от леглото съществували така наречените *антрета*; във Византия това се наричало *вела* (була или вдигане на завесите). В безпогрешен ред надзирателят е въвеждал последователно патрициите, магистратите, протоспатариите и спатариите, хипатите (консулите), страторите, графовете, кандидатите и непрекъснато растящото множество офицери по суша и море, и чиновници с различни степени. Същият церемониал определял в кой ден императорът трябва да коленичи в църквата на Светите Апостоли пред гробовете на своите предшественици; да се потопи, облечен в позлатена риза в *нататориона* — свещен басейн на Св. Мария Влахернска; да посети манастира на *Извора* извън стените или пък някое друго светилище, да председателствува в двореца празненствата по гроздобера или пък умерените забавления при византийския карнавал.

При един такъв обреднически живот със служби и церемонии, така претрупан от посещенията на свещеници и дворцови достойници, така подробно определен от сложни дворцови правила, има ли нещо чудно в това, че повечето от императорите са изгубвали всякаква инициатива и енергия, че Ираклиевци, Василиевци, Никифоровци, Цимисхиевци са били изключения във Византия?

А ние все пак още не сме посочили най-голямата спънка на всякаква дейност: живота в гинекея, влиянието на жените и в частност — влиянието на императрицата.

ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРАТРИЦА

I

Какво е била във Византия една императрица, една августиана, една василиса! Всички начала, които са създали византийската цивилизация, са се стремили да сведат до нещо незначително политическата роля на жената. Римската идея я поставяла винаги в подчинено положение, забранявала ѝ е достъпа във форума, позволявала е движение по улиците само на куртизанките, затваряла благородната девица или матроната в нейния дворец и е разрешавала излизането ѝ в затворена носилка, като е оставяла единствена област за нейната дейност управлението на къщата и шиенето с игла. Гръцката идея, която е не по-малко строга, осъждала жената на постоянен затвор в гинекея. Ориенталската идея е прибавила на гинекея решетки, покривала, въоръжени евнуси и по тоя начин го е превърнала в харем. В московска Русия харемът се е наричал терем: той се е намирал в горния етаж на къщата, а покривалото се е наричало фата. Но решетките, покривалата, законите, нравите, предразсъдъците не са могли нито в републиканския или императорския Рим, нито в Гърция на Перикъл и на наследниците на Александър, нито в Москва на царете, нито в която и да е страна на Ориента да отнемат всички права за дейност на жената. Тази дейност е била по-косвена или по-скрита, отколкото на Запад, но едва ли е била по-малко енергична. Александрийска Гърция е имала своята Роксана, Рим е имал своите Юлий и Агрипини, сирийски принцеси, „майки на легионите, майки на бойните лагери“, които са му дали четири императори и Елена, която осигури тържеството на християнството в империята. Азия има своите Нитокриси, Семирамиди, Паризатиси. Египет е бил управляван от Хатасу, дъщеря и сестра на Тутмесите, и от Клеопатра. Сирия се е подчинявала на Зенобия. Индия на бегумите. Турция е търпяла капризите на Рокселаните и на валиде-султанките. В Москва Царевна София, скрита зад двойния трон на своите братя, управлявала дипломатията на руските войски, пробивайки по този начин пътя на императриците от осемнадесети век.

И във Византия е било същото. Началото е сложено от Пулхерия, по-голямата дъщеря на Аркадий. Когато била четиринадесетгодишна, баща ѝ умрял, и понеже нейният брат бил малко дете, префектът Антениус я поздравил като августиа и ѝ предал властта. За да се посвети изцяло на управлението, тя се обрекла на девственост и принудила сестрите си да постъпят като нея. Тя управлявала от името на своя брат Теодосий II, бдяла над неговото възпитание, стремяла се да го направи набожен и старателен господар, но не сполучила да надделее над неговия мързел и неговата суетност. Тя го оженила за Атинаист — дъщеря на атинския философ Леонтий. Последната е образована и превежда стихове, една част от Стария завет, ходи на поклонение в светите места и донася оттам ценни реликви, между които автентичния портрет на Богородица от Св. Лука. Разбира се, зълва и снаха не могат да се споразумеят и Пулхерия, отстъпвайки пред страстта на своя брат към жена си, се оттегля от двореца. Императрицата не се наслаждавала дълго на своето тържество. Тя имала известна слабост към Павлин, началника на церемониите. Един ден някакъв поклонник дошъл от Азия и предал на Теодосий една необикновено красива и голяма ябълка. Галантният император я подарил на жена си, нежната императрица я изпратила веднага на Павлин и последният, понеже искал да угоди на своя господар, му занесъл тоя подарък. Теодосий, силно изненадан, попитал жена си, какво е направила с ябълката. — „Изядох я“ — отговорила без колебание тя. Теодосий я попитал още по-настойчиво. Тя се заклела в главата на императора, че е казала истината. Павлин, макар и невинен, бил заточен, а после жестоко наказан. Императрицата получила позволение да се оттегли в Йерусалим. Изглежда там е вършила нови лудории, защото граф Сатурнин получил заповед да убие двама свещеници, чиито посещения при императрицата били сметнати за много чести. За да си отмъсти, тя накарала да убият Сатурнин и изпаднала в още по-голяма немилост, била лишена от императорските си достойнства и завършила дните си в неизвестност.

Пулхерия си върнала влиянието над своя брат, а заедно с това и цялата власт. След смъртта на този монарх от свое име тя дала короната на сенатора Маркиан, един храбър войник, след като го накарала да се закълне, че макар той да е вече неин съпруг, ще продължи да почита девствеността ѝ. Тя завършила дните си с много

добри дела и църквата вписала в лика на светците тая примерна девойка.

Дъщерята на Лъв I Ариадна създаде един след друг двама императори: първия си съпруг Зенон Исаврийски, върху главата на когото тя сложила короната с ръцете на техния още малолетен син; после втория си мъж Анастасий, когото тя не пустила до империята и до своето легло, преди той да подпише декларация, че преминава към православната църква. През този интервал вдовицата на Лъв I, Верина се опитала също така да упражни своето право да предава императорската власт и короновала брат си Василиск. Последният бил сразен от привържениците на Ариадна и затворен в една църква, от която излязъл при обещанието, че ще се смилят над него. Но обещанието не било спазено и узурпаторът бил хвърлен в една цистерна заедно с жена си и децата си. Там ги оставили да умрат от студ и глад. Енергичната Ариадна не била особено нежна. Тя имала причини да се оплаква от своя първи съпруг Зенон, който управлявал зле и страдал от епилепсия. Говори се, че тя се възползвала от един негов припадък и заповядала да го погребат жив. Когато след известно време гробът бил отворен, намерили трупа сгърчен от глад, а ръцете му изядени наполовина.

Историята на Теодора, дъщерята на мечкаря Акациус и жена на Юстиниан Великий, е твърде позната и затова няма да се спираме на нея.

София, племенницата на Теодора, се омъжила за Юстин II, наследник на Юстиниан. След смъртта на нейния мъж тя също така имала намерение да разполага с властта и хвърлила око на Тиберий, на когото искала да предложи короната и ръката си. За нещастие, когато Тиберий бил провъзгласен за император, императрицата научила, че той вече е женен. Тя се престорила на примирена и придобила правото да ѝ оставят императорските почести, а също така и възможността да разполага с двореца. По-късно обаче подготвила заговор срещу императора и била заставена да се оттегли от палата. Дъщерята на същия Тиберий, след смъртта на своя баща запазила короната за Маврикий. След узурпацията на Фока, тя видяла как нейният мъж и петте ѝ сина били изклани. Самата тя заедно с дъщерите си била затворена в един манастир, понеже я обвинили, че комплотира срещу тирана — там те били подложени на мъки и убити.

Ираклий, който отмъстил на Фока за смъртта на Маврикий и за всички свои роднини, бил под влиянието на майка си Епитафия. Той имал една след друга две жени. Едната, Евдокия, умряла и му оставила една дъщеря и син на име Константин Младия; другата, Мартина, която била негова първа братовчедка по майка, играла голяма роля. Тя е била мащеха за децата от първия брак и още приживе на своя мъж издействувала коронация за сина си Ираклеон. Той бил урод като братята си, понеже били родени от кръвосмесителен брак, преследван от законите на Гръцката църква. Но Мартина била принудена да изпълни завещанието на своя мъж, който оставил империята на Константин VI и на Ираклеон. Първият умрял скоро и тя се опитала да управлява пряко от името на втория. Сенаторите не искали да се подчиняват на една жена, която смятали, че трябвало да стои затворена в гинекея. Главнокомандващият азиатските армии обвинил Мартина, че отровила своя завареник и от името на неговите деца направил преврат. Мартина и Ираклеон били изправени пред Сената, който осъдил, че са виновни. На Мартина бил отрязан езикът, а на Ираклеон извадени очите.

След изчезването на Ираклиевото семейство властта била взета от Исаврийската династия на Лъв III. Вторият император от тази династия Константин Копроним се оженил за дъщерята на хазарския хаган, кръстена с името Ирина. Третият, Лъв IV, тъй като бил само императорски принц, се оженил за една атинянка също на име Ирина. Не се знае нищо за нейното семейство, но тя е станала една от най-великите господарки на Византия. Още приживе на своя мъж тя е водила собствена политика. Лъв IV бил привърженик на принципите на иконоборците, но в императорския гинекей прогонените икони и техните защитници били приемани и почитани. Един ден императорът намерил у жена си икони, тя била поставена в немилост и било заповядано да се подложат на мъчение дворецовите офицери, които били обвинени в съучастие на това идолопоклонство. Останала вдовица през 780 г., управляваща империята от името на своя 10-годишен син Константин, Ирина усмирявала заговорите и бунтовете с неизтощима и безкомпромисна енергия. Тя влязла във връзка с Карл Велики и се опитала да издействува една от дъщерите му, Ротруда, за жена на младия василевс. По необходимост царуването на една жена е било царуване на евнусите. Един от тях, Теодор, бил изпратен да

потуши бунта на сицилийския губернатор. Друг един Йоан, се прочул като победител на арабите; трети — Ставракий, подчинява славянските племена на Елада и получава триумфални почести в хиподрума. Четвъртият, Елисей, е натоварен с посланичество при Карл Велики и учи Ротруда на гръцки език и на дворцовите обичаи. Но най-важната постъпка на Ирина, която е била реванш за тиранията на покойния ѝ мъж, отмъщение на женското чувство над иконоборската идея, поддържана още от Сената и от военачалниците, е било свикването на знаменития Никейски събор, който възвърнал почитта към иконите.

Синът на Ирина бил вече на 20 години, но продължавал да показва сигурно покорство, тъй като през 780 г. проектът за сватба с Ротруда бил вече пропаднал. Императрицата го принудила да се ожени за дъщерята на арменски благородник на име Мария. Изглежда, че тази женитба е еманципирала Константин; ние го виждаме да конспирира срещу майка си и евнуха Ставракий, довереник и главнокомандващ на василисата. Предупредена от Ставракий, тя се скарала на сина си, разсърдила се толкова много, че му ударила плесница и му заповядала да стои затворен в двореца, като накарала войските да се закълнат, че ще се подчиняват само на нея. Константинополският гарнизон се съгласил, но арменските легиони навярно по силата на някаква заповед на младата императрица отказали и грабнали оръжието. Бунтът се разширил. Навред войниците, уморени да се подчиняват на една жена, се възбунтували срещу своите офицери и поискали за император Константин. Бунтът се превърнал в революция.

Ставракий бил подстриган и заточен. Ирина се оттеглила в една крепост и прибрала със себе си богатствата, а Константин започнал да управлява. Той вършил това много зле, бил победен от българите и чувството за собствена неспособност или може би укорът на общественото мнение, го принудили да повика Ирина, а дори и Ставракий. Но нещата не се поправили — българите продължавали да побеждават, четиримата чичовци на младия император започнали да конспирират и затова на някои от тях били извадени очите, а на други отрязани езиците. Арменците, които някога му дали властта, се разбунтували при възвръщането на Ставракий. Той заповядал да ослепят техния шеф и изгонил жена си — Мария, заподозряна, че участва в заговорите на своите съотечественици.

Един втори брак с някоя си Теодора, кубиколария или горнична на Ирина, предизвикал ново скарване с майката. Последната преминала към партията на недоволните, започнала да раздава пари и предизвикала революция, която свалила нейния син. За да се осигури по-добре срещу детронирания император, тя употребила средството, станало класическо във Византия, което под гръцко влияние било прието в Каролингска Галия: извадили му очите. Операцията била извършена така варварски, че той умрял от това^[10].

Ирина зацарувала наново, постигайки това, което дотогава не било виждано във Византия. Тя зацарувала не от името на един съпруг или на син, като Пулхерия или Мартина, а от собствено име. Тя вече не е императрица, а *император*, както Мария Терезия беше *крал* на маджарите. Нейните новели носят заглавие: „Ирина велик Василевс и автократор на римляните“. Отново властта е делегирана на евнуси: Ставракий и Аетий. Царуването на тази узурпаторка, изцапана с кръвта на своя син, не е било безславно. Карл Велики искал ръката ѝ и папата в Рим подготвял тази женитба, която е можела да възстанови единството на Християнската църква и на Римската империя.

Все пак византийската аристокрация се надигнала отново срещу царуването на една жена. Възползувайки се от едно разболяване на Ирина, оттеглена, във вилата си в Елефтерия, седем патриции направили заговор и провъзгласили за император единия от тях — великия логотет Никифор. Ирина била арестувана в своята вила и успяла само да получи правото да се оттегли в един манастир, построен от нея на един съседен на Константинопол остров. Малко след това Никифор, който се страхувал да не би тя да напусне още веднъж своето отшелничество, я заточил в Лесбос. Тя починала след неколкomesечно изгнаничество и греховете ѝ били опростени от православната църква, която продължавала да вижда в нейно лице само възстановителката на култа към иконите — „набожната Ирина Атинска“.

Една подобна роля по време на Фригийската династия се паднала на Теодора, дъщеря на един офицер от пафлагонийската тема и жена на император Теофил. Този монарх подобно на своите трима предшественици унищожил всички икони и заповядал да се изгарят ръцете на монасите, които са ги рисували. Отново прогоненото православие намерило убежище в имперския гинекей, при старата

императрица Ефросина и при императрица Теодора. Последната за малко щяла да бъде предадена веднъж от джуджето на харема, което съобщило на василевса за „хубавите картинки“ на императрицата. Тя успяла да убеди императора, че неговият шут е сметнал огледалата за картини и била дадена заповед да набият нахалника с камшик. Друг един път една от дъщерите на императора му разказала, че Ефросина, след като раздава сладки на няколко малки деца, ги накарала да целуват кукли (ниния), които тя държала скрити под леглото си.

Оставало само да се извадят тия кукли от гинекея изпод леглото на императрицата майка, за да се появят всички по олтарите. Първата работа на Теодора, която поради преждевременната смърт на мъжа си станала регент от името на своя син, била да свика Константинополския събор (842 г.) и той подобно на Никейския събор възстановил култа към иконите. Патриархът иконоборец бил свален и му били ударени двеста удара с камшик. Епископите се изплашили, калугерите и низшето духовенство възликували; изповедниците, мъчениците на миналия режим, набожните художници с изгорелите ръце се явили отново в двореца. Един от тях, Теофан, на челото на когото покойният император някога заповядал да отпечата, с нагорещено желязо обидни стихове, бил поканен на нещо като банкет на жертвите, председателствуван от императрицата. Последната изказала съжаления пред Теофан, че не може да изтрие от челото му тия следи на преследването: „Не! Не!“ — провикнал се той — „Аз се заклях на вашия мъж, че ще го накарам да прочете тия стихове пред Божия съд и ще сдържа думата си“.

Теодора нямала интерес императорът, от когото тя получила властта, да бъде оставен на вечна анатема. Разплакана, тя помолила мъченикът да забрави обидата, като го уверила, че нейният мъж се покаял в последния момент и целунал светите образи. Църквата приела тази благочестива лъжа — съгласила се да се моли за душата на императора и оставила вдовицата да се надява, че ще бъде спасен, ако не заради своите качества, то поне заради тези на неговата жена.

Царуването на тази друга Ирина е било също така знаменито, като това на първата. Нейният главен евнух Теоксит бил разбит в Крит от арабите, но българите се покръстили и бил направен опит да се християнизират манихейските и езическите племена на Балканския полуостров. Василисата, която още приживе на своя мъж търгувала по

море и дори вършила контрабанда, натрупала грамадни богатства. Тя изгубила властта след един държавен преврат, направен от нейния син Михаил. Той заповядал да убият Теоксит и принудил своята майка да му предаде сметките. Тя не се опитала да се съпротивлява, но помолила Сената да присъствува на описването на нейното богатство и после се оттеглила в манастир. Макар че византийците се примирявали с царуването на една жена, то тя винаги била длъжна да изчезне при възстановяването на мъжката власт.

Син на Теодора бил Михаил Пияницата. Само за единадесет месеца той разпилял икономииите на майка си и заповядал да стопят златните и сребърните съдове. Той бил напълно покварен човек. Майка му, за да го спаси от съблазните на някоя си Евдокия, дъщеря на Ингер, го оженила за друга една Евдокия, дъщеря на Декаполит. Но все пак синът ѝ продължавал да има връзки с първата. За да ги направи възможни, той я омъжил за Василий Македонец и този бъдещ основател на една велика династия бил принуден да се примири с тази срамна комбинация. Смята се, че двата по-големи сина на Василий, единият от които е бъдещият император Лъв VI, не са били синове на баща си, а на Михаил.

При царуването на Лъв VI жените пак имат известна намеса в държавата. И новелите, издадени от него, също така изключват третия брак и го порицават: „Дори и животните, когато изгубят своите женски, се примиряват с вдовството за разлика от мъжете, които без срам пристъпват към втори брак и които, недоволни от тоя грях, минават от втория брак към третия“. И затова гръцката църква, като провъзгласила за светица Теофанò, първата жена на Лъв VI, очевидно е искала с това да възнагради примирението, с което последната понесла безобразията на своя мъж. Когато тя умряла, строгият законодател, след като я погребал благочестиво и запалил около гроба ѝ хиляди свещи, побързал да се ожени за Зоя, дъщеря на Селианос, с която отдавна живял в конкубинат. След смъртта на Зоя той сключил трети брак и се оженил за някоя си Евдокия. Вдовец за трети път, той си взел за любовница Зоя Карбонопсина и когато тя добила мъжко дете, направил я августа. Последната станала настойница на сина си Константин VII и, както изглежда, била с безукорно поведение. Такава е била и Елена, съпруга на този учен император. Но със сина на

последния, бъдещия Роман II, хрониката на харема се обогатява с нови истории.

Докато бил още съвсем млад, Роман бил сгоден за Берта, незаконна дъщеря на Хюг, крал на Италия. Младата италианка постъпила в императорския гинекей, но умряла преди да се отпразнува сватбата. Тогава бащата и майката на Роман разрешили брачен съюз с някоя си Теофанò, която Лъв Дякон нарича най-хубавата, най-съблазнителната и най-изящната от всички жени. Тя била родена в кръчмата на баща си Кратерос (т.е. голяма чаша — истински прякор за кръчмар). Нейното истинско име не е било дори и Анастасия, по-скоро Анастасо — чисто слугинско име. Къде и как се е запознал Роман с нея и по какво стечение на обстоятелствата е могла тя да премине от бащината си кръчма в гинекея на свещения палат, това ние не знаем. Официалните историци не ни осветляват по този въпрос, защото ето какво пише един патентован летописец: „Императорът избра за сина си съпруга от благородно потекло, Анастасия, дъщеря на Кратерос, която взе името Теофанò; василевс Константин и императрица Елена се зарадваха, че можаха да дадат за съпруга на наследника една мома от такъв стар род“. Теофанò е била лукава, развратна, много умна и упражнявала деспотическо влияние върху мъжа си, а дори и върху своя свекър. Щом се омъжила, тя засенчила напълно майката и сестрите на своя мъж. След като старият император издъхнал и след като бил положен тържествено в червения порфирен саркофаг в църквата на „Светите Апостоли“, Теофанò поискала отдалечаването на императрицата майка и на нейните пет дъщери. Новият император се противопоставил на изгонването на майката, но отстъпил по отношение на своите сестри. Тъй като те не били склонни към манастирски живот, тази заповед, която ги прогонвала от бащиния палат, е била жестока. Трябвало да се разчисти място за една самозванка, която ги осъждала да заменят радостите на домашното огнище, великолепието на двореца, богатите императорски дрехи с манастир и с мрачното расо на калугерките. Станало нужда дворцовите евнуси да ги накарат почти насила да влязат в походните носилки. Благодарение на изтънчената си омраза Теофанò заповядала да ги заточат в различни манастири: три от тях били затворени в Антиохския манастир, а две — в манастира Мирелион. Монахът Йоан бил натоварен да извърши службата по тяхното забулване — той им

отрязал косите и им дал трогателни напътствия. „Но — казва ни летописецът — едва добрият монах обърна гръб и младите момичета хвърлиха расата си, отказаха да ги облекат наново и почнаха да ядат пак месо.“

След като взела властта от свекъра си и изгонила своите зълви, Теофанò станала господарка на свещения дворец. От и без това предразположения към леност свой съпруг тя направила един безделен император: той заживял живот, заобиколен от евнуси, от шутове, от комедианти, от актриси и певци. Злоупотребите от всякакъв характер разрушили скоро неговото здраве. Той умрял на 24 години, като оставил Теофанò вдовица с двама сина, Константин и Василий, и две дъщери, Теофанò, която по-късно се омъжила за Отон II Германски, и Анна — бъдеща съпруга на великия руски княз Владимир. Около младата василиса дворецовите интриги се засилвали. Евнухът Вринга добил тираническа власт. За да се отърве от него, императрицата хвърлила око на Никифор Фока, главнокомандващ Азиатските армии. Той получил това командване почти като бащино наследство, понеже го получил от баща си, стария Варда, и го разделял с брат си Льв. Никифор Фока бил арменец, прекарал живота си по бойните полета, и бил прочут с това, че превзел Крит от арабите, победил алепския и мосулския емир и бил храбър воин и сърдечен военачалник. Той обичал страстно своя занаят и бил преди всичко войник, отличавал се с голяма набожност, трезвеност и морална чистота, постел като монах, обкръжавал се с аскети и каещи се, не ядял никога месо, не пиел никога вино и спал на твърдата земя, покрит само с власеница. Тази власеница била получена по наследство от вуйчо си Михаил Малеин, умрял като светия. Каква симпатия е могла да привлече един към друг този неграмотен планинец, този суров и набожен войник и изгнанията и прочута императрица? Това ние не знаем. Никифор бил кръстник на едно или две от децата на Теофанò и Роман II. Красотата на василисата му направила дълбоко впечатление. Той я обичал, а се говори, че дори още приживе на Роман е имал с нея интимни връзки. Сигурно те са се подновили, когато той заминал в Константинопол, за да се порадва на триумфалните почести след неговите победи в Сирия. Евнухът Вринга ги заподозрял и заповядал да извикат победителя в двореца. Никифор решил, че е по-разумно да се оттегли в „Св. София“, където е можел да се спаси, разчитайки на правото на гостоприемство. По-късно той

намерил начин да излезе оттам, получил от патриарха и от Сената изключителна власт и заминал за Азия, за да застане начело на своята победоносна армия. Неговите офицери, най-вече съотечественикът му Йоан Цимисхи, се заели да сложат край на управлението на Вринга и да завладеят империята. Войниците го обули насила с пурпурни обувки, закачили на шията му огърлицата на главнокомандващ, издигнали го на щит и извикали: „Дълъг живот на август Никифор!“. Един друг вик се чул: „Ейс тен полин! (Към града!)“. След няколко дни Азиатската армия преминала Босфора, а през това време в Константинопол избухнало въстание против Вринга. Новият император, облечен в тежки военни дрехи, влязъл през златните врати и отишъл в „Св. София“, сподирян от акламациите на народа и на войниците. Там патриарх Полиевкт пристъпил съгласно обредите към коронацията. Нека отбележим, че Никифор не узурпирал империята, защото той се е ангажирал с клетва да почита правата на наследниците Константин и Василий. Той им станал съдружник при упражняване на императорската власт, а освен това и техен настояник. Младите принцове заедно с майка си присъствували седнали на три златни трона на коронацията. Според хрониките Гюстав Шльонберже дава следния физически портрет на Никифор: „Бил на около петдесет години; лице маслиново — изгорено от слънцето на Азия; с буйни и дълги черни коси; със замислен и печален поглед, блестящ от мрачен огън под дебели вежди; със среден и силно изкривен нос, на края с къса, рядка и леко посивяла брада; дребен и дебел; с широки гърди и рамене“. Именно този здрав и добре запазен петдесет годишен мъж бил избран от императрицата за съпруг и господар. Тридесет и четири дни след революцията сватбата била отпразнувала според обичайните обреди. За момент церемонията била смутена от някои съображения на патриарха, който наложил на новите съпрузи въздържание, което църквата налага при второбрачието и според което после искали да ги разделят, тъй като Никифор държал над купела децата на Теофанò. Според каноните на гръцкото духовенство това съставлявало някакво мистично родство и съюзът между майката и кръстникът се смятал за грях. За щастие се намерил един свещеник, който с клетва доказал, че това не е истина, и патриархът се съгласил да повярва.

Гюстав Шльонберже се опита, разбира се, малко деликатно да нарисува страстта, която обхванала новия император към неговата

вчерашна господарка: „Щом като свършил с мъченията на етикета, той се затичал тайно в гинекея при хубавата и толкова обичана Теофанò. Красивата и гальовна императрица знаела как всеки ден да му вдъхва все по-силна и нова любов. Строгийт, груб и суров към себе си и другите император ставал при нея нежен и мил. Всички летописци говорят за богатствата, с които той я обсипвал. Всеки ден той я отрупвал с нови и нови подаръци. Ценни украшения, златни предмети, шедьоври на византийските и на най-прочутите алепски и дамаски майстори, копринени платове и килими от Персия, мебели и съдове от сребро, много хубави реликви, затворени в ценни сандъчета, дворци и вили на Босфора, чифлици в Азия, имения в Тракия, елегантни златни колесници, украсени със слонова кост и евнуси, доведени с големи разноски от четирите краища на света — нищо не му се струвало достатъчно скъпо и достатъчно хубаво, за да го подари на многообичаната василиса“.

От тия думи става ясно, че не толкова страстта на Никифор била много разточителна, колкото е била голяма алчността на Теофанò, която искала да вземе своята част от плячката на империята.

Разбира се, властите на империята не се съюзили само за да му дадат властта, и патриарх Полиевкт не толерирал неговия брак само за да направи от Никифор един галантен Брут или пък един женствен Катон. Това било допустимо за законните императори, като Константин VII или Роман II, които са били лениви царе; Никифор трябвало да бъде император — началник на легионите. Неговият вкус и неговият темперамент са го подтиквали към това: ние го виждаме почти веднага да се отдалечава от гинекея и от двореца, да навлича бронята, както по времето, когато е бил прост офицер, и да преминава с войниците си през пясъчни пустини, безводни страни, мрачните проломи на Таурус и на Ливан, да завладява Месопотамия и Сирия. Неговата политика довела до война българи и руси на Дунава, а неговите офицери воювали в Италия срещу разбунтуваните васали и немските завоеватели.

Дали Теофанò се уморила от един съпруг, който никога не стоял при нея? Не успяха ли победителите на Никифор да разпръснат бръчките, които се натрупаха върху челото му? Не намираше ли тя за много глупави неговите религиозни схващания, които го обземаха от време на време и го караха да се въздържа от месо, да пости и да спи

във власеницата на вуйчо си Малеин? Не намираше ли тя, че тоя прекален войник е доста лишен от интелигентност и елегантност, че мирише много на седло, че е много груб и жесток (един арабски писател твърди, че той я биел)? Дали тя не се е уплашила, че Никифор може да лиши от наследство двете ѝ деца, и дали нейната майчина привързаност не я накарала да насочи мисиите си в друга посока? Или пък една нова страст към един десет години по-млад герой я накарала да забрави първото си покорство, в основата на което липсвали толкова политически съображения? Както и да е, но срещу Никифор се организира един заговор, начело на който стоял този, който най-много помогнал за въздигането му до император, неговият другар по оръжие и слава — Йоан Цимисхи. Императрицата разбрала за заговора, насърчила го и обещала на Цимисхи да стане негова жена, ако той я отведе от мъжа ѝ. Тя вече била свързана с него чрез една любовна интрига, както може би е била свързана с Никифор още приживе на Роман II.

„Цимисхи, пише Гюстав Шльонберже, за да се съединява с императрицата чрез престъпни срещи, е бил принуден всяка вечер да преминава Босфора с лодка и после да се губи в лабиринта на дворцовите сгради, да се доверява на евнуси и роби, да се подлага на рискове, в случай че интригата бъде открита, на страшни мъки и на позорна смърт.“ Вечната трагедия на Клитемнестра, която въоръжи срещу Агамемнон ръката на Егист, се повторила пак. През една декемврийска нощи императрицата пуснала съзаклятниците в двореца и ги скрила в тайните апартаменти. После отишла сама при Никифор, за да го забавлява и приспи подозренията му. Тя му внушила да остави отворена вратата на *своя кубикулум*; издебнала го, като заспал и дала знак на убийците. Върху обезобразения труп на храбрия император Цимисхи обул пурпурните обувки и съзаклятниците се пръснали из двореца с викове: „Дълъг живот на автократа Йоан!“.

Теофанò се излъгала в своите любовни или амбициозни сметки. Като станал император, Цимисхи се замислил. Очевидно той разбрал, че тя вече не е млада, че е майка на четири деца и вдовица на двама мъже; че не е от виден род и че не ще му осигури никакви права; че не си струва да се предизвиква гневът на патриарх Полиевкт, който непременно щял да се противопостави на третия брак и че ако е нужно изкупление за цареубийството, по-добре то да падне върху Теофанò,

отколкото върху него. Той отказал да се ожени за тази, която бе имал за любовница. Изоставяйки дъщерята на Кратерос, той се оженил за Теодора, една истинска принцеса, дъщеря на Константин VII, някога изгонена от двореца заради ревността на Теофанò. Патриарх Полиевкт поставил условие, преди да коронова Цимисхи, Теофанò да бъде отстранена от двореца, а другите съзаклятници заточени. Новият император приел тези условия. Разочарованата императрица била изпратена на остров Проти. След известно време тя избягала оттам и отишла в Константинопол, където обсипала неблагодарника с упреци и проклетия, след което ѝ наложили още по-тежко заточение.

По време на царуването на Цимисхи, през времето на войнствения Василий II империята гърмяла от шума на победите — бойните лагери са се ползвали с предимство и в историята не става вече дума за жени.

Но след смъртта на Василий и на неговия брат Константин, те отново разполагат с короната. Законността на Македонската династия не само не могла да бъде поклатена, а напротив, била така добре затвърдена от вмешателството на Лакапенидите при малолетството на Константин VII, от намесата на Никифор Фока и на Йоан Цимисхи през периода на малолетството на Василий и Константин, че принципът на наследството се признавал дори и по женска линия. Преди императори се сдружавали с други императори или пък търпели тяхното узурпаторство, за да им помагат при носенето на държавните тежести. Сега императриците си избирали мъже, за да отговарят на същите нужди. Константин VII Багренородни имал за наследници само три дъщери: Евдокия, която станала монахиня; Зоя, която била вече на петдесет години, но имала известен темперамент и Теодора, която пожелала да остане девствена. Преди да умре, този император повикал един от най-добрите си полковници, Роман Аргир, и деликатно му предложил избор: или да се ожени за Зоя, или да му бъдат извадени очите. Роман не знаел какво да отговори, тъй като бил вече женен. Жена му обаче го спасила, като постъпила в манастир. След смъртта на своя страшен тъст, Роман III станал принц-съпруг. Неговата роля била да воюва срещу сарацините, а Зоя, която твърде ревниво пазела своите права, управлявала и държала в строго затворничество сестра си Теодора. Един любовен каприз на Зоя съкратил дните на Роман и дал на византийците нов господар. Историята на тоя брак е твърде странна,

в нея има нещо от разказите на Бокачо и от шекспировата драма. Тя хвърля тъй живо светлина върху мистериите на свещения дворец, че трябва да цитираме буквално (все пак, като смекчаваме някои твърде силни изрази) разказа на летописеца Зонар:

„Роман се надявал на дълъг живот и дълго царуване. И макар че вече бил шестдесетгодишен, мечтаел да предаде империята на наследници от неговото коляно. Той не е могъл да повярва, че императрицата, която била петдесетгодишна в момента на сватбата, не е способна да му даде наследници и затова работел горещо, за да получи резултат. Дори той използвал някои лекарства, принуждавал жена си да носи някакви муски, които щели да ѝ помогнат да стане плодовита. И императрицата изпълнявала всичко с най-голямо усърдие и не се отвращавала от магическите формули и заклинания. Но нищо не помагало. И като видял, че не може да осъществи своите желания, понеже и без това не бил по натура роден любовник и възрастта помагала за угасване на неговия любовен пламък, а и понеже никога нямал към жена си живо влечение, Роман все повече започнал да я изоставя. Минали няколко години. И колкото повече неговото отдалечаване от императрицата се усилвало, последната, която имала горещ темперамент и се дразнела от неговото презрение, започнала да го мрази.

Роман имал един приближен евнух на име Йоан. Братът на последния Михаил бил надарен от природата с пленителна красота. По молба на Йоан василевсът допуснал Михаил между слугите при собствената си спалня. Василевсата се влюбила силно в него и всекидневното гледане на тоя хубав мъж разпалвало у нея все по-растящ любовен пламък. Преди това тя мразела евнуха Йоан, но сега вече карала да го викат всеки момент, разговаряла интимно с него и постоянно го разпитвала за брат му Михаил. И понеже това се повтаряло често, хитрият евнух разбрал, че тя е влюбена в неговия брат. Той го посъветвал да се среща с нея и ако дава аванси, без страх да я милва, да я целува и прегръща. Какво да ви кажа повече? Двамата любовници се разбрали и така напреднали нещата, че страстта на тази жена не била вече тайна за никого. Говорило се за нея вече не само в двореца, но и под път и на кръстопът в Константинопол. Само императорът не знаел. Когато Роман лежал в леглото заедно с императрицата, той заповядвал на Михаил да гъделичка краката му. Но

може ли някои да повярва, че той не се е достягал и до краката на императрицата? По този начин императорът станал съучастник на тяхната любов. Накрая сестра му Пулхерия и някои други лица му разкрили истината и му казали да внимава. Той се задоволил да разпита виновния дали наистина е любовник на императрицата. Михаил отрекъл енергично. И Роман го принудил да потвърди своите отричания под клетва. Понеже Михаил не се поколебал да се закълне, василевсът бил уверен, че само са наклеветили неговия добър слуга. Но казват, че от деня, в който направил това клетвопрестъпничество, Михаил се разболял от страшна болест. В известни моменти неговият ум се смущавал, очите му се свивали, цялото му тяло треперило до припадък. После пак идвал на себе си. Тия припадъци се случвали често, понякога дори в присъствието на императора, който винаги изпитвал съчувствие към него и все повече се уверявал, че такъв човек не може нито да бъде обичан, нито да обича. Някои твърдят, че императорът узнал тайната на тяхната любов, но знаейки колко гореща и луда е неговата жена, понесъл страстта ѝ към Михаил от страх, да не увеличава броя на любовниците си. В крайна сметка и той също се разболял, лицето му се подуло, добил вид на мъртвец, дишането му отслабнало и станало мъчително, косите му започнали да падат от главата. Всички помислили, че тази болест е дошла от някаква отрова, която са му дали да вземе. Един ден той влязъл в дворцовата баня, без някой да носи или да прикрепя този умиращ. Именно там станала трагедията. Говори се, че някои държали главата му дълго под водата и че го отнесли почти мъртъв в леглото. Когато разбрали в двореца за това, императрицата се притекла разплакана и се оттеглила едва когато се уверила, че императорът е мъртъв. Заедно с дъха от устата му излязла една съвсем черна течност. Тогава тя използвала всичките си усилия, за да постави Михаил на императорския трон. Напразно нейните слуги, които били министри на баща ѝ, са я съветвали да почака поне да мине известно време. Тя не искала да чуе нищо и побързала да постигне целта си, подтиквана най-много от евнуха Йоан, брат на Михаил. Тайно Йоан непрестанно твърдял, че всички са изгубени, ако работата бъде отложена. Тя облякла Михаил с императорски одежди, сложила го до себе си на трона и заповядала на всички присъстващи да го акламират и да коленичат пред него. Твърди се, че още същата нощ патриарх Алексей, повикан набързо,

благословил сватбата на Зоя и Михаил, взел участие при провъзгласяването на новия император и обвинил в саван бившия цар“.

Зоя не била щастлива с втория си мъж, който постоянно бил измъчван от черна болест, от епилептични припадъци, от угрисение на съвестта. Той се опитвал да изкупи престъплението си чрез поклонничество в знаменити светилища, оставяйки на своя брат евнуха управлението на империята, оставяйки го да разпростира дори върху императрицата грубия си деспотизъм, докато през това време варварите опустошавали провинциите. Михаил се съвзел само веднъж, за да отиде на война срещу българите и да ги победи. След тази война той се върнал и умрял в Константинопол.

След като императорът умрял, евнухът Йоан се закле да наложи на императрицата господар по свой избор: той се спрял на един свой племенник — приличащ на него груб пафлагониец, който бил калфа по пристанищните работилници. Така Михаил Калфата станал император. Той бил много млад и Зоя не се осмелила да се омъжи за него. Тя се ограничила само да го осинови, като го накарала да се закълне, че ще се отнася към нея като към майка. Похитителят на престола се оказал също така неблагодарен. Той заточил чичо си Йоан и направил евнуси много от своите роднини, чиито амбиции го плашели. След това изпратил императрицата на остров Проти, където тя била затворена в манастир. Но почитта и привързаността на народа към кръвта на Македонската династия били тъй силни, че въпреки престъпленията и лудориите на Зоя целият Константинопол се разбунтувал. Едни си взели за началник патриарх Алексей, а други извадили от манастира старата Теодора. Манастирът, където императорът се скрил, въпреки правото на гостоприемство бил превзет с пристъп и Калфата бил довлечен до площад Сигма, където му извадили очите.

Зоя била върната в Константинопол и разделила трона с Теодора. Двете принцеси не се разбирали дълго време. Теодора се прибрала в манастира си, а Зоя започнала да си търси мъж. Нито тройният опит, който тя имала вече с Роман III и с двамата Михаиловци, нито забраната за трети брак от църквата са могли да я спрат. Тя смятала да се жертва за спасението на империята. Тъй като искала да си осигури един гъвкав и покорен съпруг, отначало хвърлила око на някой си Даласен, когото после отстранила заради неговата независимост. След това се спряла на някой си Артоклинес, но той бил женен и жена му

отказала да последва примера на жената на Роман Аргир. Най-последно изборът на Зоя се спрял на Константин Мономах, когото тя някога отрупала със своите благодеяния, а може би и с най-интимни милости и когото вторият ѝ мъж в пристъп на ревност изгонил.

Императрицата била към 65 години, възрастта и нравите ѝ я правили малко съблазнителна, но за да стане император, Мономах приел ръката ѝ. Той бил също така разюздан като Зоя и дори не пазел външно приличие. Имал за любовница една млада вдовица от благородното семейство на Склирените, която го последвала някога в заточението му. Той я завел в двореца, наложил нейното присъствие на жена си, отнасял се с нея наравно като с императрица и се заел да я провъзгласи за августа. Още веднъж народът се разбунтувал и започнал да вика: „Ние не искаме една мома от рода на Склирените за императрица! Ние не искаме заради нея да избиват нашите майки — порфирогенетките!“. Зоя била принудена да се яви и да говори на тълпата, за да спаси Мономах и любовницата му от съдбата на Калфата. След това дошъл редът на една варварка, на една принцеса, доведена като заложница в Константинопол, която лекомисленият император въвел в двореца, дал ѝ царски почести и титлата августа. Само смъртта на Константин Мономах (1055 г.) сложила край на неговата разюзданост.

През това време старата императрица умряла. Тронът останал вакантен. Поставили на него другата дъщеря на Константин III — Теодора. Тя управлявала разумно, понеже любовта на византийците към царската кръв улеснявала тежката задача и обезкуражила любителите на граждански или военни съзаклятия. Тя била на седемдесет и пет години, монасите ѝ предсказали, че краят ѝ приближава. Те я убедили да даде империята и ръката си на един старец на име Михаил Стратиотик. Това по-скоро било предаване на властта, отколкото сватба, защото след няколко дни (1055 г.) Теодора умряла. С нея се свършил родът на Василий Македонец, който — невероятен срок във византийските летописи — заемал трона цели 189 години.

Този преглед на историята на византийския гинекей е достатъчен, за да покаже колко голямо е било влиянието на жените върху съдбините на империята. То е било много по-силно, отколкото в която и да е било друга християнска или мюсюлманска страна. То очертава много ясно характера на гръцката история през средните

векове. Колко пъти империята на Константин Велики била управлявана от жени! Още по-често те са разполагали с короната и са я давали със собствената си ръка. Причината за това явление е същата, която даде четири императрици на Русия през XVIII в. И там, и тук причината е, че империята е нямала здрави институции и че европейският закон за наследството — от мъж на мъж и по реда на първородството — не е бил изрично наложен във Византия. Интригите в харема или пък женитбите на принцесите са били също такава средство за предаване на властта, както разбирателството между аристокрацията и духовенството, или военните узурпатори и уличните революционери.

[10] Възможно е Константин VI да е преживял тези мъки и да е умрял в неизвестност. ↑

II

Досега видяхме жени, които създават императори или свалят от власт. Сега остава да покажем как един император е могъл да създаде една императрица. И тук владее произволът. Въпреки привидната строгост на законите, на нравите и церемониала господствали са капризите на владетеля. Той не се е чувствал принуден, като на Запад, да избира съпруга между семействата, равни по благородство на неговото от княжески или царски династии, със сложен герб и с генеалогия, достигаща до потопа. Византийските, императори не са се страхували, както нашите френски крале, че могат да се „оженят“ не по прилика. Всяка жена е могла да стане императрица, както и всеки мъж е могъл да се стреми към върховна власт. В Константинопол било възможно това, което срещаме само в приказките, царе да се женят за овчарки. Те са избирали съпруги дори и от още по-низше съсловие.

Когато бъдещият император Юстин бил само прост офицер, имал за жена Лупицина — една дунавска селянка, варварка като него. Като станал „господар на света“, той не пожелал да се отрече от нея и върху главата на готвачката, която отдавна готвела неговата войнишка гозба, той положил императорската корона. Знаем вече от какъв род е вземал съпругата си неговият племенник, великият Юстиниан. Теодосий II се оженил за дъщерята на един учител по философия в Атина. Друга една атинянка станала снаха на император Никифор I Фока. Жените на Юстиниан II и Константин V Копроним били хазарки. Два пъти с Ротруда и Берта е ставало въпрос да се вземат годеници от Запад. Всички противници на Европа, Атика или Пафлагония, Армения или Фригия са давали на Византия императрици. Наистина императорите понякога са слизали до жени от нисък произход, но твърде често те са се женили за дъщери на чиновници, поставяни малко или много високо в свещената йерархия. Най-нискостоящият чиновник е могъл да стане тъст на император и водителите на варварските племена често са мечтали за това под своите шатри.

Един странен обичай е влияел също на този избор — той ни е познат от сватбата на Теофил, сина на Михаил Пелтека. Когато той наследил баща си, неговата мащеха Ефросина изпратила пратеници по всички провинции и заповядала да доведат в свещения палат най-хубавите момичета от империята. Тя ги събрала в една от най-бляскавите зали, в триклиниума на бисера и, предавайки на младия император една златна ябълка, му казала: „Дай ябълката на тази, която ти хареса най-много“. Между конкурентките имало една девица от благородно семейство на име Икасия. Младият император, учуден от нейната хубост, се приближил до нея и ѝ казал като комплимент: „Жените са причинили много злини“ — „Да, но те са изворът и на много блага“, отговорила, бързо Икасия. Теофил бил раздразнен от този бърз отговор. Било, че бил още глупав, било, че неговите инстинкти на бъдещ деспот са били вече пробудени, но интелигентността на момичето го уплашила и, както казва летописецът, „объркан и обиден от тия думи“, той оставил Икасия и дал ябълката на Теодора, дъщерята на един стратег от Пафлагония. Икасия, която тъй много се приближила за момента до короната, се оттеглила в манастир, който основала сама. Тя живяла там като набожна жена и като писателка според тогавашната мода във Византия и съчинявала поучителни разкази и църковни песни.

Ученият елинист Брюне де Прел смята, че този разказ няма историческа основа и че в него трябва да виждаме само един пример за романтичния вкус на летописците от тази епоха. Ние можем и да не се съгласяваме с неговото мнение — фактът е приведен с най-големи подробности от много други автори. Можем да цитираме и една друга история от същия род, която не се намира в досега познатите византийски летописи и която е запазена в една от най-старите славянски книги, преведена от гръцки „Животът на милостивия Филарет“^[11]. Там се разказва, че когато великата Ирина поискала да ожени своя син Константин, заповядала да доведат във Византия десет от най-хубавите и млади момичета на Византия, между които била и Мария, дъщерята на Филарет. Последната била добра по душа и умна, затова предложила на другите конкурентки да си дадат взаимно обещание, че тази, която бъде избрана, ще си спомня за своите другарки и ще ги омъжи достойно. Само една-единствена между тях, Геронтея, поради извънредната си гордост и увереност в успеха,

отказала да приеме това обещание. Тя била обаче отхвърлена. Изборът паднал на Мария и тя удържала, думата си към своите съпернички. Впрочем Ефросина или Ирина, която устройвала тия конкурси на красота, имала зад себе си подобни прецеденти и примери от библейската древност, ползвала се тогава с голяма почит във Византия. Нали по същия начин и Асфер е избрал Естер „между хиляди хубавици?“ Луи Добрия, съвременник на василевса Теофил, постъпил според думите на *Астронома* по същия начин при втория си брак: *undecumque adductas procerum filias*.

Московските царе, които също така са вдъхновени от Библията и във всичко подражавали на Византия, не пренебрегнали този обичай, който хармонирал много с традициите на ориенталския деспотизъм. Запазен е текстът на циркулярите, които те отправяли до своите губернатори, поръчвайки им да направят избор между най-хубавите момичета от своите провинции и да ги изпратят в Москва, като заплашили с най-страшни наказания тия благородници, които били скрили дъщерите си и не биха ги предали на царските пратеници. Между тези събрани в Кремъл момичета от всички части на империята се правел нов избор, после друг и най-после пред царя били изваждани около 12 красавици, между които му било позволено да избира. Преди да се вземе последно решение повикали стари жени да дадат мотивирано мнение. При третия си брак Иван Грозни събрал повече от 2000 момичета. Трябва да отбележим, че първият руски цар, който открил този обичай, бил Василий Иванович, баща на Иван Грозни и син на София Палеолог, която донесла в Московското царство византийски обичаи заедно с двуглавия орел от василевсите и с претенциите към Византийската империя. Аналогията между двете цивилизации са тъй поразителни, че и в московския харем, както в свещения дворец на Византия, аристокрацията се оплаквала от брачните фантазии на царете, които някога падали съвсем низко. Шамбеланите на първия Романов са казвали на жена му: „Нашата господарка не е от много скъпите, тя някога носеше жълти ботуши като селянка, но сега Бог я издигна“. От двете жени на цар Алексей едната била дъщеря на прост слуга и беряла гъби в горите, за да ги продава на пазара, а другата била приета по милост в дома на болярина Матвеев, където ходела с цървули, изплетени от дървени кори.

Често царската годеница си променяла името сякаш съвсем новото положение ѝ давало нов живот. Атинаист, дъщеря на атинския философ Леонтий, станала Аелия-Евдокия, когато се омъжила за Теодосий II. Лупицина, дъщеря на един войник, получила от членовете на църковите партии царственото име Ефемия, когато Юстин I стъпил на престола. Хазарските принцеси, омъжени за Юстиниан Ринотмет и за Константин Копроним, се наричали Теодора и Ирина. Анастасо, след като се омъжила за Роман II, променила слугинското си име с името Теофанò. Италианката Берта била кръстена Евдокия. Същият обичай виждаме и в Москва. Там не само годеницата, но понякога и баща ѝ, станал царски тъст, получавал ново име. Така например бащата на първата съпруга на Петър Велики Иларион Лапухин бил кръстен Теодор. Във Византия била създадена специална титла за царския тъст: василеопатор.

Откъдето и да идвала годеницата на Василевса, тя била веднага заобикаляна от сановници и евнуси. Тя приемала по същия ред, както приемал императорът — патрицианките, протоспатарисите, спатарисите, хилатисите (жени на консули), страторисите, комитисите, жените на пълководците, на офицерите, на чиновниците и пр. Дори и преди сватбата тя е била поздравявана като василиса и третирана като господарка. Тя живяла в августерона, част от двореца, запазена за императриците^[12]. Принцесите от императорското семейство са я обували в пурпурни обувки. Обличали са я в императорските дрехи и новата господарка, понякога дъщеря на дребен чиновник, на мечкар или кръчмар, бивала нагиздена с бележити исторически и свещени украшения, носени от цели поколения императрици и порфирогенетки. Когато бил съставен брачният договор, след като императорът слагал годещия пръстен на пръста на младоженката, пристъпвали към сложните церемонии на сватбата и на коронацията. Понеже главният символ при сватбите в православната църква е венецът, при венчаването на императрицата се е касаело за двойна коронация: едната — брачна, а другата — политическа. Византийските писатели употребяват две думи, за да означат коронациите: *стефаном* и *степисимос*. Странно е обаче, че *степисимосът* е предшествувал *стефаномата*. Императрицата била вече августа, преди да стане жена на август.

До управлението на Комниновци, когато западното влияние се засилва в Константинопол, двойната церемония се извършвала не на открито под сводовете на „Св. София“, а тайно в свещения дворец. Гръцките идеи от онова време, които налагали на жената затворен живот, не могли да се пригодят за публично празнуване на брака. Затова годеницата бивала коронясвана като императрица и след това венчавана в някоя църква на двореца или близо до него, или пък понякога в някоя зала, превърната в параклис.

Ето едно описание на коронация през X в. В големия салон на августеона, върху златни кресла, донесени от сенаторите, са сядали императорът, или императорите, когато бащата и синът били съдружници на трона. Патриархът, предупреден от пратениците, излизал от дворецовата църква „Св. Стефан“. Августата, поканена от церемониалмайстора, излиerala от спалнята си. Освен императорите, патриархът (който понякога бил също така евнух) и няколко дворецови дами на церемонията присъствали само „безбради“ дворецови офицери: силенциарии, остиарии, кубиколарии. Патриархът вземал пурпурната хемида, простряна върху една маса, благославял я и я предавал на императора; кубиколариите с благоприлична ловкост, свикнали с изтънчеността на официалната свенливост, събличали дрехите на императрицата, изопвали ги като завеса, за да скрият нейните рамене от всички присъстващи и от императорите и обличали августата с хламидата, а върху нея — дълги златни дрехи и многоцветна мантия, украсена с бисери и рубини. Патриархът благославял короната и *препендулите*, обици от диаманти и скъпоценни камъни, които са били допълнение към короната. Императорите поставяли короната върху главата на августата и закачали *препендулите*, които милвали нейните бузи и образували светла рамка около красивото ѝ лице. Върху лицето спускали воал, *фламеум*. Императрицата сядала между годеника и свекъра. Едва тогава пускали висшите сановници, които пеели *полихрони*, а след това влизали по определен ред техните жени. Те се приближавали, предшествувани от остиарии, въоръжени със златни тояжки, украсени с бисери и поддържани отляво и отдясно от силенциариите. Жените се просвали на земята до три пъти, след това целували коленете на августата и после коленете на императорите, сякаш за да им благодарят, че им дават такава господарка.

Идвал ред на господарката да бъде представена на народа, т.е. на официалния народ, на членовете на партиите. Един от дворците на двореца завършвал с двойна тераса, при подножието на която стоял народа. Императрицата пресичала този двор и се изправяла на горната тераса, а евнусите и сановниците слизали на долната. Тя стояла изправена горе над тълпата. Тоя момент е бил тържествен. Изис се отбулвала, *фламеумът* падал; Византия узнавала какво лице блести под диадемата с три реда бисери, оградено от диамантените перпендулии. Чували се акламации, *полихронии* и викове: „Свята! Свята! Свята!“. Това се наричало *анакалептерион*, отбулване.

След това се пристъпвало към брачните церемонии. В тях ние виждаме древните и поетични гръцки обичаи. Всички били обсипвани с цветя, върху главите на младоженците поставяли венци не от злато и скъпоценни камъни, а от цветя. Привържениците на партиите обсипвали с цветя брачното им легло, „с полски цветя“, както е казано в сватбените химни. В тази част на обряда имало повече свобода и настроение, отколкото в първата. Само *паранимфът*, който водел младоженката до олтара, е бил „безбрад“ офицер. През цялата нощ някой роднина на младоженците, *тиророс*, стоял на стража пред техните врати и може би, както в Москва, на кон, с гол меч в ръка, за да отстранява лошите духове. На третия ден императрицата излизала с голяма тържественост, за да отиде да направи символична баня в Магнаурския дворец. Публичността на това действие противоречи силно на гръцката идея за гинекея и на строгата свенливост на византийския етикет. Василисата отивала в Магнаурския дворец, за да се окъпе в басейн, придружена от множество слуги, които открито носели хавлии, бельо, тасове, вази и кутийки с благовония. Пред и от двете страни на императрицата вървели жени с червени, украсени с бисери ябълки, езически символ на любовта. Привържениците на цирковите партии образували шпалир и акламирали като че ли това не е било достатъчно, за да се удовлетвори общественото любопитство, затова певци и комедианти следвали кортежа^[13]. Още по-странно е, че сенатори, високи сановници придружавали императрицата до вратите на банята, като чакали тя да свърши изкъпването си и след това я завеждали обратно до брачната стая.

След това новата императрица заживявала в двореца, във великолепните апартаменти, построени от император Теофил, с подове

от бял мрамор, със стени, украсени с мозайки на златен фон и със златни тавани, поддържани от колонки. Нейната спалня била истински мусикос (хармония), чийто под от разноцветни мрамори приличал на „изпъстрена с цветя ливада“, а стените били облепени с мраморна мозайка и пет мраморни колони поддържали балдахина на императорското легло. Императрицата раждала в Порфирения дворец, за да бъдат децата ѝ „порфирогенети“ и да притежават законните качества, които се изискват от византийската конституция. Тя се наричала императрица, августиана, василиса, деспойна (господарка). Наричали са я царица и величество. Тя носела корона и скиптер във формата на лилейно клонче, символ на чистотата. Какъвто и да е бил нейният баща, тя се смятала „от божествен произход“, почти божество. Всичко, което принадлежало на императора, било свещено. Тя бивала изобразявана върху монетите отляво на своя съпруг, под образа на Христа, простиращ ръце над техните глави. Имало и императори, които са предавали на императриците правото да секат монети, като Константин на майка си Елена. Някои от тях са издигали статуи на своите жени, като например Теодосий II на съпругата си Евдокия. Според случаите императрицата можела да разполага с империята или пък самата тя да бъде *император*. Нейният живот, неразделен от живота на съпруга ѝ, се е състоял от участие в процесии, в приеми и в присъствие на религиозни служби. Тя си имала свой собствен дом, който се състоял само от евнуси и жени. Подобно на монарха тя си имала свои церемониалмайстори, силенциарии, остиарии, кубиколарии, протоспатарии, въоръжени с алебарди, и спатарии, въоръжени с мечове. Всички те били назначавани по избор на императора и със съгласие на императрицата, защото, разбира се, съпругът не е могъл да се доверява никому при избора на свои честни и верни служители, който е бил твърде труден, поради голямото множество дворцови слуги и заради техните лоши качества. А освен това жената на цезаря не трябвало да бъде подозирана. Но все пак назначаването на персонала не срещало големи трудности, защото много родители осакатявали своите момчета, за да им осигурят достъп до дворцовите служби и дори до църквата. От тая категория на специални служители са излезли много министри, пълководци, патриарси и адмиралите. Императрицата си е имала и собствена

флотилия, съставена от черни и червени кораби под командата на о-трапезеса.

Освен безобидни офицери императрицата си имала и женска свита, начело на която стояла *патриция зоста*, патрицианка с пояс^[14]. Последната е имала право да седи на трапезата на василевса — чест, която се правела само на шест души сановници. Тя получавала чина си от собствените ръце на императора, което не получавал дори и управителя на града. От императора тя добивала далматската мантия, нещо като броня и бял мафорион (забрадка). Императорът ѝ предавал главния отличителен белег на нейното достойнство — един пояс, знак, който имал такъв царствен характер, че всеки, който го носел, е бил освободен от задължението да се простира пред нозете на императора. Това право е било равно на правото на някои кастилиански благородници да стоят с шапка на глава пред краля. Подвластни на тази високопоставена дама са били на първо място една *протовестиария* (императрицата като императора си имала собствен гардероб), която пазела съкровището; после една *примицерия*, *цетониси* (за салоните), *кубиколарии* или горнични (прилични на одалиските на мюсюлманския ориент). Разбира се, до тия служби се домогвали всички благородни жени на империята. Облечени в най-скъпи дрехи, тъкани в анадолските и пелопонеските фабрики, в коприна от императорските работилници, в персийски муселини, в хазарски и руски кожуси, нагиздени със сирийски и византийски скъпоценности, на главата с величествена *прополома* във формата на градска кула и широка на върха като руския какошник, украсен с бисери, скъпоценни камъни и икони, те са образували блестящата свита на императрицата. Тоя женски двор е бил съвсем отделен от двора на василевса и сигурно по-оживен и по-препълнен с интриги, бръмчащ като мюсюлмански харем или като манастира на черния Домино. Там сред жестоките евнуси, облечени в дълги червени роби и с голи саби, са се движели в интимната свобода на гинекея с вдигнати воали всички красавици на Ориента: азиатки с газелови очи, севернячки със сини очи, елегантни гъркини от Византия, Атика и островите, варварки от франкските, славянските, турските, арменските и арабските земи, доведени от гръцките пълководци. Само принцовете от императорското семейство, безбрадите мъже, патриархът, старите

свещеници, просяците, поклонниците и калугерите са имали достъп до гинекея.

Впрочем, същият режим е съществувал във всички благороднически домове, както и в самата палата на императора. Жените се движели по улиците само в затворени носилки, а когато придружавали мъжете си в армията, пътували в подвижни шатри, сложени на гърба на мулета или на камили. Дори и в самите църкви те слушали литургията от галерии, затворени с решетки на първия етаж. Един факт, който показва почитта на византийците към закона за отделянето на половете, е, че василисите на император Василий са забранявали затварянето на жените в затвор. Когато са били под следствие или са били наказвани, изпращали ги в манастир под надзора на жени и там те трябвало да чакат съда или да изтърпят наказанието си^[15].

Но колко много тайни се криели зад тия воали, решетки, манастири! Любовни драми, домашни престъпления, нищо не излизало навън. Византийският гинекей, като османския харем, руският терем и индийската зенана, си оставал ням. Кокетните стени са знаели да пазят тайна. Но във всеки случай, всичките тези предпазни мерки и тоя затвор са благоприятствали повече за възникване на известни интриги. Под дългото женско було са могли да влизат в двореца не само пратенички на любовта, но също така и любовници, съзаклятници и убийци. Когато при царуването на някои енергични императори на гинекея е бивало отнето всяко участие в политическите и религиозните работи, как е могла тогава да бъде запълнена скуката в *Мусикоса*?

Между императриците е имало всички възможни женски типове: политици, като Ирина Атинска; писателки, като Евдокия, на която приписват „*Виолариума*“; или като Ана Комнина, която написала биография на баща си; галантни жени, като Зоя Порфирогенетката или други, прочути с чистотата или благочестието си, като нейната сестра Теодора; или пък жени, които са мислели само как да намерят различни комбинации за благовония, за тоалети и за прически, за да обърнат внимание на женския свят във Византия; между тях имало жени, за които не се е говорело и други, за които много се е говорело; едни, вратите на които се отваряли само за мъченици, монаси и за усърдни свещеници, други, които са приемали само моряци и добри

разказвачи на приключения, и трети, от чиито прозорци от време на време се спускали човешки тела, защити в чували и поглъщани от мълчаливите вълни на Босфора.

[11] Намереният по-късно ръкопис на това житие разказва историята с най-живописни подробности. ↑

[12] Предназначението на августерона твърде скоро се променило. След VII в. той е вече само апартамент за официални приеми. ↑

[13] Все пак трябва да отбележим, че всичко това е ставало във вътрешността на двореца. ↑

[14] Тази най-висша титла от женската йерархия е била давана най-често като висше отличие на роднини на императрицата. ↑

[15] Все пак не бива да преувеличаваме значението на принципа за отделянето на половете и затварянето в гинекея, особено когато се касае до императрицата и до жените на аристократите. Дори и самият етикет е допускал присъствието на василисите на много празници, на които присъствали мъже. ↑

НЕВЕРОЯТНИТЕ ПРИКЛЮЧЕНИЯ НА ВАСИЛИЙ I МАКЕДОНЕЦ

I

Това било във времето, когато императрица Теодора царувала заедно със сина си Теофил. Приблизително около 840 г. един млад човек, бедно облечен, но с висок ръст, силно телосложение и загорял цвят на лицето, което му придавало твърде горд вид, в един прекрасен ден с торбичка през рамо и тояга в ръка влязъл в Константинопол през Златните врати. Това било в неделя надвечер. Пътникът, изморен и потънал в прах, се отправил за пренощуване под портика на близката църква „Св. Диомид“, където веднага заспал дълбоко. В същата нощ настоятелят на манастира, на който принадлежала църквата, изведнъж се пробудил от сън и чул глас, който му казал: „Стани и отвори на императора църквата!“. Монахът послушал гласа, но като не намерил в двора никого, освен някакъв си нещастник, покрит с дрипи, заспал под портика на църквата, помислил си, че му се е присънило нещо, върнал се и заспал пак. Тогава гласът го разбудил наново и повторил същата заповед. Но като станал от леглото си и не намерил никого, освен същия дрипльо, монахът повторно се върнал в килията си. Сред тишината се раздал гласът за трети път — вече много по-повелителен, за да не си помисли пак, че е сън, игуменът получил силен тайнствен удар от юмрук в слабините. „Стани, — заповядал гласът, — и позволи на оня, който спи пред вратата, да влезе. Това е императорът.“ Цял разтреперен от страх, светият отец отишъл и събудил непознатия: „Това съм аз — отвърща последният, стреснат от сън. — Какво ще заповядаш на твоя слуга?“. Монахът му казал да го последва, нахранил го, на сутринта го накарал да се изкъпе, облякъл го в нови дрехи и понеже изуменият пътник не разбирал защо го обсипват с такова внимание, монахът му открил доверително тайната на неговата бъдеща съдба и го помолил от сега нататък да му бъде другар и брат.

Така обаятелен е разказът, от който Пол Адам тъй сполучливо е успял да извлече сюжета на романа си „Василий и София“ и с който разказ е обрисувал личността на Василий Македонец по времето, когато той за пръв път се появил в столицата. Тоя човек така умело се

наредил през царуването на Теодора и Михаил, че няколко години по-късно той закрепил своя род на византийския престол.

Историците, които по това време са живели при двора на Константин VII, внук на Василий, а и сам Константин VII, се постарали да съставят една по-прилична и дори славна генеалогия на този основател на династия. Според техните думи знаменитият цар произхождал по баща от един царски род от Армения, а по майка бил роднина с Константин I и Александър Велики. Всъщност обаче неговият произход бил много по-скромен. Той се родил около 812 г. в никому неизвестно селско семейство в околността на Одрин, едно семейство на бедни преселници от арменски произход, които животът заставил да се преселят в Македония и които смъртта на бащата лишила от средства за живеене. Василий, единствената подкрепа на майка и сестри, бил по това време 25-26-годишен. Той бил висок, силен, млад мъж, широкоплещест и енергичен. Гъсти и къдрави коси окръжавали изразителното му лице. Впрочем той бил съвсем неграмотен — не можел нито да чете, нито да пише. С една дума, той бил едно красиво животно в човешки образ. Но това условие било достатъчно, за да му донесе щастие.

Византийските летописци, които са изобщо ненаситни към всичко чудно, старателно предават всички предзнаменования, които предсказват бъдещото величие на Василий. Така веднъж в един прекрасен ден той заспал на полето и един орел, като се виел над детето, го покрил с крилата си; майка му сънувала как от корема ѝ израснало дърво, което станало толкова голямо, че със сянката си покрило цялата къща; друг път тя сънувала Свети Илия като висок старец с бяла брада, из чийто уста излизал пламък и пророкът предсказал на майката славната бъднина, която очаквала сина ѝ. Суеверното византийско общество охотно украсявало тези обаятелни разкази за детството на великите хора и искрено вярвало в предсказанията. Всъщност на Василий Македонец било съдено да се издигне чрез други средства и други качества. Издигането си той дължал на своя гъвкав, пъргав ум, на своята енергия, която не се спирала пред нищо, на обаянието на своята сила; много му помогнали и жените, които не можели да противостоят на очарованието на тоя обаятелен великан.

Василий, на чиито грижи останало семейството му, разбрал, че не ще може да го изхрани със земеделие в бедната си родина и затова най-напред постъпил на служба при управителя на провинцията. Скоро след това той тръгнал да търси щастието си в столицата и там обстоятелствата се стекли така щастливо, че повече не можело и да се иска. Игуменът на манастира „Св. Диомид“, който го приел при себе си, имал брат лекар. Последният като видял младия човек в манастира така силен и добре развит, го препоръчал на един от своите познати, роднина на императора и на Варда, по име Теофил, когото заради малкия му ръст наричали Теофилчо (т.е. малкия Теофил). Тоя малък човек имал мания да държи високи и с херкулесовски сили слуги; обличал ги във великолепни копринени дрехи и нищо не му доставяло такова удоволствие, както да се показва пред света, заобиколен с цяла тълпа великани. Щом му казали за Василий, той веднага поискал да го види и толкова много се възхитил от представителната му външност, че веднага го наел да му гледа конете и на шега го нарекъл Кефала, което значи „яка глава“.

Василий прекарал няколко години в дома на Теофилчо, през което време се случило нещо, което окончателно осигурило бъдещето му. Веднъж господарят му бил изпратен с поръчение в Гърция и Василий го придружил като негов оръженосец. Но по време на пътуването той се разболял и бил принуден да остане в Патрас. Там се запознал с Даниелис, богата, но не вече млада вдовица. Когато Василий се запознал с нея, тя имала вече възрастен син и дори като че ли била станала вече „баба“. Богатството ѝ било голямо. Летописецът разказва, че това било по-скоро „царско богатство, отколкото богатство на частно лице“. Тя владеела хиляди роби, огромни имения, безчислени стада, работилници, където жените тъчели за нея великолепни копринени платове, чудни килими и необикновено тънки платна. Къщата ѝ била пълна с разкошни златни и сребърни съдове; в сандъците ѝ се пазели най-скъпи облекла и много кюлчета скъпоценни метали. Всъщност на нея принадлежала по-голямата част от Пелопонес и според думите на един историк „тя като да била същинска царица на страната“. Тя обичала разкоша, великолепието. Когато пътувала, никога не си служила с каляска и коне, а имала триста роби, които на смени я носели на носилка. Обичала също и красивите мъже и Василий я заинтригувал със своята външност.

Трябва ли да допуснем, че и тя, както разказват суеверните летописци, предчувствала великото бъдеще на Македонецата? На нас ни се струва, че нейната симпатия зависела от по-реални причини. Както и да било, но Даниелис го приела много добре в своя дом и когато Василий най-после трябвало да си замине, тя му дала пари, много хубави дрехи и тридесет роби за прислуга. Благодарение на това той станал важен господар и могъл да заеме добро положение между хората и да спечели имоти в Македония. Впрочем той никога не забравил благодетелката си.

Когато двадесет години по-късно Василий стъпил на престола, първата му грижа била да даде високо положение в държавата на сина на Даниелис, а после повикал и самата старица, която имала силно желание да види императора, да го посети в столицата му. Василий я приел по царски в Магнаурския дворец и тържествено ѝ дал титлата „майка на царя“. Все още красива Даниелис от своя страна донесла на своя стар приятел скъпи подаръци: петстотин роби, сто евнуси, сто жени, които забележително умеели да везат платове, великолепни материи и много други неща. Това не стигало. По онова време Василий започвал постройката на нова църква. Тя пожелала да се присъедини към това свято дело и заповядала да бъдат изтъкани в работилниците ѝ великолепни килими, които покривали целия под на храма. Тя обещала, че в завещанието си няма да забрави сина на своя предишен любимец. След това се върнала в Патрас и всяка година, докато Василий бил жив, старата приятелка му пращала скъпи подаръци, а след смъртта му, любовта, която хранела към бащата, се пренесла над сина. Тя още веднъж идвала в Константинопол, за да го види, и в завещанието си го направила наследник на цялото си имущество. Когато пълномощникът на царя, натоварен да опише имотите, се явил в дома на Даниелис, той бил поразен от чудовищните богатства. Без да говорим за наличните пари, скъпоценните камъни, хилядите роби, от които императорът освободил три хиляди и ги отправил като колонисти на юг, в Италия. Царят получил срещу своята част повече от осемдесет имения. Това показва какви са били богатствата на Византийската империя в IX в., какви грамадни състояния притежавала провинциалната аристокрация, която играела такава важна роля в историята на държавата. Особено любопитна и

занимателна е личността на тази стара жена, чиято дружба, така старателно поддържана, била толкова полезна за македонския дом.

След като се върнал от Патрас в Константинопол, Василий отново постъпил на служба при Теофилчо, когато една неочаквана случка го приближила до императора. Веднъж братовчедът на Михаил III патрицият Антигон, син на Варда, давал тържествен обяд в чест на баща си. Той поканил много от своите другари, сенатори, високопоставени лица, а освен това и българските пратеници, които случайно се намирили във Византия. Според византийския обичай, когато сложили десерта, се появили борци, за да развличат със своите упражнения гостите. Тогава българите започнали да хвалят един борец, също българин, като непобедим, който можел да надвие всеки противник. Българският борец наистина победил всичките си противници. Византийците били много унижени от това, но още повече ядосани, когато Теофилчо, който присъствал на обедата казал: „У мене служи един човек, който, ако желаете, може да се побори с вашия знаменит българин. Срамно ще бъде за ромеите, ако този чужденец се върне в родината си, без да се намери поне един, който да го повали“. Това предложение се приело веднага. Повикали Василий, внимателно посипали залата с пясък, за да приготвят по-удобно място за борците и борбата започнала. Със силните си ръце българинът се опитвал да повдигне Василий и да го застави да изгуби равновесие, но бидейки още по-силен, византиецът го вдигнал, принудил го бързо да се обърне и с един ловък удар, твърде много известен по това време във фехтовалните зали, хвърлил противника си на земята безчувствен и почти смазан. Този подвиг обърнал вниманието на двореца върху Македонца. Няколко дни по-късно императорът получил като подарък от управителя на една провинция прекрасен кон и поискал да го поязди. Но когато се приближил до него и се опитал да му отвори устата, за да му види зъбите, конят се изправил и конярите не били в състояние да се справят с него. Михаил III бил недоволен. Тогава услужливият Теофилчо казал: „Господарю, аз имам един човек, който много ловко се справя с конете. Ако на Ваше Величество е угодно да го види, той се казва. Василий“. Веднага повикали в двореца Македонца и той, според думите на един историк, „също като Александър на Буцефал и Белерофонт на Пегас“, скочил на гърба на коня и за няколко минути само го обуздал. Царят бил във възторг и не

оставил на мира Теофилчо, докато той не му отстъпил този млад човек, такъв добър ездач и толкова силен борец. Горд с новопридобития слуга, той отишъл да представи Василий на майка си. „Иди виж — казал ѝ той — какъв красив мъж намерих.“ Но императрицата, след като дълго гледала в лицето новия любимец на сина си, с тъга казала: „Дай Боже, никога да не видя вече тоя човек, той ще погуби нашия род“.

Теодора била права. Тоя борец, който умее да се харесва на жените, скоро доказал, че е способен на много други неща. В 856 г. той постъпил на служба при Михаил III, а 11 години по-късно той бил вече император.

II

Когато Василий се появил в двореца, вуйчото на царя, Варда, бил всемоушен. След убийството на Теоктист и отстраняването на Теодора той скоро станал глава на правителството; постепенно бил произведен в доместик на школите, скоро *kuroralat* и най-после бил причислен към управлението на империята с титлата кесар и царувал самостоятелно от името на Михаил III.

Въпреки своите пороци Варда бил забележителна личност. Твърде честолюбив, страшно жаден за власт, богатство и разкош, при все това той смятал себе си едновременно за прекрасен администратор, строг съдия, неподкупен министър. С това той станал, много известен, макар че му липсвала всякаква съвест и бил дълбоко безнравствен. Бил твърде интелигентен, обичал литературата и се интересувал от науките. На него принадлежи честта за основаването на Магнаурския университет, където били събрани най-известните професори на онова време. Там се преподавало граматика, философия, геометрия, астрономия. За да подбуди, старанието на професорите и усърдието на учениците, Варда често и внимателно посещавал школата. Той бил познат и дори приятел на знаменития Лъв Тесалийски, известен математик, философ и превъзходен лекар, който, както всички велики учени на средните векове, се ползвал с мрачната слава на вълшебник и магьосник. Без съмнение във всяко друго отношение Варда скандализирал и града, и двореца. Той имал твърде подозрителни отношения с несъщната си дъщеря, което послужило за главна причина на големия конфликт между регента и патриарх Игнатий, който намерил за нужно да забрани на всемоушния регент достъпа в църквата „Света София“. Но дори неприятелите на Варда били принудени да признаят високите му качества. Под неговото управление били спечелени значителни победи над арабите, смелите нападения на русите над Константинопол били победоносно отбити и нему принадлежи славата на великото дело на християнските мисии, което той довел докрай чрез посредничеството на патриарх Фотий,

приемник на Игнатий. По негово време Евангелието било разпространено между моравците и българите и под негово покровителство славянските апостоли Кирил и Методий предприели великото дело, благодарение на което цели държави били приети в православието.

Докато кесарят управлявал империята, сам императорът, както и преди, се отдавал на безумства. Пилеел за най-смешни приумици парите, спестени от родителите му, учудвал и досаждал на столицата с необузданата си страст към конете и ездата. Заповядал да му построят великолепна конюшня, украсена като някой мраморен дворец и се гордеел с нея повече, отколкото император Юстиниан с храма „Света София“. Прекарвал времето си в средата на жокеите, обсипвал ги със злато и обичал да кръщава децата им. Сам в жокейски костюм ръководел надбягванията на хиподрума и често на хиподрума, съседен на Антимиевския дворец, лично вземал участие и заставял висшите държавни сановници да му подражават, да се преобличат като жокеи, за да се състезават с него за премията. И като че ли за подигравка образът на Пресветата Дева, поставен на императорския трон, заместил царя и председателствал на празненствата на приемите.

Когато Михаил III се отдавал на своите удоволствия, не обичал да го безпокоят под какъвто и да било предлог. Веднъж, когато бил в хиподрума, му доложили, че арабите са заели азиатските провинции и пратеника на *доместика на схолите*, изправен пред царя, чакал с вълнение заповедите му. „Каква дързост — извикал императорът, — да идват да ми докладват подобни неща, когато цял съм зает с надбягвания така необикновено важни и когато трябва да знам няма ли да се разбие на завоя колесницата, която иде отдясно.“

Между границата на Киликия и столицата имало една система огнени сигнали, един вид оптически телеграф, който бързо съобщавал за нахлуванията на мюсюлманите. Михаил III заповядал да го унищожат, защото той отвличал народа в дни на празненства и защото съобщаваните лоши вести натъжавали зрителите и им пречели да се насладят напълно от зрелището на игрите. Известни ни са вече неговите поразии и шеги, които той си устройвал със своята свита от шутове; известно е също и пиянството му, благодарение на което той получил в историята прозвището Михаил Пияницата. В пияно състояние, не помнейки, разбира се, какво говори, той издавал смъртни

присъди или измислял невероятни безумства. За да му се харесат, трябвало непременно да вземат участие в тези развлечения и всички в двореца се надпреварвали в това. Казват, че и сам патриарх Фотий, макар да намирал забавите на императора за твърде смешни, на масата все пак охотно пиел не по-малко от императора и, сам с това оправдавал поведението му.

Във всеки случай Василий разбрал, че при това положение на нещата лесно може да направи кариера. Той навсякъде се приспособявал, на всичко се съгласявал, всички използвал. В 856 г. длъжността завеждащ царската, конюшня останала вакантна, тъй като този, който я заемал, участвал в заговора против императора, и затова била дадена на Василий. В 862 г. оберкамерхерът Дамиян, предишен приятел на Варда, бил уволнен, защото се отнесъл с недостатъчно уважение към кесаря, с когото се скарал. Василий заел този доверителен пост, който го поставял в близки отношения с императора. Михаил обожавал своя любимец и говорел на всички (които още го слушали), че само македонецът му бил верен и предан слуга. Скоро той го направил и патриций, а после го и оженил. Всъщност Василий бил вече женен за македонка като него, която се казвала Мария, но царят го заставил да се разведе с нея. Мария, след като получила известна сума, била изпратена в родината си. След това императорът оженил приятеля си за своята любовница Евдокия Ингерина.

Тя била много красива жена. Михаил бил неин любовник вече няколко години и продължавал още да я обича твърде много, така че, като я настанил по тоя начин, той запазвал правото да ѝ остане любовник. Този договор бил така точно изпълнен, че безпристрастните летописци без ни най-малко съмнение приписват на императора двете първи деца на Василий. Придворните писатели, естествено поддържани по този деликатен въпрос, превъзнасят не само привлекателността и красотата на Евдокия, но и нейната скромност и целомъдрие. Тяхната настойчивост в това отношение показва, че това е било болното и неприятно място на Македонската династия. Сам Василий се помирявал с това положение. Той имал с какво да се утеши, бил любовник на Текла, сестрата на императора и Михаил III се стараел да не вижда тази връзка, също както и Василий гледал през пръсти на любовните връзки на жена си. Така тия две двойки

представлявали две щастливи семейства, каквито може човек да си представи.

Лесно можем да се досетим, че Василий не току-така бил снизходителен. В тоя македонски търсач на приключения, в тоя толкова нагаждащ се царедворец Варда съзирал скрито честолюбие, което си пробивало път. „Аз изгоних лисицата — казвал той на приближените си след падането на патриарх Дамиян, — но на негово място вкарах лъва, който ще ни погуби всички.“ И наистина скоро между любимеца и министъра започнала страшна борба. Василий се стараел да убеди императора, че кесарят крои заговор срещу живота му, но Михаил само се надсмивал на тия неоснователни обвинения. Тогава, за да постигне целта си, македонският интригант потърсил сътрудник и го намерил в лицето на Симватий, зет на Варда, когото уверил, че е уважаван от императора и би желал да му направи някаква добрина, но че единствено неговият тъст е против законното повишение. След това той подновил опитите си пред императора и за да придаде по-голямо значение на обвиненията си, се позовал на свидетелството на подмамения и вбесен Симватий, който, без да му мисли, се заклел заедно с Василий, че Варда наистина готви заговор. Тези показания силно разколебали доверието на императора и постепенно той се съгласил да действа срещу министъра. Но кесарят бил силен — в Константинопол го уважавали много повече от императора. Чрез своя син Антион, главен началник на гвардията, той държал в ръцете си цялата войска в столицата. Да замислят нещо срещу него в столицата, това означавало да бъдат предварително уверени в неуспеха си. За да създадат благоприятен случай, трябвало преди всичко Варда да бъде отдалечен от приятелите си. Затова убедили императора да обяви война на арабите в Азия — по тоя начин Варда, който бил задължен да придружава царя, попадал беззащитен в ръцете на враговете си.

Варда обаче узнал за всичките тия интриги и приближените му го посъветвали да се защитава и просто да заяви, че той няма да отиде с императора във войската. Разбира се, суеверните хора откривали вече всевъзможни предзнаменования, които предсказвали близкия край на министъра. Разказвали например че веднъж в църква, когато той се молел, почувствал, че невидима ръка тегли отзад наметалото, което носел като знак за своята длъжност. Също така тревожно изтълкували

подаръка, който неочаквано му изпратила сестра му Теодора. Това било някаква дреха, цяла покрита с образи на яребици, шити със злато, която се оказала къса за него. Веднага започнали да говорят, че яребицата означава измама, а много късата дреха — близка смърт. Сам Варда сънувал сънища, които твърде много го безпокоели. Веднъж сънувал, че по време на обиколката с кръста той влязъл заедно с императора в църквата „Света София“ и в дъното на църквата, на свода, видял изведнъж Св. Петър заобиколен с ангели, а в краката му патриарх Игнатий, който искал правосъдие над ония, които са го преследвали. Тогава апостолът заповядал на императора да застане от дясната му страна, а на кесаря — от лявата и като подал меч на служителя си, облечен в златна дреха, му заповядал да прободне кесаря. Но Варда бил свободомислещ и твърде умен и не отдавал значение на такива „глупости“. От своя страна императорът и неговият любимец правели всичко възможно, за да спечелят отново доверието му и непременно да го вкарат в примката, която му готвели. Преди да заминат във войската, те двамата заедно с кесаря отишли в църквата „Богородица Халкопратия“^[16] и там в присъствието на патриарх Фотий, свидетел на клетвата им, тържествено над светото причастие уверили Варда, че той няма защо да се бои от тях. Почти убеден, регентът се решил да отпътува заедно с дворцовите хора и клетвопрестъпният Василий постигнал целта си. Летописците, които са добре разположени към македонската династия, се стараят да отхвърлят от Василий обвинението в убийството на Варда и да докажат, че той не е играл никаква роля в това събитие. Всъщност нещата стоят така:

Войската и дворът отпътували за Азия. Василий с няколко заговорници, свои братя, роднини и близки приятели, на които съобщил за намеренията си, бил готов да действа щом императорът му заповяда. И за да ускори събитията, той със своите сътрудници подклаждали неразположението на императора срещу надменността на кесаря, чиято палатка, разпъната на хълма, господствала над царската шатра. Варда знаел всичко за готвещия се заговор, но пренебрегвал опасността, не обръщал внимание на предупрежденията на приятелите си и, вярвайки в гения си, разчитал, че враговете му няма да посмеят нищо да направят. За по-голяма внушителност пред тях, той облякъл разкошния си костюм и на кон, обкръжен от многобройна свита, както

винаги, рано сутринта тръгнал на аудиенция при императора. Василий го причакал. В качеството на камерхер той трябвало да срещне кесаря и да го въведе при императора. Като влязъл в палатката, Варда седнал до императора и разговорът започнал. Тогава Михаил хвърлил поглед към приближените си, като им дал да разберат, че моментът е дошъл. При този знак логотетът Симватий влязъл в царската шатра и като се прекръстил, както било уговорено предварително, предупредил убийците и ги въвел вътре. Василий, който стоял зад Варда, едва сдържайки се, правел заплашителни знаци към него, когато изведнъж кесарят неочаквано се огледал и разбрал всичко. Чувствайки, че загива, той се хвърлил в краката на Михаил, като го молел да го спаси. Но Василий сложил ръка на меча си, при този знак заговорниците се нахвърлили върху Варда и пред очите на безучастния или пък безсилен император насили на късове нещастния кесар. С толкова ярост се нахвърлили те върху жертвата си, че после едва успели да съберат няколко безформени къса, които били погребани в същия Гастрийски манастир, където била заточена Теодора по заповед на нейния брат. Според официалните изявления, очевидно съставени с цел да оправдаят това низко убийство, излизало, че заговорниците постъпили така, защото животът на императора бил в голяма опасност. Но този разказ никого не измамил. Без съмнение патриарх Фотий, като истински царедворец, побързал да поздрави императора с щастливото му избавление от заплашващата го опасност. Но народът, който бил по-чистосърдечен и обичал Варда, казал на върналия се Михаил: „Царю, ти направи лошо пътешествие, ти проля кръвта на своя роднина и близък на тебе човек. Пази се сега!“.

[16] Така се наричала църквата, защото се намирала на пазара за медни изделия. ↑

III

Василий победил. Няколко седмици по-късно императорът, който нямал деца, го осиновил и го повишил в чин магистър; не след дълго го направил и съуправител и кесар.

На деня на Св. Троица в 866 г. народът с учудване видял, че в църквата „Св. София“ поставяли два трона. Това заинтригувало жителите на столицата, защото те знаели, че имат само един цар. Скоро всичко станало ясно. В обичайното време царското шествие влязло в църквата. Най-напред вървял Михаил, следван от Василий в парадно облекло със знаците за отличие и меча на камерхер. С твърди стъпки императорът се отправил към иконостаса и спрял на най-горното стъпало, по-долу до него застанал Василий, а още по-надолу се наредили оберхофмайсторите, статссекретарят, началниците на цирковите партии, които представлявали народа. Тогава в присъствието на двора и събралата се тълпа държавният секретар прочел царския указ: „Кесар Варда — гласял тоя указ — състави заговор с цел да ме убие и затова се постара да ме изведе из столицата. Ако Симватий и Василий не бяха ме предупредили, нямаше да бъда сега между живите. Но той загина жертва на своето престъпление. По мое повеление Василий, паракимен, мой верен слуга, пазител на моето Царско Величество, който ме спаси от ръцете на моя враг, обичания от мен, се назначава за пазител и управител на моята империя и трябва да бъде почитан от всички като император“. Трогнат, Василий се разплакал при четенето на тая грамота, която без съмнение не била нещо ново за него. След това Михаил предал собствената си корона на патриарха, който като я благословил, я положил на главата на Василий. В това време хофмайсторите му поднесли порфира и му обули червени обувки. А народът по обичая викал: „Многая лета на императорите Михаил и Василий“.

Благодарността никога не е била добродетел на Македонца. Неговите неотдавнашни сътрудници поискали от него да им даде полагащата им се част от властта и почестите. Василий без стеснение

ги изпратил без нищо, а след това, когато те, недоволни, се разбунтували, той ги наказал строго. Но и привидната, голяма благосклонност на такъв един господар, какъвто бил Михаил, не била много надеждна, толкова повече, че мнозина придворни, като завиждали на бързото издигане на любимеца, се стараели да му напакостват пред царя и уверявали последния, че новият му съуправител замисля покушение върху живота му. Напрасно Василий, за да задържи влиянието си, се мъчел да стане необходим на царя, присъствал на тържествата му, пиел заедно с него и му позволявал да фамилиарничи с жена му Евдокия. При колебливия и непостоянен характер на Михаил Василий винаги се страхувал за властта си, а дори и за живота си.

Той скоро почувствал ясно опасността, която го заплашвала. Една нощ, празнувайки победата, спечелена при надбягванията, царят устроил тържествена вечеря в Антимиевския дворец на азиатския бряг. След десерта един от присъстващите, патрицията Василискиян, високопоставен някога при императора, започнал да го хвали, че много ловко и щастливо управлявал колесницата си. Тогава в главата на пияния Михаил хрумнала смешната мисъл, една от многото такива, които се раждали, когато бил в пияно състояние. „Стани — казал той на патрицията, — свали пурпурните ми обувки и ги обуи на себе си!“ Патрицията се смутил и погледнал Василий сякаш искал от него съвет. Но разгневеният цар му заповядал да се подчини веднага и като се обърнал към Василий, му казал с подигравка: „Наистина аз намирам, че нему те повече приличат, отколкото на тебе“. После започнал да импровизира стихове в чест на новия си любимец: „Гледайте го всички и му се любувайте — пеел той. — Нима не е достоен да бъде цар? Той е красив и короната много ще му приляга; всичко способства за неговата слава“. Василий в отчаяние мълком сдържал своя гняв. Евдокия, потънала в сълзи, се стараела да отклони Михаил. „Господарю — казвала му тя, — царското достойнство не е играчка, не бива да се позори.“ Но Михаил, все по-пиян, ѝ отвръщал с насмешка: „Нека не те безпокои това. Мене ме забавлява шегата да направя Василискиян император.“

Може би и Теодора, която се ползвала с благосклонността на сина си, също интригантствала срещу Василий и се стараела да го свали от престола. Каквото и да било, Македонецът, като чувствал, че

съуправителят му се мъчи да се освободи от неговото влияние, решил, че е настъпило време да свърши с него. За да извини последния акт от тая драма, Константин VII, внукът на Василий, се помъчил да ни обрисова Михаил в най-ужасни краски и в строгия обвинителен акт, който съставил срещу него, събрал всичко, което се говорело за неговите безумия, скандали и престъпления. Но той не посмял да разкаже за участието, което дядо му взел в убийството на човека — бивш негов господар и благодетел. При все това истината в случая не подлежи на никакво съмнение.

На 23 септември 807 г. императорът вечерял в Антимиевския дворец. Въпреки доносите, които бил получил срещу Василий и ненавистта, която сега хранил към своя предишен приятел, императорът поканил на трапезата си своя царствен другар и жена му Евдокия. Както винаги, царят много пил и всички знаели, че в пиянството си той е способен на всичко. Твърдо решен да действа, Василий няколко дни по-рано се бил уговорил с мнозина от ония, които му помогнали по-рано да се избави от Варда. Чувствайки, че решителният миг е настъпил, той под предлог на естествена нужда излязъл от залата, в която ставало угощението, влязъл в царската спалня и със своя великански юмрук счупил всички заключалки, за да не може императорът да се заключи, след което се върнал и отново седнал на масата. Както винаги, Евдокия била безкрайно любезна с любовника си. Когато късно вече поканените станали от местата, Василий пожелал сам да подкрепи кандилкация се император, завел го до спалнята му и на прага почтително му целунал ръка. Пазен от двама верни служители, Михаил скоро дълбоко заспал. Тогава с осем души заговорници Василий се вмъкнал в спалнята. При това неочаквано втурване уплашеният камерхер Игнатий извикал и се опитал да се съпротивлява. От шума при борбата императорът се пробудил и изведнъж изтрезнял, огледал се наоколо. Един от другарите на Василий Йоан Халдий извадил меча си и с един удар отрязал двете ръце на императора; друг един повалил Василискиян, а останалите заговорници застанали да пазят при вратите, за да попречат на дежурните войници да се притекат на помощ на господаря си. След това заговорниците започнали съвещанията си. „Ние му отрязахме двете ръце — казал един от тях, — но той е жив още и ако остане жив, какво ще стане с нас?“ Тогава един от убийците се върнал в стаята,

където потъналият в кръв Михаил, изтегнат в леглото си, охкал и проклинал убийците си и най-вече Василий, и с един удар на меч си му разрязал корема. След това доволен се върнал и доложил на Василий, че сега вече всичко е свършено.

Константин VII чувствал целия ужас на това трагично и дълно убийство. В биографията на дядо му, написана от него, той казва само това: „Избраните измежду болярите и Сената с помощта на някои гвардейски войници пратиха на оня свят императора в Антимиевския дворец. Бидейки съвсем пиян, той без страдание премина от съня във вечността“. Краят на Михаил III бил толкова по-мъчителен и ужасен затова че той загивал, ако не от ръката, то поне по заповед на оня, когото той направил свой съуправител. Неочаквано изтрезнял в последния миг, той е могъл по време на страшната си агония да почувства предателството на Василий, който станал убиец на своя законен господар и своя осиновител.

Предсказанието на Теодора се сбъднало. Като отстранил всички пречки по пътя си към престола, Василий най-после станал император. За да свършат по-скоро с преврата, заговорниците минали през Златния рог, завладели Свещения дворец и на сутринта първата грижа на новия монарх била да настани с по-голяма тържественост в царските покои законната императрица, своята жена Евдокия Ингерина, която до края си останала любовница на Михаил III. През време на коледните празници в 868 г. той без срам се показал заедно с нея из улиците на столицата във великолепна колесница, впрегната в четири бели коня. Няколко години по-късно той имал от Евдокия син, първото си законно дете, и после още четири дъщери. От това се вижда, че Василий си останал в душата си груб македонски селянин и съвсем не бил придирчив.

Такъв бил той винаги.

В живота си Василий се срещнал с три жени. Даниелис му дала пари, с помощта на които той направил положението си, затова винаги грижливо тачил паметта ѝ и поддържал изгодната с нея дружба. Евдокия била и си останала любовница на императора. От угодничество към Михаил III той се оженил за нея и от угодничество затварял очи пред нейното поведение, тъй като тя му помагала в неговите честолюбиви замисли и му била полезен другар. Ето защо даже след смъртта на императора, въпреки скандалния ѝ живот, той я

задържал при себе си, като чувствал, че може да навреди на династията си, ако не се отнася към нея с безкрайна снизходителност. И накрая Текла, сестрата на Михаил, която била влюбена във Василий, тъй като той бил красив мъж. Само с нея той постъпил жестоко. Като узнал по-късно, че тя има друг любовник, приятел на кесаря Варда, Василий заповядал да го насекат на късове, а нея да бият с камшик. И това той направил не в порив на ревност към миналото, проявена у човек, който вече старее, както може да се приеме на пръв поглед. Твърде практичен, Василий конфискувал в своя полза имотите на Текла.

По такъв начин през целия си живот Василий си останал животно в човешки образ, първобитно и грубо, със силни страсти и жестоки инстинкти, с каквито се появил преди много години, когато едва-що начевал кариерата си. Това хвърля особена светлина в душата на тоя основател на династия. Той бил човек много честолюбив и ловък, а в същото време голям и много щастлив политик, който с управлението си подготвил за Византийската империя две велики и блестящи столетия. Но заедно с това бил и човек с користна и низка душа, без чувство за съвест и деликатност, без благодарност и чест.

* * *

Император Василий I умрял на 29 август 886 г. вследствие на едно странно приключение, което се случило с него по време на лов. Веднъж, отдавайки се на своето любимо развлечение в околността на столицата, той видял голям елен. Спуснал се да го преследва и така се отдалечил от свитата си. Животното започнало да се брани. Наклонило глава и ударило коня с рогата си и изведнъж закачило с тях пояса на нещастния цар и го повлякло. Когато изплашеният кон се присъединил към останалите ловци без своя ездач, това предизвикало страшно вълнение сред придворните. Вълнението се усилило още повече, когато забелязали надалеч елена в бесен бяг да отнася императора. Напразно се опитвали да затворят пътя на животното — едва успявали да го застигнат и то подемало нов бяг и бързо се изплъзвало. Все пак няколко войници успели да го изпреварят и да му отрежат пътя на отстъплението, после един от тях застигнал елена и с един удар на

меча си отрязал пояса на императора. Василий паднал на земята безчувствен и бил отнесен в Свещения дворец в твърде плачевно положение. Тогава той бил вече на 74 години и няколко месеца и здравето му било отслабнало. При тия условия случаят, на който станал жертва (еленът го мъкнал на разстояние 16 мили), се оказал съдбоносен. Скоро били отбелязани повреди на вътрешните органи и една седмица по-късно основателят на Македонската династия умрял, като предал властта на най-големия от синовете си — Лъв.

ΤΕΟΦΑΝΟΨ

I

От какъв произход била тая знаменита царица, която към края на 956 г. се омъжила за единствения син на Константин VII, младия Роман, това не знаем. Придворните летописци, които се стараели да запазят доброто име на династията, сериозно твърдят, че тя произхождала от твърде старо и много благородно семейство и че царят и царицата изпитвали неизказана радост, когато намерили достойна съпруга за сина си. По-малко доброжелателните към Македонската династия историци обаче съобщават, че произходът на царицата е много по-скромен. Баща ѝ, именуем Кратер, роден в Лакония, бил долен плебей и държал кръчма в един затътен край на столицата. До омъжването си тя се наричала Анастасия или просто Анастасо. Когато се приближила до престола, приела по благозвучното име Теофанѝ, „за да подчертае, казват панегиристите, че била показана и избрана от Бога“. В едно отношение обаче тя заслужавала това име — дейната красота била необикновена, свръхчовешка, божествена. „Със своята красота — казва един съвременник, — със своята изрядност тя надминаваше всички жени на своето време.“ „Тя се отличавала — пише друг летописец — с несравнената си красота, била истинско чудо, създадено от природата.“ Няма съмнение, че с красотата си тя пленила Роман. Но къде се е срещнала с него? Дали не дължи своята чудна съдба на едно от ония състезания за красота, които обикновено се устройвали във Византия при избора за невеста на царския син и на които се събирали най-красивите момичета от цялата държава, за да бъде избрана една измежду тях от царя и приближените му? Това е твърде възможно. Или може би между красивата плебейка и наследника на престола се е завързала някаква любовна интрига, която завършила с брак? Съдбата на Теодора доказва, че това е възможно и доколкото познаваме характера на Роман, това предположение е най-вероятно.

Той бил красив, едър, широкоплещест юноша, прав като кипарис. Имал красиви очи, прекрасен цвят на лицето, приятен характер;

говорел сладко и прелъстително. Създаден, за да бъде обичан, той обичал и да се весели. Страстен ловджия и поклонник на всички видове спорт, той бил постоянно в движение, обичал хубавото ядене и пиене и други подобни удоволствия. При това заобиколен от лоши другари и съветници, водел безгрижен, пълен с весели приключения живот, въпреки старанието на баща му да му даде колкото може по-добро възпитание. Старият цар Константин VII Багренородни, увлечен в церемониите и религията, се стараел да внуши същите качества и на сина си. „Баща му го поучавал — казва летописецът, — как царят трябва да говори, да ходи, да се носи, да седи, да се усмихва, да се облича“ и след такива уроци внушавал на младия човек: „Ако постъпваш съгласно тези наставления, ще управляваш дълго царството на ромеите“. За да въведе сина си в политиката и дипломацията, Константин VII написал и твърде научните и много ценни за нас книги: „За темите (провинциите)“ и „За управлението на държавата“. Но Роман бил едва осемнадесетгодишен и не проявявал желание да стане държавник. Бащата, който много обичал сина си, навярно не му се противопоставил и дал съгласието си за брака с Теофанò независимо от произхода ѝ. Скоро след сватбата, в 958 г., младата жена родила на мъжа си син, бъдещия цар Василий II, с което многокрепила своето положение и значението си в двора. Когато на следната 959 г. цар Константин починал, Роман II и жена му Теофанò се възкачили на престола. Тогава тя била осемнадесетгодишна, а младият цар — двадесет и една.

Доколко нравствена е била младата царица — трудно може да се каже с увереност. Придворният летописец говори с положителност: „Тя беше с красива външност, очарователно лице и много благородна душа“. Съвременният историк, напротив, твърди, че Теофанò била съвсем развалена жена, че тя била прелъстителка, магьосница, коронована сирена, била създание свършено безсрамно и развратно. Това са резки думи и много оскърбителни епитети в сравнение с малкото достоверни сведения, достигнали до нас. Трябва обаче да се отбележи, че съвременниците ѝ писатели, особено писателите през следващото столетие я представят като жена фатална и съдбоносна. Един историк разказва, че в желанието си да се добере по-скоро до престола, тя със съгласието на мъжа си се постарала да отрови царствения си свекър. Друг историк съобщава, че когато умираше

съпругът ѝ, в столицата се разнесъл слух, че Теофанò го била отровила. Според свидетелствата на други писатели по същия начин тя се избавила и от един опасен претендент за престола — принца от царска кръв Роман Лакапин, и по такъв начин си отмъстила на любовника си Йоан Цимисхи, който я напуснал. Арменските летописци твърдят дори, че царицата се опитвала да отрови собствените си синове. Всъщност всички тия слухове се разпространявали от лица, живели вън от двора, при това писали сто или двеста години по-късно и затова заслужават малко доверие. В някой случай тези злоумишлени слухове се опровергават от фактите, в други те изглеждат много малко вероятни. При това не трябва да се забравя, че ако Теофанò е считала, че трябва да извърши престъпление (а веднъж в живота си тя наистина извършила такова), тя би действала не с отрова, а смело и открито, с помощта на меч.

Споменавайки за това, съвсем не си поставям за цел да възстановявам доброто име на Теофанò. На нея се приписват достатъчно много достоверни и конкретни обвинения, но списъкът на тези обвинения няма защо напразно да се увеличава с мъгляви и недоказуеми престъпления. На мен ми се струва, че тя е била преди всичко честолюбива жена, жадна за власт и влияние, и за да запази положението, до което е достигнала, била способна дори на престъпления. Аз я намирам не за жестока, страшна интригантка, която никога не подбира средства, а за фалшива и вероломна, когато се касае до интересите или капризите ѝ. Стъпила на престола, тя оказала силно влияние върху своя царствен съпруг. Не само всички негови роднини били отдалечени от двора, а и целият висш административен персонал бил разместен. Първата стъпка на Теофанò, когато тя станала господарка на двореца, била да отстрани своята свекърва царица Елена и своите пет зълви.

Последните били очарователни княгини, превъзходно възпитани от баща си, който обожавал дъщерите си. През царуването на баща си те били допускани да се месят в държавните работи, а една от тях, Агапия, често замествала секретаря на баща си и висшите сановници се вслушвали в мненията ѝ. Това не се харесало на Теофанò. По заповед на царя, изтръгната насила от него от ревнивата му съпруга, на петте царски сестри било предложено да постъпят в манастир. Напразно майка им молила, напразно сестрите прегърнати просили да

бъдат пощадени. Нищо не помагало. Само на царица Елена било разрешено да остане в двореца, където тя след няколко месеца починала. Дъщерите трябвало да изпълнят непреклонната воля на снаха си, която в жестокостта си ги разпръснала в различни манастири. Напразно княгините протестирали до последния момент. Когато били подстригани вече от патриарх Полиевкт, те отказали да носят раса и искали само скромна храна. В крайна сметка Роман II им отпуснал висока издръжка и им разрешил да устроят живота си така, както в двореца. При все това те били завинаги умрели за света и Теофанò тържествувала.

От факта, че тя се държала така с роднините си, може ли да се заключи, че впоследствие наистина е отровила мъжа си? „Повечето — съобщава ни съвременният писател Лъв Дякон — допускат, че Роман II умрял от отрова, дадена му в женското отделение на двореца.“ Това страшно обвинение само показва на какво са смятали способна Теофанò нейните съвременници. Обстоятелството, че тя убила втория си съпруг, за да се омъжи за трети, прави възможно предположението, че тя е отровила първия, за да се омъжи за втория. Все пак, макар че свидетелството на историка е твърде важно за нас, това обвинение ни се струва неоснователно. Преди всичко летописците посочват като удовлетворително обяснение за преждевременната смърт на младия цар ранното му изтощаване вследствие на страстта му към удоволствия и всякакъв род излишества. Същият съвременник, който споменава за отровата, на друго място говори, че царят умрял вследствие на безумна езда. На второ място, непонятно е, каква цел е можела да преследва Теофанò с премахването на съпруга си. За шест и половина години съпругески живот тя му родила четири деца, последна е дъщеря им Анна^[17], родена два дни преди смъртта на бащата. Каква нужда е имало да отрови царствения си съпруг, когато чрез неговата смърт, повече отколкото при всяко друго обстоятелство тя заедно с малолетните си деца се излага на опасност да изгуби властта, която толкова много обичала? Теофанò била достатъчно умна, за да не се подлага на такъв един риск.

Трябва да признаем, че в поведението на Теофанò ние не намираме нищо такова, което би се считало престъпно, развратно или безсрамно. Докато е бил жив Роман II, трябва да се допусне, че младата царица е водила безупречен живот. След смъртта на мъжа си

по политически съображения се омъжила за човек с тридесет години по-стар от нея. Такива бракове се срещат не само в царските семейства, но нерядко и сред обикновените смъртни. И макар да не можем с положителност да твърдим, че този брак е бил единственото ѝ средство за утвърждаване на малолетните ѝ синове на престола, не можем и да я осъждаме много за това, че в желанието си да запази властта, тя принесла известна жертва. Единствен тежък упрек може да ѝ се отправи не затова че пет години по-късно изменила на стария си съпруг заради младия любовник, а затова че за да се омъжи за последния, не се поколебала да умъртви по най-ужасен начин първия. И все пак ще прибавим, че това злодеяние тя впоследствие изкупила с тежко наказание.

[17] Анна впоследствие се омъжила за киевския княз Св. Владимир. — Б.пр. ↑

II

Когато цар Роман на 15 март 963 г. почти скоропостижно починал, младата вдовица била едва на двадесет и три години. Тя останала с четири деца — две момчета и две момичета. Незабавно се обявила за регентка от името на двамата малолетни князе — Василий на пет и Константин на две години, но общото положение на държавата било много трудно за една жена, особено за честолюбива жена. Неин пръв министър бил паракимомена Йосиф Вринга, който при цар Константин управлявал самостоятелно държавата и от когото можело да се очаква, че ще се опита да отстрани регентката, за да запази само за себе си цялата власт, докато продължава малолетството на князете. В Азия пък начело на победоносната армия стоял прославеният герой Никифор Фока, чието честолюбие внушавало основателни опасения.

Никифор Фока се ползвал по това време с необикновена известност сред народа. Потомък на стар кападокийски род, който в числото на своите прадеди наброявал много славни генерали. Благодарение на бляскавите си победи Фока още повече прославил името си. Той отнел от арабите остров Крит, в чиито ръце се намирал в продължение на сто и петдесет години, минал през Тавор и победоносно превел войските си през Киликия, ненадейно нападнал и завладял големия град Алеп и по такъв начин свалил хамданидите, емирите на Сирия. Превъзходен войник, ловък тактик, несравним генерал, той умее да говори на войниците си, които обожавали своя пълководец и споделял с тях всички трудности и опасности. „Той живееше само за войската“, казва за него биографът му. Но с не помалка любов се ползвал Никифор сред столичното население. Когато на връщане от Крит се появил триумфиращ в хиподрума, той хвърлил в изумление столицата с блясъка и богатството на плячката, която се стичала като река, чийто край не се виждал. Удостоен с почести, каквито само древните герои на Рим виждали, той бил при това много богат. Под негово владение живеели многочислени васали, всецяло

предани на своя господар. Той се смятал за единствения пълководец, способен да отблъсне сарацините, които се надигали на изток от империята, и Роман II, като умираше, разпоредил главното командване на войската да бъде поверено на него.

Ако личността на Фока в политическо отношение можела да внуши опасения, в очите на младата жена този победоносен генерал съвсем не изглеждал удобен за герой на роман. В 963 г. Никифор Фока бил 51-годишен и съвсем не се отличавал с красота. С дребен ръст, тлъст, с къси крака, той имал голяма глава, обгоряло от слънцето лице; носът му бил гърбав, брадата черна, прошарена, а под гъстите вежди блестели черни, замислени, мрачни очи. Луитпранд, архиепископ Кремонски, който в качеството си на посланик живеел в Константинопол, говори за него, че бил безобразен, черен като негър и ако го срещнел нощем, човек не на шега можел да се изплаши. При това той бил суров човек, корав, меланхолично настроен и мълчалив. Откак изгубил жена си и вследствие на нещастен случай и единствения си син, той се отдал на благочестие и мистицизъм. Дал обещание за целомъдрие, не ядял вече месо, спял на твърда постелка, покрит с власеницата на чичо си Малеин (монах, който спечелил славата на светец) и обичал монасите. Негов духовник бил знаменитият Атанасий, бъдещият основател на Атонския манастир, без чиито съвети не можел и когото вземал със себе си, когато тръгвал в поход. В обществото на тоя калугер той мечтаел за отшелнически живот и си построил килия в манастира, основан от Атанасий в Света гора. Аскет и войник, суров и трезвен, той бил жаден за пари и макар да се отказал от всичко светско, способен бил да бъде и кротък, и вероломен. Никифор Фока, както повечето хора от неговото време, съчетавал в себе си невероятни противоположности и под студената си външност криел горещо сърце.

Дали е бил честолюбив? На тоя въпрос трудно може да се отговори с увереност. Командвайки победоносната, всецяло предана нему армия, Никифор Фока през време на държавната криза, предизвикана от смъртта на Роман II, е можел да се реши на всичко и грижата му за личната му безопасност на пръв поглед го тласкала към вдигане на въстание. Генералът знаел, че всемогъщият Вринга го ненавижда и че от него всичко може да се очаква. Въпреки това отначало Фока нищо не предприел, а като благомислещ и благочестив

войн продължавал успешно да воюва с неверниците. Ако след това се решил да действа, сторил го по настояването на Теофанó.

Колкото до отношението на Никифор Фока към красавицата царица ни се налага една предпазливост, когато търсим навсякъде романтична подкладка. Несъмнено е, че докато бил жив Роман II, между генерала и царицата нямало никакви отношения, ни симпатия, ни антипатия. Едва след смъртта на съпруга си, когато от всички страни започнали да се показват опасности, регентката разбрала, че генералът представлява сила, с помощта, на която може да се обезсили честолюбието на Вринга. Тя дошла до заключение, че за да заздравя своето положение, трябва да привлече на своя страна Никифор Фока и че предложението ѝ няма да бъде отхвърлено. И така, по инициатива на царицата и въпреки противодействието от страна на Вринга, Фока пристигнал от Кападокия в столицата и царицата лесно успяла да го уговори и да го направи свой съюзник.

„За никого във Византия не било тайна — пише Шльонберже, — че прелестната царица направила омайващо, неизгладимо впечатление на суровия генерал, под чието началство се намирали всички източни войски.“ Трябва да се предполага, че отначало Фока бил в сухи делови отношения с регентката и едва после пламнал от любов към нея и се показал готов на всичко, за да заслужи разположението ѝ. Нищо не показва, че Теофанó му отговаряла с взаимност — тя никога не го е обичала, но разбрала какво влияние има той и каква полза за своите планове и своето честолюбие може да извлече от него. По политически съображения тя насърчавала страстта му и с политически сметки се омъжила за него. Трябва да се прибави, че към обаянието, което упражнявала над него регентката, се присъединили и други съображения и го заставили да действа. Това били непримиримата ненавист и омраза, които изпитвал към него Вринга. Разбира се, че първият министър не можел да отрече бляскавия триумф на победителя, но все по-увеличаващата се известност на Фока безпокояла всемогъщия министър, който подозирал, както казват, интригата, която се заплитала между регентката и генерала. Напразно Фока със свойственото на византийците лукавство се мъчел да излъже бдителността на Вринга. Той заявявал на всички, че единственото му желание било да облече схимата^[18]. Но Вринга трудно можел да се измами. Той решил, че единственото средство да отстрани съперника

си било да му извади очите. За щастие на Фока, когато го повикали в двореца под някакъв предлог, той заподозрял или пък получил някакво приятелско предупреждение и вместо в двореца, избягал в църквата „Св. София“, като помолил патриарха да се застъпи за него. Патриарх Полиевкт не бил без достойнства. Той бил упорит, непримирим, ограничен, късоглед, но решителен, умее да говори убедително и проявявал нетърпимост към първия министър. Незабавно той отишъл в двореца, настоял да бъде свикан Сенатът и произнесъл толкова убедителна реч, че въпреки протестите на Вринга отново било възложено на Фока командването на войската с неограничени пълномощия. Фока веднага отпътувал за главната квартира на войските в Кесария и отново станал господар на положението.

В тая лицемерна борба с интриги Теофанò останала зад кулисите. Напълно вероятно е, тя да е поддържала съюзника си и да е убедила Полиевкт да вземе страната на Фока. Така се държала Теофанò и през събитията, които последвали след това. През юли 963 г. Фока, като виждал, че ненавистта на Вринга заплашва живота му, след дълги колебания позволил на армията да го провъзгласи за император, в знак на което си надянал пурпурни обувки. Когато през август същата година се появил пред стените на Византия, в столицата избухнало въстание, помело от лицето на земята Вринга и приятелите му и отворило вратите ѝ за узурпатора. Теофанò привидно не играла никаква роля в тези събития и останала уж безучастна зрителка. Но всъщност, ако Фока станал честолюбив, ако след дълги колебания надянал на себе си царската багреница, това той сторил от любов към царицата, любов, която тя съумяла, да събуди у него.

В страшните августовски дни на 963 г., когато разбунтуваните тълпи бясно избивали войниците, които пазели министъра и разрушавали двореца му, явни ръководители на въстанието били патриарх Полиевкт и предишният министър Василий, но несъмнено е, че нишките на заговора излизат от терема на Теофанò, която тайно се свързвала с ръководителите на въстанието. Макар нейното име да не се споменавало, честолюбивата интригантка била душата на грозните събития.

На 16 август 963 г. Никифор Фока тържествено пристигнал в столицата. На кон, с царско облекло той влязъл в града през Златните врати, възторжено поздравяван от населението като спасител на

държавата и християнството. „Отечеството желяе да види Никифор цар! — викал по пътя в упоението си народът. — Дворецът чака Никифор, войската иска за цар Никифор!“ Стигнал до форума на Константин, той слязъл от коня и с благоговение влязъл в храма на Богородица, а оттук придружен от многочислена процесия, която носела напред Светия Кръст, се отправила за църквата „Св. София“, където патриархът срещнал Фока, който със свещи в ръка влязъл в храма и се качил на амвона, където тържествено бил коронясан за цар, като съуправител на малолетните царе Василий и Константин. Оттук той се отправил към Свещения дворец. За да бъде пълно блаженството, оставало му още да получи обещаната награда, толкова желана за неговото честолюбие, надеждата, която го тласкала и ръководела в последните събития — оставало му да се съчетае в брак с Теофанò.

Няколко летописци твърдят, че по нареждане на новия цар царицата все пак била отдалечена от двореца. Ако тоя факт е верен, то несъмнено това отдалечаване е било на лице, тъй като между двамата съюзници няколко месеца царяло пълно съгласие. Никифор бил безумно влюбен в царицата, при това и държавни съображения му подсказвали брака, който до известна степен щял да узакони узурпацията. Теофанò според историците не била разположена към тоя брак, но като умна жена добре разбирала, че това е единственото средство да запази властта й затова била готова на всичко. Не станало нужда дълго да се уговарят един друг. На 20 септември 963 г. в Новия храм станало тържественото им бракосъчетание.

Фока бил на седмото небе. Той като че ли наново оживял и почнал да се наслаждава на живота, забравил увлечението си в аскетизма, мистическите си мечтания и обещания и цял се отдал на блаженството, което изпитвал с обладаването на Теофанò. Но другарите му монаси не забравили като него миналото. Когато в уединението си в Атон Атанасий узнал за бракосъчетанието на царицата, излъган в надеждите си и дълбоко възмутен, той незабавно пристигнал в столицата. Приет от царя, той със свойствената му откровеност започнал тежко да го упреква, че не сдържал обещанието си и със своя брак създал съблазън. Фока се стараел да успокои разгорещения монах. Обяснил му, че съвсем не за удоволствие се е възкачил на престола, кълнял се, че той има намерение да живее с Теофанò като брат и щом държавните дела му позволяват, ще свали от

себе си властта и ще се засели в манастир. Към тия хубави думи прибавил и ценни подаръци и Атанасий поуспокоен се върнал в Света гора.

В столицата бракосъчетанието на царицата изумило всички и станал небивал скандал. Патриарх Полиевкт, както споменахме по-горе, бил човек добродетелен, суров, освободен от всичко светско, предан единствено на интересите на поверената му църква, в служене на която той посветил цялата си несъкрушима енергия, с нищо неопределимата си упоритост и страшната безразборност в средствата. Още щом станал патриарх, първата му работа била да прочете строга присъда над Константин VII, колкото и набожен да бил той и колкото и усърдно да спазвал религиозните обреди. Сега суровият и непреклонен начин на мислене у патриарха се проявил с още по-голяма сила. Той не хранел враждебни чувства към Никифор и не мислел да се противопоставя на узурпатора. Напротив, в дните на революцията той се проявил като привърженик на Фока и с поведението си много помогнал за падането на Вринга и за победата на Фока. Но той смятал, че бракът на вдовстващия цар и също вдовстващата царица е нарушение на каноническите правила и затова, когато царят съгласно църковния устав влизал в Царските двери, за да се причести със Св. Тайни, патриархът го отстранил от приемане на евхаристията и като епитимия го подложил на църковно покаяние в продължение на една година. Възмутен от такава обида, царят все пак се подчинил на патриаршеското решение. Но скоро изникнало ново затруднение. На царя било съобщено, че царят бил кръстник на едно от децата на Теофанò.

Според църковните правила, тоя вид духовно родство съставлявало безусловна пречка за сключването на брака и затова патриархът без заобикалки предложил на Фока или разтрогване на брака, или отлъчване от църквата. За един искрено вярващ човек, какъвто бил Фока, такава едно заплашване било особено тягостно. Но страстта надделяла над религиозното чувство. Никифор рязко отказал да се разведе с Теофанò, като не се страхувал дори да се стигне до скъсване на отношенията между държавата и църквата. Нещата все пак се уредили. Намерил се един свещеник, който се заклел, че кръстник на царското дете бил не сам царят, а бащата на царя — Варда. Полиевкт знаел, че това е лъжа, но изоставен от всички, дори и от

подведомственото си духовенство, се подчинил на необходимостта и се престорил, че вярва на тия показания. И като не очаквал отникъде поддръжка, той не настоял даже да се изпълни епитимията, наложена на царя за встъпването му във втори брак. Царят бил не по-малко засегнат от удара, нанесен на достойнството му и от посегателството върху брака му. Той не простил на патриарха за неговата неуместна намеса, а и Теофан^о оттогава започнала да ненавижда патриарха не по-малко от съпруга си. Резултат от цялата тази история било разпространяването сред народа на неприятни слухове за царя и царицата. Няколко години по-късно Луитпранд, който предава слуховете, разпространени през това време в Константинопол, на право казва, че бракът на Никифор бил кръвосмешение.

[18] Специална дреха, която носят калугерите, обречени на много строг живот. — Б.пр. ↑

III

Тоя неподходящ брак, чието начало било толкова печално, не обещавал да бъде щастлив, както в действителност и станало. Ние имаме твърде оскъдни сведения за подробностите, които запълвали през следващите десет години интимния живот на царската двойка и за ролята, която Теофанò, толкова предпазлива и ловка, играела в тоя живот. За тях можем само да се досещаме. Затова се ограничаваме само да съобщим в основни линии събитията, завършили с трагична катастрофа.

Страстно влюбен, опиянен от красотата, на Теофанò, царят, според свидетелстването на историка Льв Дякон, правел за нея „повече, отколкото позволявало приличието“. Този по-рано пестелив, сериозен, суров човек обсипвал красавицата царица с безумни подаръци, най-разкошни облекла, редки скъпоценности, заобикалял я с най-изтънчен разкош. Доставил ѝ огромно богатство, като ѝ приписал обширните си владения от земи и великолепни вили. Страстта му била толкова силна, че той не можел дори за малко да се отдели от нея. Когато в 964 г. тръгнал на война, той взел със себе си и Теофанò и може би за пръв път през целия си войнишки живот изведнъж прекратил похода, за да се види с нея. Но всъщност този стар войник не успял да изпълнява дълго ролята на любовник. След кратковременното увлечение в своята страст другата му любов — войната пак завладяла душата му и ние го виждаме всяка година да се сражава на границите на империята с араби, българи, руси, но сега той не вземал вече със себе си Теофанò. Държавните работи започнали да му тежат и той се отнасял към тях вече не с такова усърдие. Поради това този обожаван преди монарх започнал все повече и повече да губи симпатиите на населението. Народът, отрупан с данъци, роптаел; духовенството, чиито привилегии съкратил, монасите, чиито землени владения смятал да намали, не скривали неудоволствието си: патриархът бил в открита вражда с царя. В столицата избухвали въстания. Никифор веднъж бил подложен на оскърбления от страна на

народа, замервали го с камъни и въпреки хладнокръвието, което показал в случая, той лесно можел да изгуби и живота си, ако не били приближените му, за да го отведат навреме. Най-после той бил отново обхванат от предишните пориви на религиозен мистицизъм — станал тъжен и не лягал да спи в царското легло, а някъде в някой ъгъл върху постлана кожа от пантера, подложил под главата си пурпурна възглавница; отново започнал да облича на голо тяло твърдата власеница на чичо си Малеин. Душата му била неспокойна, смутена, заета. Започнал да се страхува за живота си и своя Буколеонски дворец превърнал в същинска крепост. И все пак продължавал да обожава съпругата си и се подчинявал на влиянието ѝ повече, отколкото благоразумието позволявало. Но между суровия войн и изящната царица се забелязвало вече пълно неразбирателство. Той ѝ омръзнал и тя започнала да скучае, а това влечало тежки последици.

Никифор имал племенник — Йоан Цимисхи. Той бил вече четиридесетгодишен, дребен, но строен и много изящен. Цветът на лицето му бил бял, очите сини, златисти коси окръжавали лицето му, брадата му била руса, носът малък, погледът смел и пред нищо и никого не се смущавал. Силен, ловък, похватен, благороден и щедър, при това малко гуляйджия, Цимисхи притежавал всички качества да се харесва на жените. Много естествено е, че той заинтригувал скучаещата царица. И страстта, която я завладяла тогава, я подтикнала към престъпление. Цимисхи бил честлюбив и силно се възмутил срещу чичо си, който за една негова несполука го сменил от длъжността командващ източната армия и му предложил да се оттегли във владенията си. Той решил да отмъсти на чичо си за тая обида, която смятал за незаслужена. Теофанò започнала да изпитва към Никифор отвращение. Предишното другарско отношение към него се сменило с подозрение, а после и с озлобление. Тя даже смятала, че нейният живот и животът на синовете ѝ се застрашава от някаква опасност от страна на Фока. При това тя не можела да се примири и с раздялата с любовника си. Изглежда, че Цимисхи бил единствената нейна любов през целия ѝ живот. При тия условия малко по малко я завладявало решението да извърши и най-ужасното престъпление.

След като се върнал от Сирия в началото на 969 г. Никифор бил измъчван от тежки предчувствия. Той виждал навсякъде около себе си заговори. Смъртта на престарелия му баща, кесар Варда Фока,

увеличила още повече тъгата му. Независимо от това той продължавал да обича Теофанò, която коварно използвала влиянието си над него, за да върне от заточение Цимисхи. Тя доказала пред Никифор колко обидно е да се лишават от услугите на човек като Цимисхи и за да пропъди от душата на Никифор всяко подозрение, което може да подбуди ходатайството ѝ, му казала, че иска да го ожени за една своя роднина. Както винаги, Никифор отстъпил на желанието на царицата. Тя само това чакала. Цимисхи се върнал в столицата и благодарение на ловко устроеното посредничество на придворния щат на царицата, той имал чести свиждания с нея даже в самия дворец — нещо, което Никифор дори не подозирал. Любовниците решили да убият царя и започнали сериозно да се готвят за това. Между недоволните генерали Цимисхи намерил съучастници, които присъствали на съвещанията между Цимисхи и царицата. Със съдействието на вярната на Теофанò прислуга много въоръжени заговорници, преоблечени като жени, били въведени в двореца и настанени в женското отделение.

Това станало на 10 декември, а през нощта се предвиждало да се изпълни замисленото, разказва Лъв Дякон, който ни е оставил подробно описание на катастрофата. Царят обаче получил тайнствено предупреждение, че в двореца му се намират заговорници и затова заповядал на един от офицерите си да направи обиск в женското отделение на двореца. Или обискът бил направен небрежно, или просто не са се постарали да намерят заговорниците, но обискът не разкрил нищо. Настъпила нощта, а Цимисхи го нямало още, за да ръководи извършването на убийството. Заговорниците започнали да се страхуват. Ако царят се затвори в стаята си и стане нужда да се разбива вратата, той ще се пробуди и нещата няма ли да завършат с неуспех? Теофанò с възмутително хладнокръвие се заловила да отстрани това препятствие. Късно през нощта тя отишла при Никифор, приятелски разговаряла с него и под предлог, че иска да навести живеещите в двореца българки, излязла, като му казала, че скоро ще се прибере, затова помолила мъжа си да не затваря вратата, която тя сама ще затвори, като се върне. Никифор нищо не възразил, а като останал сам, прочел вечерната си молитва и после заспал.

Ударило единадесет часа през нощта, валяло сняг и над Босфора вилнеела силна буря. До брега, където се издигали стените на Буколеонския дворец, се доближила лодка, от която слязъл Цимисхи. С

помощта на кошница, спусната, с въже, той се добрал до женското отделение, където с нетърпение го очаквали заговорниците, начело на които той се вмъкнал в покоите на царя. На първо време те се объркали, като видели празно леглото на царя. Но един евнух, служител в женското отделение, който знаел привичките на царя, им посочил последния, който спял в един ъгъл върху кожа от пантера. С бесен вик заговорниците го заобиколили. От шума царят се пробудил и се изправил на крака. Един от заговорниците с удар на меч му разцепил черепа. Облян в кръв, царят произнесъл: „Богородице, спаси ни!“. Но без да обръщат внимание на молитвите му, го повлекли към Цимисхи, който го обсипал с улични ругатни и му оскубал брадата. По примера на предводителя си и другите заговорници стръвно се нахвърлили върху полуживия в предсмъртни хъркания цар. С един ритник Цимисхи го претърколил на земята и му нанесъл втора рана по главата. Най-после един от убийците довършил делото. Царят лежал мъртъв, потънал в собствената си кръв.

При шума от схватката войниците от дворцовия караул се притекли, но било вече късно. Показа ли им през прозореца окървавената глава на царя, осветена с факли картина, която отнела у тях всякакво желание да се съпротивляват на убийците. Народът последвал примера на царицата си. Той се подчинил на Цимисхи и го провъзгласил за цар.

IV

Теофанò, която подготвила цялото убийство и дори насочвала ударите на убийците, разчитала да се възползва от плодовете на това убийство. Но историята е понякога нравоучителна и сама Теофанò трябвало да изпита това.

На патриарх Полиевкт още веднъж се удало случай да покаже несъкрушимата си твърдост. С покойния цар той наистина бил във вражда, но когато Цимисхи се явил пред вратите на храма „Св. София“, за да надене на главата си царската корона, упоритият отец не го пуснал в храма, понеже бил опръскан с кръвта на своя роднина и цар. Той му заявил, че не може да влезе в храма, преди убийците да бъдат наказани и Теофанò отдалечена от двореца. В избора между престола и любовницата Цимисхи не се поколебал нито за миг. Забравил всякакъв срам, той отрекъл участието си в престъплението и за свое оправдание издал съгласно искането на патриарха съучастниците си и пожертвал Теофанò. Тя мечтаела да стане жена на любимия човек и да сподели с него толкова близката до сърцето ѝ власт, а любимият я принесъл в жертва, като я заточил в манастира Проти, на един от Принцовите острови.

Но енергичната, уверена в магията на своята красота, Теофанò — тя била едва двадесет и девет годишна — не могла да се примири с постигналата я участ. Няколко месеца по-късно тя избягала от заточението си в църквата „Св. София“. Дали разчитала на любовта на любимия си или се надявала, че след отстраняването на преградите благодарният Цимисхи няма да я отхвърли, или вероятно е била измамена от надеждата, че с неотразимия поглед на своите прекрасни очи тя пак ще го покори? Много е възможно. Но всемогъщият министър на новия цар, Василий, се показал достатъчно храбър, за да даде решителен отпор на опита на прелъстителната интригантка. Като нарушил неприкосновеността на убежището (каквото „Св. София“ давала на преследваните), той заповядал насила да я отдалечат от църквата и да я заточат в един от далечните манастири на Армения.

Преди да тръгне на заточение, тя успяла да издейства разрешение да се види за последен път с човека, за когото направила толкова жертви и който така жестоко я измамил. Това последно свиждане, на което предпазливият Василий счел за своя длъжност да присъства, трябва да е било много бурно. Теофанò жестоко обвинила Цимисхи, после в бесен припадък се нахвърлила с юмруци върху Василий. Станало нужда със сила да я изведат от приемната зала. Нейният живот за света бил свършен.

Какво станало с нея в печалното ѝ изгнание? Как страдала тя в далечния манастир, далеч от блясъка на двореца и царския разкош, със злоба в сърцето за разбитите надежди и със съжаление за изгубената власт? Това не знаем. Във всеки случай дори да е била виновна, тя тежко изкупила вината си. Шест години се мъчила в уединение, докато Цимисхи умрял. След смъртта му през 976 г. ѝ било разрешено да се върне в столицата при синовете си, достигнали пълнолетие и поели вече браздите на управлението в своите ръце. Но затуй ли, че гордостта ѝ била наранена, или защото честолюбието ѝ угаснало, или което е най-вероятно, всемогъщият Василий бил поставил такова условие за възвръщането ѝ, че тя не можела да играе вече никаква роля в управлението. Умряла забравена от всички в двореца, неизвестно даже и кога. По такъв начин до самия край на живота ѝ съдбата на тая честолюбива, прелъстителна и коварна царица крие в себе си нещо загадъчно и тайнствено.

**МИХАИЛ ПСЕЛ — ВИЗАНТИЙСКИ
ФИЛОСОФ И ДЪРЖАВЕН МЪЖ ОТ XI В.**

С право гърците имат култ към своето Средновековие. Тоя период е преходен и чрез него модерна Гърция се свързва с цяла Европа. Връзката, която съединява настоящето с миналото е дори по-очевидна, отколкото у който и да било друг европейски народ. Никой народ в продължение на повече от тридесет века не е оставал така верен на себе си, както гръцкият! Колко преобразования сме преживели ние (французите — Б.пр.) през един много по-кратък период — редят се гали, римляни, а французите идват едва след IX в. Ние говорим за келтски и латински наречия, но колко промени е претърпял самият френски език? Ние сме неолатинци, както поданиците на крал Георги са неогърци, но все пак гръцкият език на един атински работник си е гръцки език. Както казваше Рангабе „днешният език е езикът на Ксенофонт, на Плутарх, на Лукиан и на евангелията!“

Не само гърците, но и всички народи от Източна Европа се интересуват живо от Византийските летописи: хървати, сърби, българи, румънци намират в тях всички най-важни факти за своите прадеди, а също и историческите основания да заемат земята, в която живеят. Може да се каже, че научните трудове на гърци, руси и на другите славяни извадиха византийската история из областта на чистата наука и я наредиха между живите истории. Дъхът на националните страсти оживи този прах и предизвика възкресение. Там, където ние дълго време виждахме разпокъсване и упадък, наследниците на Византия виждат създаването на модерни народи. Сега вече не съществува Долната империя, както по времето на Лебо. Днес имаме Гръцко-славянско средновековие, което е толкова плодовито, колкото и латино-германското. Пък и нали по тоя начин пред нас се възкресява една голяма страница от вековната история? Византия е била един от най-главните органи за развитието на човечеството; тя е била необходимата връзка между Азия и Европа, между античния и модерния свят. Чрез нея можаха да минат в Европа идеите и науките на персийците, на арабите и на китайците; чрез нея можаха да се запазят традициите на класическа Гърция до момента, когато италианци и французи успяха да ги отделят от варварството. От V до XVI в. никой народ не е имал такава висша историческа мисия, както гръко-римляните в Константинопол.

На два пъти в навечерието на Кръстоносните походи Византийската монархия блести. През IX и X в. царува Македонската династия, прочута със законодателя Василий I, с учените принцове Лъв VI и Константин VII Багренородни, с Никифор I Фока, който продължава офанзивата против арабите, с Йоан I Цимисхи — победителя на русите, с Василий II — Българоубиеца. От XI до XII в. царува династията на Комнините, от която много принцове покрай храбростта, възхвалявана дори и от нашите кръстоносци, проявяват дипломатически способности на истински елини. Между Василий II Българоубиец и Алексей Комнин има една по-тъмна епоха, през която не виждаме големи имена, нито пък велики подвизи. Но все пак дори и през тази печална епоха Източната империя е върна на своята двойна мисия да поддържа в бунтовния Изток сянка от някогашния римски мир, който е осигурявал непрекъснатото развитие на гръцката цивилизация.

През тази епоха живее един човек, който олицетворява в себе си качествата и грешките на гръцкия дух — това е Михаил Псел, влиятелен държавен мъж и плодовит писател. Неговото име отдавна е знаменито — но ние познаваме характера и историческата му роля само благодарение на някои публикувани трудове. Учените от XVII в., като виждали колко много са съчиненията, приписвани на Псел, като забелязали, че те се отнасят едновременно и до политика, и до астрономия, и до медицина, и до музика, и до теология и че образуват нещо като обширна енциклопедия, не са могли да си представят, че са дело на един и същи човек, затова те са допуснали заедно с Алатиус съществуването на двама, трима, а дори и на четирима с това име. Всъщност съществували са само двама, но ние ще се занимаем само с Псел от Константинопол, който е бил велик учен, Фотий на единадесетия век. От него има оставени стотина къса върху най-разнообразни теми. Купища писма, речи, стихотворения и най-последна „История“, която носи съвсем личен характер на мемоари. Тази огромна литературна работа, която е вървяла заедно с един крайно деятелен живот, ни напомня за Волтер. Разбира се, далече е византийският философ от XI в. от парижкия на XVIII в. — твърде очевидна е расовата разлика, разликата в епохите и цивилизациите. Но все пак ние виждаме доста големи прилики между тях. Подобно на Волтер и Псел пише стихове, но обича да разсъждава и за физиката.

Като него той опитал от всичко. Като него и той имал саркастичен характер и всестранно любопитство. За своя си век той е бил смел мислител и философ преобразовател. Той е бил министър или довереник на четирима императори и на три императрици, писател и велик оратор. Бил е в контакт с всички държавни мъже и всички умствени работници от епохата. Неговите брошури, речи, кореспонденцията му, неговата история, която аз бих нарекъл мемоари за историята на неговото време, представляват най-богатият извор за осведомяване за цялото политическо и умствено движение на единадесети век.

ДЕТСТВО И ВЪЗПИТАНИЕ НА МИХАИЛ ПСЕЛ

Константин Псел (той се кръщава Михаил, след като се покалугерява) се е родил в Константинопол през 1018 г. Намираме много ценни сведения за неговото семейство в надгробната реч, която той посветил на майка си. Той ни съобщава, че неговият баща произлиза от род, който дал на Византия патриции и консули. Както бил случаят с много византийски благородници, богатството му не отговаряло на неговия произход. Гръцките благородници не са имали предразсъдъците на западните. И затова бащата се заел с търговия, за да изкарва прехраната на своето семейство. С няколко черти Псел е нарисувал бащиния си портрет: „Той беше прост и честен човек и без да бъде женствен, цял бе изпълнен с кротост и доброта, гневът не го завладяваше, ударите на живота не го тревожеха. Аз не го видях никога нито да се ядоса, нито да се разтревожи. Никога той не се увличаше дотолкоз, че да удари човек или да заповяда да го ударят: душата му беше винаги чиста, той не обичаше да говори много, но когато случаят го изискваше, говореше твърде приятно. Беше работлив дори до крайност, не беше слуга на никого, но когато намислеше нещо, извършваше го сам, без да прибъгва до помощта на когото и да било. Той премина живота си леко, без да направи нито една фалшива стъпка, с винаги равна походка, подобно на зехтина, който тече безшумно. Тялото му приличаше на кипарис с изправено стебло и с правилно развити клончета. Той имаше хубави очи и весел поглед, изражението му беше привлекателно и приятно, веждите му не бяха вдигнати и нахални, а прилично очертани и правилни, което свидетелстваше за прямотата на неговото сърце. Само като го погледнеха, дори без да го чуят как говори, преди да го видят на работа, ония, които претендират, че са физиономисти, биха могли да открият неговите скрити добродетели и да провъзгласят, че в наше време той е бил нещо като искра на античната простота. Ако някой поиска да нарисува портрета му, може да вземе за модел мене, защото

аз съм се отдалечил много от майчиния си род и приличам на баща си, както орлето прилича на орела, както сянката прилича на тялото“.

И така, в портрета на бащата ние трябва да търсим портрета на самия Псел. Той е бил също така висок и строен, веждите му са били добре очертани и погледът бистър. Нека прибавим към това орловия нос, човка на хищна птица, с която са се подигравали неговите неприятели. Той имал вида на честен и наивен човек, което сигурно му е помагало много в неговите хитрости на дипломат. Ние само трябва да се учудваме, че добрият човек, който преминал живота си „като зехтин, който тече безшумно“, е имал за син най-буйния, най-влиятелния държавен мъж през XI в., който е бил и твърде голям интригант. Как така този честен буржоа, „неособено разговорлив“ е могъл да роди най-словоохотливия от ораторите и най-плодовития от писателите? Щом като Псел прилича на баща си телесно, сигурно в духовно отношение той е бил портрет на своята, майка. Последната е притежавала всичко, което липсвало на нейния мъж. Тя наистина е била мъжът въкъци и нейният съпруг е бил твърде щастлив, че е имал такава жена: „Божие то провидение му бе дало за съпруга не подчинена, не помощница, но началничка, която имаше и инициатива за всички велики неща“. На нея дължи Псел отчасти това, което е имал. Затова именно той е държал надгробна реч за майка си, а не за своя баща. И ако споменава за него, прави това с извинение, сякаш се касае за някакво отклонение. Съобщенията на Псел в този странен панегирик ни позволяват да проникнем във вътрешността на едно византийско семейство, да седнем при огнището на един благородник или по-скоро на един дребен буржоа в Константинопол. Би помислил човек, че се намира в някоя къща на ул. „Сен Дени“ или в квартал „Маре“ в Париж. Съпругът, почтен, дребен търговец, е по характер апатичен и свенлив; жената има инициативи и взема решения за двамата. Тя се гордее със своите деди и има амбиции за сина си. Тя сънува сънища, които ѝ предсказват най-хубаво бъдеще за това дете. Никой народ не е сънувал толкова много, колкото византийците. А понякога и сънищата са се сбъждали. Мнозина са мечтаели за императорска власт и примерите на великите похитители на трона като Юстиниан, Льв Исавриец и Василий Македонец са окуражавали твърде много всички. Дали майката на Псел в своите амбициозни мечти се е издигала толкова високо? Нейният син не ни съобщава това.

Пък и дори под трона във византийската йерархия е имало хубави места, които са можели да задоволят амбициите ѝ за нейния син.

Когато Псел вече на осем години завършил първоначалното училище, роднини и приятели, събрани на семеен съвет, решили да го дадат на занаят, който можел да му помогне скоро да си изкарва прехраната. Но майката протестирала и се позовала на своите сънища и на предсказанията за бъдещето. Добрите родители, суеверни като всички византийци, били принудени да се съгласят. Псел продължил образованието си, но при слаби доходи на семейството, при малки печалби от дребната търговия. Колко много лишения си е налагала амбициозната майка на себе си и на своя кротък съпруг? Те били възнаградени от успехите на детето. Изглежда, че в средните училища на Константинопол се е учило много, тъй като Псел е знаел цялата „Илиада“ наизуст и е можел да обяснява нейната прозодия, тропите и всички поетически фигури. Когато се прибирал вкъщи, майка му се заемала с подготовката на неговите уроци: „О, майко, провикна се Псел, ти не стоеше при мене само като мъдра съветница, ти беше моя помощница и моя вдъхновителка. Ти ме разпитваше, какво съм вършил в училище, какво са ни учили учителите, какво съм научил от своите другари. После ти ме караше да разказвам уроците си и би казал човек, че за тебе нямаше нищо по-приятно от това, да слушаш уроци по правопис, по стихотворство, уроците за съгласуването на думите или по синтаксис. Още те виждам със сълзи на възхищение как ти бодърстваше заедно с мен късно в нощта, отпаднала за сън на леглото си и ме слушаше как разказвам, като ми вдъхваше кураж и постоянство повече, отколкото Минерва на Диомет“.

И тогава са се случвали трогателни сцени, които сякаш са заети от строгия и трудолюбив живот на нашата дребна съвременна буржоазия. Тази майка не е била тъй образована, че да може да ръководи детето си по всички пътеки на науката. Нейното естествено чувство, женската ѝ тънкость често пъти се смущавали при някои трудности. Учител и ученик се поглеждали еднакво смутени. Но ето в какво се състояла разликата между Париж и Византия: „Тогавата, продължава Псел, тя издигаше ръце към Бога, удряше силно гърдите си и молеше небето да ми прати своята светлина“. Не само Псел е възхвалил тази чудна жена. Дъщерята на императора Ана Комнина ни я показва също така просната в църквата на Божията майка,

прекарваща в дълги бдения и молитви за своя син. „Аз направих към теб двоен дълг, казва също така Псел. Ти не само ми даде живота, но освети ума ми със светлината на науката. Ти не се съ согласи да оставиш това само на учителите и поиска да сееш сама просвета в моето сърце.“

От ученик Псел станал студент. За нещастие той имал лошата съдба да попадне точно в периода на умствения упадък, който се простира от царуването на Константин VII Багренородни до Константин Мономах. Големите учебни заведения, основани от първия, били западнали. Правителството не правело нищо за висшето образование и учителите са били принудени да живеят от своето учение. Нито бляскавите разположения на младия ученик, нито молбите на неговата майка, нито предсказанията за бъдещето не са могли да заместят заплатата на учителите. Истинско нещастие било за нея, когато синът ѝ се принудил да прекрати учението си. Но какво да се прави? Семейството било бедно и Михаил имал по-възрастна сестра, която обичал, но на която трябвало да се направи зестра. Той се принудил да стане писар при едно високопоставено лице, което отивало в една западна провинция да заеме поста на съдия. „Тогава за пръв път — забелязва нашият гражданин, домосед като парижки буржоа, излязъл за пръв път от града — аз можах да видя стените и кулите; за пръв път, мога да кажа, видях полето.“ Тогава той е бил на шестнадесет години!

Едва напуснал Константинопол и родителите му изгубили дъщеря си. При тая жестока мъка единственото тяхно утешение е било, че ще могат да повикат отново сина си. Паричните и семейните причини, които ги бяха принудили да го отдалечат, вече не съществували. Имало място за него в тяхното печално домашно огнище. Писмото, което те му написали, не съобщавало нищо за нещастията. Дори те му пишели новини за неговата сестра, както обикновено. Те искали лично да го подготвят, за да понесе по-леко печалната новина. Обаче случаят разпоредил съвсем друго нещо. По тоя въпрос аз оставам да говори самият Псел. Приятно е да видим в това сърце, на пръв поглед изсъхнало от много учение и от старателни политически грижи, такъв пристъп на искрена скръб. Приятно е също така да видим под условността, формализма и надутия стил, които характеризират византийския живот, днешната същност на човешката

природа: „Току-що бях преминал крепостните стени, влязох в града и се намерих при гроба, където почиваше тялото на сестра ми. Тъкмо беше седмият ден след погребението ѝ и много наши роднини се бяха събрали там, за да оплакват покойната и за да утешават майка ми. Аз познах между тях един добър, безхитростен човек, който знаеше милата хитрост, с която моите родители ме бяха повикали. Аз го попитах за баща си и майка си, и за някои от своите сродници. Без заобикалки той ми отговори съвсем направо: «Баща ти оплаква гроба на дъщеря си; майка ти е до него и е неутешима, както знаеш за нещастieto си». Той каза тия думи и аз не мога да изразя това, което почувствах. Като че поразен от небесен огън, паднах от коня си безжизнен и безгласен. Вдигна се шум около мен и родителите ми разбраха: плачът започна още по-силно заради мен вече, подобно на незагасен съвсем огън, разпален бързо от подухване на вятъра. Те ме погледнаха подплашени и за първи път майка ми се осмели да вдигне покривалото си, без да се грижи, че ще изложи лицето си на мъжки погледи. Наведоха се над мен, всички искаха да ме докоснат, мъчеха се да ме съживят с риданията си. Вдигнаха ме полумъртъв и ме отнесоха, при гроба на моята сестра“.

Трябва човек да чете много летописци, за да намери една тъй характерна за византийските нрави картина. Ясно е, че дори в Константинопол между образованите се спазвали старите гръцки народни обичаи. Виждаме, че семействата се събират на определени дни, за да импровизират по гробовете ония оплаквания, които цариците и принцесите на Омир, Есхил и на Софокъл произнасят върху безжизнения труп на Патрокъл или Полинис. Този обичай се среща днес само между селяните на известни кантони. Интересно е, че го виждаме през XI в. в столицата на империята. Тези стари обичаи, които са останали въпреки влиянието на римските нрави и на православието, са налагали на изкуствения и изтънчен византийски живот един национален, селски дори, много определен характер. Тогава са съществували нещо като две противоположни цивилизации — едната изкуствена и космополитна, другата народна и елинска. Контрастът на двата елемента изпъква още по-ясно, когато виждаме Псел, бъдещият философ и министър, сам да пее надгробни песни, както би направил и последният пелопонески селянин, да импровизира оплакване, което напомня традиционните обреди и изрази и през това

време неговите роднини, събрани около му, да стенат в хор и с тия си римувани оплаквания да правят мрачен акомпанимент. Разбира се, в неговата импровизация има следа от надутия стил на времето, но ние не можем ясно да разберем дали това се дължи на изкуствеността на литератора, или пък на странния характер на примитивната поезия.

„Щом отворих очи и видях гроба на сестра си, разбрах цялото нещастие и като се съвзех, аз пролях върху нейния прах вместо погребално разливане — потоци от сълзи: «О, моя сладка приятелко — извиках аз. Не я смятах само като сестра, наричах я с най-нежни и най-предани имена. — О, чудна хубост, несравним човек, безпримерна добродетел, хубава статуя, надарена с душа, сирена на красноречието, непобедима грация! О ти, която си всичко за мен и нищо повече от моя душа: защо си отиде и остави брат си? Как можа да се отскубнеш от този, който отрасна с теб, как можа да се примириш с тази жестока, раздяла? Но кажи ми, кой дом те е приел, къде почиваш ти, сред какви ливади, какви хубости и какви градини радват очите ти? Кое е щастиято, което ти предпочете пред моя поглед? Кои цветя те съблазниха, кои рози, кои шепнещи поточета, кои славеи те пленяват със своите сладки песни и кои щурци с концертите си?...»“

Можем да сравним последните думи на Псел с погребалните песни, събирани напоследък във всички страни на Европа, където този обичай е бил запазен. От тях се вижда как византийският студент е спазил буквално селската традиция. От тия пентима можем да си представим живота след смъртта така, както са си го представяли класическите поети. И тук виждаме нещо като елисейските полета с техните сенки, рози, водопадчета, славеи. От тия представи липсва християнският дух. Но покрай това поетическо езичество винаги е личало влиянието на православната църква, на християнския аскетизъм. Византийският живот е представлявал пълен контраст по разнообразие и сложност, макар че някои повърхностни писатели го характеризират само с една дума! При същия този гроб, където се

чуват езически песни, Псел намира майка си, която в своето отчаяние се отдава на Бога. Виждаме я облечена в черно расо на монахиня; хубавите ѝ руси коси са паднали под свещените ножици, нейното лице е покрито с було. И отдавна впрочем това е било най-скъпото, най-милото ѝ желание — тя се е стремяла към този мирен живот, изпълнен с Бога. „Тя мечтаеше силно за дрипавите дрехи и за монашеския пояс; тя искаше да измъчи тялото си, да израни коленете си от коленичене, да изтърка ръцете си, пръстите си от свиване за молитва, да живее съвсем чиста заради Бога на чистотата.“ Тя се настанила в един манастир близо до гроба на своята любима дъщеря, оплаквала покойната и се молела на Богородица да запази сина, който ѝ оставал. С обикновеното си покорство нейният мъж последвал примера ѝ. Подобни оттегляния са били нещо обикновено в Константинопол. Всеки византиец е бил нещо като мирски калугер, който чакал само случай, за да постъпи в манастир. След един повече или по-малко изпълнен с труд живот той се оттеглял в манастир подобно на парижкия буржоа, който след като продава предприятието си се оттегля на село. Манастирът е бил обикновеното убежище за чиновници и за войници; той е бил задължителен приют за куртизани в немилост, за свалени императори, за вдовици императрици, за императорски принцеси, които не са си намерили мъж. За манастирите тогава не са имали такава страшна представа, както у нас, най-вече от революцията насам. Не се е издигала голяма преграда между светския живот и живота в манастира. Хората са влизали там и после са излизали. Самият Псел ни дава пример за това.

Майката на Псел, след като станала калугерка, не изоставила сина си. Настанен близо до манастира, Михаил продължил учението си. Следвал уроците на най-бележитите професори и вечер отивал да работи при своята майка. Липсата на пари го принудила за втори път да постъпи на служба. Той тръгнал на път заедно с един бирник, който заминавал за своя участък в Месопотамия. Но Константинопол упражнявал върху него голямо влияние. За него, както за много наши парижани, пространството, затворено между известни улици, съставлявало цялата вселена. Той бил роден византиец и провинцията е била за него нещо като заточение. Той е чувствал, че само в Константинопол ще може да попълни образованието си и че само там съдбата ще може да изпълни своите обещания за бъдещето, взети под

внимание от него. Псел се върнал след кратко отсъствие. Почитан от своите професори, уважаван от другарите си, скоро той придобил известност между учениците. Той се свързал с някои благородни свои съученици, като Константин Дука, чиято протекция един ден му става полезна. Но също така и с ученици, еднакво бедни като него, скромни, стипендианти като Йоан Ксифилин Трапезундски или Константин Ликудис, които с труда си по-късно се издигат до първите стъпала на църквата и на държавата. Във Византия, както и у нас, не само младежи от благородни семейства успявали да изпъкнат, а по-скоро дребни благородници от средната класа, подтиквани към работа от необходимостта, от силното желание да се издигнат и поради бедността на родителите си. Псел завършил философия и поискал да учи право, което му откривало достъп до по-доходна кариера. Понеже нямал възможност да плаща уроци на професорите си, той се споразумял със студента Ксифилин, който вече изучил право и искал да изучава философия. Двамата приятели организирали нещо като взаимно обучение — Ксифилин станал ученик на Псел по философия, а Псел ученик на Ксифилин по право. И двамата са правили чест на учителя, който се занимавал с тях. Философията издигнала единия до трона на патриарха, а правото довело другия до министерския съвет на империята. През това време Псел е могъл да дебютира като адвокат и лекотата на неговото слово и духовитият му ум го направили веднага прочут. Скоро той преминал на държавна служба.

ПСЕЛ МИНИСТЪР НА КОНСТАНТИН МОНОМАХ

През това време империята представлявала интересна картина. След Василий Македонец се забелязал известен напредък в политическите идеи. Нечувано нещо дотогава, но пет поколения императори предавали властта от баща на син, без да се появи какъвто и да било спор: Василий, Лъв Философ, Константин VII Багренородни (Порфирогенет), Роман II, двамата братя Василий и Константин VIII. Един нов закон за публичното право започва да се установява на практика — законът за монархическата устойчивост и за уредената наследственост. Разбира се, през това време все пак царуват императори, които не са от кръвта на Василий: Роман Лакапин по време на малолетството на Константин Порфирогенет, Никифор I Фока и Йоан I Цимисхи по време на малолетството на Василий II, но все пак тяхната узурпация е била нещо като преклонение пред законността. Те са царували, но са почитали правото на младите престолонаследници. Царували са по-скоро от тяхно име и като съдружници в управлението — те били само техни короновани настойници. Тия скрупули на натрапените императори засилили у народа почитта към кръвта на Василий и създали нещо като монархическа религия. Последният от македонските императори Константин VIII не оставил мъжки наследници, но принципът на наследството е бил вече така здраво установен, че тронът преминал без спорове в ръцете на двете му дъщери Зоя и Теодора. Теодора пожелала да запази девствеността си, а Зоя, която показвала същите склонности, в крайна сметка се омъжила. Тя дори се омъжила няколко пъти, въпреки църковните канони и въпреки видимата строгост на византийските нрави. В този момент Македонската династия се съюзявала с цяла редица чужди на нея императори. Само че докато Роман Лакапин, Фока и Цимисхи са царували като настойници на младите принцове, Роман Аргир, Михаил Пафлагониец и Константин Мономах заемат последователно трона като съпрузи на Зоя. След като короната стигнала дотам,

Византийската империя станала истинска гинекократия. Принцовете съпрузи управлявали, но порфирогенетката царувала. В апартаментите на мъжете стояла силата, а в апартаментите на жените са били правото и законността. Гинекеят създавал и свалял императори. Зоя, принудена поради тогавашните нрави да живее отшелнически, подобно на атинските матрони в древността и на болярките и московските царевни през XVI в., била винаги обкръжена от евнуси, калугери и смешници. Тайните на този християнски харем, който вече загатва за султанските хареми, ни бяха слабо познати преди публикацията на мемоарите на Псел. Посветен като министър във всички интриги, той ни ги открива любезно и деликатно. Понякога свободата на неговия език и остротата на физиологическите му бележки са ново доказателство, че смелата наивност на античните времена е вървяла успоредно с византийската свенливост и изтънченост.

Зоя била вече стара мома, когато баща ѝ Константин VIII на смъртно легло заповядал да повикат Роман Аргир и му предложил едновременно трона и ръката на тази принцеса. Роман бил вече женен за жена, която обичал, и тази вече 45-годишна порфирогенетка не го привличала. Той поискал да се отърве от двойната чест, която му предлагали. Умиращият император му оставил да избира между сватбата и насилственото ослепяване — той се оженил. Царуването на Роман III продължило само пет години. След като Зоя се омъжила, веднага си намерила любовник — Михаил Пафлагониец. На принца съпруг започнали да дават систематично отрова и понеже той линеел и все пак не умираше, задушили го в банята. Пафлагониецът го наследил под името Михаил IV. Всички приели свършения факт — нали законната наследница на престола е била свободна да го раздели с когото си иска? Скоро Михаил IV изстинал към жена си и започнал да я гледа с недоверие. „Но — пише Псел — не мога нито да я похваля, нито да я укоря за това; разбира се, аз не одобрявам човек да бъде неблагодарен към благодетелката си, но все пак мога ли да го укоря заради неговия страх, да ни би тя да му приготви същата съдба, както на първия си мъж?“

Михаил IV назначил за министър Константин Ликудис и последният се погрижил за кариерата на бившия си приятел Псел. Най-напред той го назначил за съдия във Филадельфия, после го повикал в неговия любим Константинопол и го назначил в двореца за

държавен подсекретар^[19]. През 1041 г. Михаил IV, измъчван от угризения на съвестта и поради страха от отрова, отвратен от империята и от жена си, обръснал главата си и постъпил в манастир^[20]. Тогава Зоя приела да разделя короната с един племенник на бившия император Михаил IV по прякор *Калфата*, тъй като баща му бил пристанищен работник. Този път тя не се омъжила за него, а само го осиновила, като Калфата обещал да я почита като майка, но ѝ заплатил за това с неблагодарност. Неговите приятели заявявали високо, че трябвало да свали старата императрица, ако не иска да бъде убит. Той обявил своята мащеха за свалена от трона и пожелал да я заточи на един остров. Михаил си направил сметките, без да вземе предвид традиционната привързаност на народа към кръвта на Василий Македонец. Народът се възмутил, че един занаятчийски син иска да сваля една порфиrogenетка. Избухнал страшен бунт от името на императриците Зоя и Теодора. Михаил и главният му съучастник — неговият вуйчо, избягали в манастира „Студион“ с надеждата, че ще спасят живота си, като се покалугерят. Този ден бил много тревожен за държавния подсекретар Псел. От сутринта той тичал непрекъснато от двореца на Зоя до двореца на Теодора, сеещ интриги, наблюдаващ накъде духа вятърът, нагаждащ се около партиите. Той присъствал на събранията на народа. По-малко буйните декламирали по площадите и вече съчинили *трагудии* за събитието или пък исторически песни, подобни на руските *билини*. Псел отишъл в манастира „Студион“, където се намирали двамата изгнаници. Народът успял да проникне в светилището и заплашвал, че ще ги разкъса. Затова те прегръщали светия престол.

„Аз се изправих отдясно на престола, облян в сълзи. Когато те видяха, че не ги заплашвам като другите, но ги гледам с благо лице и съм трогнат от съдбата, им, те се приближиха към мен и тогава аз отидох към тях и кротко упрекнах вуйчото за участието, което бе взел в проектите на императора срещу императрицата. После се обърнах към последния и го попитах в какво упреква майка си, господарката си, че е замислил срещу нея този удар. И двамата се опитаха да се извинят. Вуйчото ни увери, че

нямал никакво участие в проектите на своя роднина. Узурпаторът на свой ред наведе глава, и след като се разплака, каза: «Не, Бог е справедлив, аз понасям наказанието за моите престъпления!» И той отново прегърна с всички сили светия престол...“

Нито тяхното разкажание, нито мъдрите съвети на Псел, който в това отношение напомня педагогиката на Лафонтен, не помогнали много на двамата нещастници. Партизаните на императриците изпратили бързо в манастира един висш чиновник, придружен със силна армия. Псел не споменава името му. Той пази предпазливо мълчание по отношение на всички видни хора, чиито подвизи описва. (Неговата история има нужда от ключ, подобен на този, който някои искаха да приспособят към „Характерите“ на Лабрюер.) Това е бил управителят на град Кампанарис. Измъкнати от светата обител сред виковете на тълпата, те били предадени още на улицата на палача, който им извадил очите. Псел бил свидетел на техните мъки. „Такъв беше, прибавил той, краят на тиранията!“ Зоя, която нямала никаква полза от тия опити, искала да си намери нов съпруг. Когато първият ѝ мъж бил жив, любовник ѝ бил Пафлагониеца; приживе на последния си съпруг тя станала любовница на един византийски благородник — Константин Мономах. Михаил IV изпратил Мономах на остров Лесбос, а Михаил V заповядал да го убият. Но джелатинът се забавил заради срещуположни ветрове и в този промеждутък го повикали в Константинопол, за да извади очите на самия Михаил V. Константин Мономах, който се готвел за смърт, научил изведнъж, че в Константинопол го чака трон. Такава е била играта на любовта и на случая.

Псел се възползвал от междуцарствието и говорел за двете императрици. Той ни ги описва седнали на един и същи трон, нагиздени с императорските накити, заобиколени от стража, въоръжена със снопове пръчки, от мечоносци и войници с тежки брадви на дясното рамо. Втори кръг от войни обгражда първия, всички с погледи в земята от почит към пола на техните господарки. Зоя, описва я Псел, е била жива и нервна; с лека ръка тя разрешавала живота и смъртта, подобно на непостоянната вълна, която ту се издига,

ту спада под ударите на кораба или пък го обгражда с ярост. Тя била много разточителна и това изчерпало скоро съкровището и ускорило финансовия упадък на Византия. Както по-късно в Истанбул, така и тук харемът е бил разрухата на империята. Зоя била дребна на ръст, имала големи очи, дебели и страшни вежди, леко пречупен нос, хубава руса коса и ослепително бяло тяло. Интересно е, откъде Псел е могъл да се осведоми по такъв точен начин, когато императриците били невидими в техния гинекей. Той навлиза дори в много по-интимни, от чисто медицински характер подробности. „Ако гледаме само чудната хармония на цялата ѝ фигура, продължава нескромният куртизанин, всеки, който не знае възрастта ѝ, би помислил, че среща младо момиче. Плътта беше запазила същата си стегнатост, всичко беше пълно и гладко, по нея нямаше никакви бръчки, нито изкривена контура... Тя съвсем не се гиздеше пресилено, не носеше обсипани със злато рокли, нито диадема, нито огърлици, нито пък каквото и да било тежко украшение. Тя обвиваше хубавото си тяло с лека рокля...“ Именно тази руса султанка, с големи очи и със заплашителни вежди разполагала с империята.

Константин Мономах, сгоден наново за Зоя, се връща тържествено във Византия. В момента, когато ще потъне в „морето на неговото царуване“, Псел е малко смутен. Тъкмо под покровителството на този монарх той влиза наистина в политическия живот. Дотогава като прост държавен подсекретар той е трябвало да допълва заплатата си с работа като адвокат. „Едва стъпил на трона, той ме взе за министър, издигна ме на високо място, не скри нищо от мен, нито от това, което правеше публично, нито от това, което замисляше тайно. Ето защо аз ще говоря за него по-дълго, отколкото за другите императори.“

Очевидно Псел е добре осведомен историк, но дали е безпристрастен и независим? Той претендира за това и може би въпреки многото неща, които премълчава, е дал истинската физиономия на царуването. Ясно е, че Псел се смущава най-много, когато се вижда принуден да отправи в своята „История“ справедливи укори към този император, защото му пречи споменът за панегириците, в които той довел ласкателството си към императора до последните предели. Една от неговите речи започва със следните думи: „Цар-слънце...“ и ораторът се впуска в едно сравнение между

слънцето и Константин в полза на последния. Неговите противници не са изпуснали случая да осмеят поръчания му лиризм и неговия цар — слънце. Навярно за да не се опровергава, Псел продължава в своите спомени да сравнява покойния монарх с царя на светилата, само че това слънце вече не е онова, което „при върха на своя път полива земята с лъчите си“, а слънце, което „затулено с облаци, праща тъмна светлина на зрителите“.

Чувства се, че в своята история Псел пише и похвали, и укори малко пресилено. Затова той се впуска най-напред в описание на физическата хубост на императора: „Той беше красив като Ахилес и Нерей. Природата бе направила от него завършен модел, толкова много пропорция имаше в частите му и хармония в неговото лице. Нямаше хора достатъчно силни и здрави, които да не задуши в прегръдката си; ако му скимнеше да размаха ръката си, пострадалият «дълго трябваше да чака деня на своето излекуване». И в това виждаме, че древните обичаи продължават и във византийския живот. Защото Псел го хвали не само защото бил съвършен ездач, но и защото се отличавал при дълго бягане в игрите на пентале. Все пак ще трябва да чуем разказа му за неговото управление. «Избегнал силна буря, той бе приближил щастливите и сладки брегове на спокойните пристанища на царството и се боеше, че може да бъде хвърлен в открито море.» Тази метафора ни осветява добре по отношение на Мономах. Някога храбър и деятелен в низшите си служби той е сметнал империята за почивна станция и властта за средство, което дава спокойствие. Той искал да бъде щастлив и да направи поне щастливи тия, които виждал около себе си. Той оставял двете императрици да разпиляват съкровището, за да задоволят своята мания за парфюми и благовонни дървета. Той не можел да откаже нищо на никого. Най-вече на себе си той не отказвал нищо и се оставял да го води склонността му към прекрасния пол. След едно управление на жени настъпило управление на гуляйджия, който весело водел империята към нейното погубване. По време на своето изгнаничество на остров Лесбос той се влюбил в сестрата на Роман Склерос, Склерена. Като станал съпруг на Зоя, той не забравил първата си любов. Назначил Роман Склерос за *магистър* и *протостратор*. Бил дори дотолкова хитър, че накарал жена си да пише на неговата любовница писмо, с което я канела да отиде в Константинопол. Императорът искал да издигне един достоен за нея

дворец. Той се заел лично да ускори работата и да подтикне зидарите, а това било удобен предлог, за да прекарва всеки ден при нея. Известно време неговите похождения били обкръжени с тайнственост. И куртизаните угодничели на императора, като внимателно улеснявали срещите. Накрая тайната била разкрита, но Зоя се показала философ. «Възрастта, пише Псел, беше угасила някогашния огън и я спасяваше от мъките на ревността. Тя беше вече много стара за любовта.» Константин най-после успял да се освободи напълно. Склерена била провъзгласена за севаста, т.е. августа, получила апартамент в двореца и място до двете императрици. Псел, който обичал да бъде добре с всички, започнал да я ухажда и бил приет добре. Тя съумяла да го плени със своята софистична суетност. И го слушала. Псел ни е оставил един съблазнителен портрет на севастата: «Нейната хубост не беше безукоризнена. Но се харесваше с хубавия си разговор, в който не вмъкваше хитрости и клюки. В това се състоеше привлекателността на нейния характер и тя можеше да трогне дори и скалите, нейният глас беше несравним. Изразите й — елегантни и цветисти. Нейната дикция беше хармонична и почти ораторска; езикът й имаше естествена прелест и когато тя говореше, неизразима грациозност лъхаше от нея. Тя обичаше да ме разпитва за елинската митология и вмъкваше в разговора това, което бе научила от хората на науката. Тя притежаваше в голяма степен това, което никоя жена не е успяла да достигне — *способността да слуша*».

Ето с каква наивна преданост Псел предава първата си среща с императора: «Винаги са уверявали, че имам хубаво произношение, което се виждало дори и когато казвам най-простите думи. Всичко, което казвах без каквато и да е подготовка, носеше отпечатъка на естествена прелест. Аз не бих узнал това, ако мнозина, след като ме чуваха, не ми го казваха. Това ми помогна да постъпя в двореца. Грацията, другарка на моя език, откри на императора същността на моята душа. Когато за пръв път влязох при него, аз не се мъчех да говоря красиво, но все пак императорът изпита такова голямо удоволствие, че ме вижда и слуша и без малко щеше да ме прегърне: дотолкова моето слово бе завладяло духа му!».

Псел би трябвало да прибави, че и Ликудис е допринесъл много за неговото издигане, като го е препоръчал на императора и че му е отворил пътя за почести, като е реорганизирал администрацията.

Дотогава при разпределението на службите са се съобразявали главно с благородството на кандидатите. Но по това време съществувала една партия на реформите, чиито водител е бил Ликудис, а Псел — неин трибун. Тази партия искала службите да се раздават по достойнство, а не по рождение и достъпът до тях да се открива чрез строги изпити. Във Византия се промъквала системата на китайския мандаринат — от тоя момент нататък империята принадлежи на образованите. Псел бил един от първите, който се възползвал от реформата, която проповядвал. Той бил назначен вестархис или велик протоазекретис или министър на външните работи. Неговият съученик Ксифилин получил титлата номофилакс и бил натоварен с управлението на правосъдието. Ликудис бил пръв министър, а Йоан Византиос — техният приятел и бивш професор — станал близък съветник на императора. Отдавна не е имало около един гръцки монарх толкова таланти хора.

Това тържество на образованите съвсем не се харесвало на тия, които разчитали на своя интригантски дух, а не на учените си титли. Между партията на философите и тая на куртизаните започнала страшна борба с памфлети и лоши клюки. Министрите реформатори били обсипвани с клевети и телесните им недостатъци осмивани. Византиос бил наричан мавропос (чернокрак); Ликудис — ликудиас — син на вълчица, а подигравките срещу Псел били насочени главно към неговия нос на хищен орел. Понеже Псел бил най-млад от четиримата министри, той се заел да отговори. Някой си Офрис нападнал Ксифилин. Псел го нарекъл «дребно, безразсъдно старче и незначителен немирник». Той не искал да остане длъжен на своите противници дори и в грубите изрази. Нека читателите съдят за това по следната епиграма: «Жабите крякат, но в блато; кучетата лаят, но отдалеч; насекомото рогач скача, но в тор; не е ли чудно, че и камъните говорят и че глупците отговарят на жабите?». Все пак тази просташка полемика е скандализирала обществото и императорът, който отначало се смеел, започнал да се тревожи. В една своя апологетична реч Псел отстъпва правилно, но все пак гордо и предлага мир на своите неприятели:

Ако вие ме нападате, бъдете уверени, че повече на себе си ще навредите, отколкото на мен. Аз не ще си направя дори труд да ви отговоря: ще стоя прав и безстрастен, ще следвам пътя си, без да гледам нито надясно, нито наляво, а вие ще вървите по стъпките ми и

ще крякате като бърбривите гарвани, които искали да наложат мълчание на Пиндар, като полски плъхове, които мислят, че могат да обсъждат орлите. Но все пак вие не ще имате друго убежище, освен дупките на плъховете... Помислете! Нека заговорим малко алегорично. Вие ме предизвикахте при надбягването и аз ви надминах; на бой с юмруци, но моят юмрук излезе по-тежък; на хвърляне диск, но аз хвърлих моя по-високо от вас; аз хвърлих с лък, но отправих стрелата с по-голяма сила. Аз победих... Нека да допуснем, че моят нос прилича на човката на хищна птица и че вие имате къси носове. Защо да се сърдим на провидението, което ни е създало такива?“.

Този мир, който Псел искал да наложи на неприятелите си с борба, е трябвало да бъде откупен чрез концесии. В една друга реч той съобщава за оставката си от службата на протоазекретис, но не забравя да възхвали услугите, които е направил на държавата със своите външни контакти. Той запазил мястото си на велик шамбелан и титлата „превъзходителство“. Какви са били услугите, които Псел направил като министър на външните работи? Между упреците, които той отправя към своя господар, се среща и този, че спрямо варварите той запазил зле достойнството на империята и че понякога им пишел с повече арогантен или повече унизителен тон, отколкото е било нужно. Специално египетският султан се възползвал от това, за да стане понахален. И затова, когато Псел бил натоварен да пише послания, отправени до този мюсюлмански монарх, сигурно е спазвал уважението, дължимо на неговия ранг, но го смуцавал със своята диалектика и го смазвал с умственото си превъзходство. Формата си е оставала учтива, но същността била унизителна. В това именно във всички времена се е състояло тържеството на дипломацията. „Той постъпваше, казва Псел, с моралните недъзи на господаря си така, както Хипократ е постъпвал с физическите болести.“

Като велик шамбелан и като човек, допуснат близо до императора, Псел често имал причини да се огорчава. След смъртта на Склерена Константин започнал да пръска навред любовта си — той се влюбил в една кавказка принцеса, изпратена като заложница от нейните родители, която ограбила съкровището, за да обогати черкезката земя. Той се оставил да вземат власт над него най-долните куртизани. Особено се приближил до императора един от тях, когото Псел по обичая си не споменава и го нарича винаги само комедианта

или шута. Шегите на този куртизанин били доста груби — понеже той имал достъп навред, даже и в апартаментите на жените — разсмивал императриците, като им разказвал за някакво мнимо раждане на Теодора (девствената Теодора!), имитирайки с безсрамно усърдие всички стенания на родилката и плача на новороденото. Теодора го слушала и се смеела заедно с другите. Той се осмелявал да събужда императора посред нощ и като го целувал по устата, му разказвал плачешком, че са откраднали коня му, което му помагало да измъкне някой подарък от „своя приятел“. Той се осмелил дори, уверява Константин, да се домогва до короната. Намерили го веднъж до вратата на императорската стая с кама, скрита под дрехите. Обаче яростта на императора се насочила не върху него, а върху човека, който открил заговора. И когато виновникът се явил пред една комисия, Мономах бил така слисан, че всички го помислили за виновен. Не се осмелили да накажат злосторника и императорът го поканил на банкет, за да отпразнуват оправдаването му. Обвиненият насочил любовното си внимание към главната любовница на императора. Но Мономах се смеел и обръщал вниманието на куртизаните, за да наблюдават киселата му физиономия, когато е трябвало да придружава царствения си съперник до вратата на обичаната. „Всеки момент имаше подобни сцени, казва Псел, и ние бяхме принудени да се смеем, когато по-скоро трябваше да плачем.“ Вижда се, че Псел е знаел да се смее по заповед.

[19] Или по-точно казано — секретар на императорската канцелария. ↑

[20] Император Михаил II бил сериозно болен и умрял на другия ден след оттеглянето си в манастир. ↑

ПСЕЛ ПРОФЕСОР В УНИВЕРСИТЕТА И КАЛУГЕР НА ПЛАНИНАТА ОЛИМП

Видяхме, че висшето образование започва да запада след Василий II. Министрите на Константин Мономах успели да го убедят да отвори отново Университета в Константинопол. Повишаването на образованието означавало засилване на партията на образованите. Императорските министри не се поколебали да се качат на професорската катедра — преподаването от нея е било почти равно на управление. Псел станал професор по философия, министърът на правосъдието Ксифилин станал професор по право, а близкият императорски съветник Византиос — професор по реторика. Псел получил официалната титла *консул на философите*, която отговаря на титлата ректор или декан в модерните университети. От катедрата си Псел разглежда Демостен и Лизиас, Аристофан и Менандър, говорел не само за Гърция, но и за стария Египет, и за Халдея, според изгубени днес съчинения. В коментарите на Илиадата от Псел има една специфична фантазия. Псел ту допуска историческото съществуване на Троя и на ахилесовата експедиция, ту вижда в нея чиста алегория. Но в последния случай Троя е светът, в който живеем и който, като пренебрегва божествената красота, се привързва към земята, олицетворена от Елена. Дървеният кон е хитростта, с която демоните искат да измамат човека, през време на съня му. Юпитер с боговете пред Троя е християнският Бог, обкръжен от ангели, херувими и светии. У Омир Псел дори намира догмата за Св. Троица. Певецът на Ахил вече не е езически поет, зад омайните му фантазии се крият вечни истини. Според Псел Платон е „най-великият философ, предшественик на християнството?“. Той именно е формулирал догмата за безсмъртието. Псел завършва един от своите уроци за Платон, обявявайки един вид война на привържениците на Аристотел: „Колкото за тебе, Аристотел, почакай друг случай, защото след като облека бронята на логиката, ще почна борбата от името на Платон“. Този ентузиазъм пред атинския мъдрец, тази реакция срещу

философията на Аристотел или може би срещу схоластиката са за отбелязване. Псел вече предвещава великото движение от XVI в. Можем да го смятаме като предшественик на великите италиански платоници, които сложиха началото на еманципацията на мисълта. Псел е почти човек на Възраждането, впрочем нали сам той на древната елинска земя се е борил срещу варварството на Средновековието?

Гръцкото средновековие може да се дефинира като подчинение философията на теологията, елинизма на православието и като отричане на великите езичници прадеди. Странно нещо. Византийците, които сами се наричали *ромеи*, отхвърляли с презрение името елини, което станало синоним на неверници. По някакво странно смесване на думите, те наричали елини езичниците в Русия и елинска вяра — варварските религии около Днепър и Дунав. Подтикнат от могъщ национален инстинкт Псел се залавя за славните езичници, смазани от църковните анатели, унижени от невежественото отношение на плембса, издига ги и предприема тяхното реабилитиране. Но с какви средства? С единственото средство, с което е могъл да разполага един православен византиец от XI в. Той ги представя като несъзнателни християни. Той представя Омир като библейски пророк, а Платон като църковен отец. По същия начин в легендарните разкази на Гръко-ориенталското средновековие Соломон става християнски император, Александър Велики — обожател на Месия още преди идването му и човекът, който подготвил в Йерусалим трон от масивно сребро за Божия син.

Преподаването на Псел е бляскаво. В бележките на съвременните или по-късните историци чувстваме ехото на университетските аплодисменти. Арабите, които за момента бяха взели връх в научно отношение над византийците и казваха, че в Константинопол имало „не мулета, а истински магарета“, се нареждат по чиновете на училището. Ана Комнина споменава само за Жан Италос, който бил ученик и съперник на Псел. „Келтите и арабите, пише последната на патриарх Керулариос, са сега наши пленници. От запад и изток се стичат слушатели заради моята репутация. Нил пои египетските земи, но моето красноречие е тяхната душа. Попитай персийците и етиопците, те ще ти отговорят, че ме познават, възхищават се от мен и ме търсят. Наскоро дохожда един жител на

Вавилон, подтикнат от непреодолимо желание да се потопи в изворите на моето красноречие.“ Отначало патриархът одобрявал смелостта на Псел и не се дразнел много от съгласуването на Илиадата с Евангелието. Но знаменитият професор имал и недостатъци — неговата способност да говори хубаво го правела раздорник — той бил нещо като философски дуелист, жаден за спорове, влюбен в бърборенето. Много скоро той влязъл в полемика със своя приятел Ксифилин, а по-късно и с патриарх Керулариос, когото обвинявал, че се увлича от халдейските суеверия. Ксифилин смесвал в гръцката философия и в християнските догми астрологията и източната магия. Псел, макар че също така е бил посветен в халдейската литература, започнал борба от името на Платон срещу неоплатоническата и псевдоплатоническата школа. Той бил атинянин, който започвал борба срещу един александриец. Тази философска война съвпадала с памфлетната борба, която поддържал срещу партията на куртизаните. Навярно се сметнало от високо място, че Псел вдига в града шум, който е твърде голям за един велик шамбелан на императора. Мономах затворил отново Университета.

Министрите, повикани от училището в двореца, забелязали скоро, че положението се е променило. Монархът бил под други влияния: ласкателите го насърчавали да разпилява държавното съкровище и това наскърбявало реформаторите. Искреността и строгостта на бъдещия патриарх Ликудис тежали най-много на Константин. Напразно Псел и самият Ксифилин го съветвали да смекчава строгостта на своя език, която е можела да компрометира самото начало на реформите: „Докато аз съм министър, отговарял Ликудис, никога не ще се съглася на действия, които безчестят короната. Наследникът ми може, ако иска, да ги позволява“. Той се принудил да напусне двореца и Константин го заместил с един човек, чието име Псел не споменава, но го нарича роб и неграмотен: „Управляват ни, пише той, с нищожници, които някога сме откупили от робство. Големите служби са поверени не на Перикловци и Темистокловци, но на най-долните Спартаковци“. Йоан Мавропос и Ксифилин последвали Ликудис в неговото отшелничество и прегърнали монашеското звание. При този случай императорът показал своето добродушие. Той се опитал със сълзи и молби да ги задържи на служба. Неговата съзливна слабост била нещо много обикновено, за да

се надяват, че той ще се промени, затова те настойчиво поддържали решението си. По този начин се разпръснали философите министри. Псел останал още известно време в двореца и дори се съгласил да замести Ксифилин в правосъдието. Императорът удвоил спрямо него ласкателствата си, дори се лишавал от императорското си величество. Карал го да се качва на трона и седнал до краката му като най-кротък студент, пишел бележки под негова диктовка. Все пак Псел се чувствал изолиран сред тези невежествени Спартаковци — неговите нови колеги. От светите убежища на планината Олимп Ксифилин му пишел писмо след писмо и го съветвал да отиде при тях. Псел се колебал дълго. Една сериозна болест го накарала да се замисли. През време на неговите страдания императорът се интересувал живо за здравето му, пращал му всеки момент саморъчни писма, заклевал го да остави книгите и науките, които щели да го довършат. Псел оздравял и въпреки молбите на семейството, въпреки увещанията и заплашванията на императора, въпреки неговите писма, „писани не с мастило, а със сълзи“, той се отскубнал от света и заминал за планината Олимп.

Сърцето на новопокръстения туптяло от ентузиазъм, когато той поздравил светата планина, зелените храсти, „под сянката на които набожни калугери пеели хвалебни песни на Всевишния“. Без съмнение той си ги е представял всички чужди на световните страсти, освободени от земните несъвършенства и грубости, примесващи във висшите си молитви най-дълбоките проблеми на човешката мъдрост и божествените мистерии на религията. Той се надявал, че ще прекара дълги часове с приятеля си Ксифилин и ще разговаря за Платон. Но бързо и дълбоко било неговото разочарование. Псел обичал обществото, а пък най-добродетелните монаси се оттеглили мълчаливи и намръщени в самотните килии или по върховете на скалите. Той запазил вкус към елегантност и изящество, а между голяма част от аскетите намерил само невежество, грубост и низки калугерски страсти. Той се надявал да им чете Платон и да ги накара да се възхищават от него, но само при споменаване на името на атинския философ, те се кръстели и бърбурели анатели срещу „елинския сатана“. Той отишъл там, за да се радва на разговори с Ксифилин, обаче последният избягвал светския калугер, за да се отдаде на по-дълбоки от философията размишления. Псел бил активна и шумна натура,

затова самотното и съзерцателно съществуване в манастира не е било за него. Постите и въздържанията са били много жестоки за деликатното му здраве. Най-после носталгията за семейството, за града, дори за плочниците в Константинопол започнала да го завладява. Той разбрал, че не е създаден да живее с блажените смъртни, хвърлил расото и заминал за Константинопол. Това богохулство причинило цял скандал в скалите на Олимп и самотниците обсипали беглеца не толкова с анатеми, колкото с бодливи сатири. Монахът Яков написал едно четиристишие, в което го сравнявал с Юпитер, който не могъл да понесе живота на Олимп, защото не намерил вече на него хубавите богини. Псел се чувствал отлично сред полемиките и нападките. Дори и при грубите разпри той не отстъпвал на никого. Псел отговорил с дълга сатира, в която с едно непочтително отнасяне към светите неща, позволено от свободната набожност на Средновековието, се подигравал с литургическите канони. Всеки стих започвал с една буква от следния девиз: „Ще възпея пияницата отец Яков“. Това било акростих в проза. Ще цитирам няколко куплета от този химн в стил Рабле:

„Якове, ненаситно животно! Нито горещият пламък, който не може да бъде угасен от никаква помпа, нито развилнелият пожар, нито горещият пясък изпитват жажда, равна на твоята. Подобно на морето, подобно на ада ти не можеш да изпълниш запаления си стомах. Създателят е могъл да изпълни пропасти, да залее с вода празнините на морето, но твоя широк стомах, о, отче мой, сам Бог не би могъл да го изпълни. Ти приличаш на пробита бъчва, която постоянно се пълни и все е празна. Ти падаш изнемощял на леглото си, гърдите, шията, краката ти до корем са голи и все пак пиеш без мярка. Ти пиеш по канонически, отче Якове! Дори твоето тяло мирише на вино. Облечи си пантерова кожа, размахай тирсата, призови Бакхус и извикай: Евохе^[21], ние ще увенчаем челото ти с лозови пръчки, отче Якове, старий Силене. Ние ще окачим гроздове по ушите ти и огърлица от мехове, пълни с вино, на твоята шия.“

[\[21\]](#) Вик на вакханките в чест на Бакхус. ↑

ПСЕЛ МИНИСТЪР НА ИСАК КОМНИН И НА ДИНАСТИЯТА ДУКА

С такива наставнически разположения се върнал Псел от Светата планина. Неговият господар Константин бил умрял. Царувала последната издънка от македонския род — старата порфирогенетка Теодора. Римската империя, според израза на Псел, била отново *феминизирана*. Теодора викала няколко пъти бившия министър, за да се ползва от съветите му. Обаче евнусите, които управлявали през нейното време, побързали да отстранят от двора един съперник, твърде опасен за тяхното влияние.

Преди да умре, императрицата потърсила около себе си някой благородник, който достойно да поеме наследството на Василий Македонец. Евнусите насочили нейния избор и той се спрял не върху най-достойния да царува, а върху най-покорния на тяхното опекунство — стария Михаил Стратиотик. Псел, постоянно зает със своята софистика, го упреква в празна суетност около науката: „Той философира в нефилософските неща; той не беше философ, а философска маймуна“. Народът приел с насмешка неговото намерение да възстанови обичаите от своите младини. Той обидил сериозно и пълководците, и те се съюзили, за да направят проврат. Скоро най-знаменитият между тях Исак Комнин, определен за император с всеобщо одобрение, отседнал на брега на Босфора начело на грамадна армия. Когато Михаил VI видял, че бурята избухва, си спомнил тогава за пренебрегвания Псел и решил да заложи спасението си на неговите дипломатически таланти. Псел заминал при Комнин заедно с двама други бивши сановници. Той не скрива ужаса, който изпитал, когато се видял пред това събрание на пълководци, заслепен от блясъка на безбройните мечове, от бойните брадви, от щитовете, оглушен от ропота и заплашителните викове на цялата армия. Подобно на Цицерон в деня, когато пледирал за Милон, Псел забравил речта, която подготвил. „Смущението, което преживях, все пак ми позволява да си спомня плана и частите на моята реч. Ако не се лъжа, моето слово

беше великолепно и прието благосклонно... Едни твърдяха, че красноречието ми било недосегаемо, други хвалеха енергията на моите думи, трети — могъществото на моята аргументация.“ Но след това той се изплашил, че говорил така смело. Най-страшна била последната нощ, която прекарал в бойния лагер. Докато неговите колеги спели, той очаквал всеки момент идването на палача. При най-малкия шум бил смразяван от страх и мислел, че последният му час настава. На разсъмване той малко се успокоил. Струвало му се, че неговото нещастие няма да бъде толкова страшно, ако го убият през деня. Той бил повече склонен да се извини на узурпатора, отколкото да настоява за своята мисия. През това време избухнала в Константинопол революция. Михаил VI бил свален и Исак Комнин станал законен император. Той заповядал да повикат Псел и се съветвал с него по държавните работи. От посланик на Стратиотик Псел станал нещо като довереник и министър на Исак Комнин. Той се прибрал заедно с него в Константинопол. В разгара на своя триумф новият монарх се обърнал към Псел и му казал: „Мъдри философе, струва ми се, че това благополучие е пълно с опасности и аз не зная дали всичко това ще се свърши щастливо“. „Ваше Величество повдига една проблема от висшата философия, отговорил софистът, аз съм чел много учени трактати...“ И ето че той заговорил за доктрината на старите гърци, за християнските догми, за завистта на боговете, за превъзходството на философията и завършил с думите: „Започни от мене прилагането на добродетелта — не ме мрази, че като дойдох при тебе в качеството си на посланик, аз бях принуден да се изкажа свободно. Докато говорех, продължава разказвачът, очите на Комнин се изпълниха със сълзи и той ми отговори: «Аз предпочитам строгия език, който тогава ми говореше истини, пред златните езици, които днес ме обсипват с похвали и ласкателство. Наистина аз искам от тебе да започна прилагането на добродетелта. Аз те правя най-добър свой приятел и те назначавам председател на Сената».

Псел става министър на Исак Комнин. Той го хвали в своите панегирици и го поздравява в писмата си за неговите военни подвизи. Той му служи най-много при деликатни обстоятелства — когато Исак е бил принуден да скъса с патриарх Керулариос. Този първосвещеник, чийто горделив нрав допринесъл еднакво с гордостта на римските папи за установяване на схизмата, изглежда, че искал да повтори опита

на Григорий VII, извършен в Западната империя. Подобно на него и той предизвикал конфликт между духовенството и империята и искал да основе срещу латинската теокрация нещо като гръцка теокрация. Този духовен император на Изтока вече си присвоил правото на земния император да носи пурпурни обувки. Комнин го призовал на съд и натоварил Псел да напише обвинителния акт, в който последният смесил с коварна сръчност престъплението на халдейската ерес с престъплението срещу императорското величество. Керулариос отказал да се защитава, обаче унижението сломило тази горда душа, прилична на душата на великите западни папи. Той умрял и веднага общественото мнение се обърнало в негова полза. Исак го оплакал, но както забелязва Лебо, «за него е било много по-леко да плаче, отколкото да търпи патриарха». Между народа се пръснала легенда, че ръката на покойния патриарх продължава да благославя. Неговият наследник Ликудис запазил паметта му и в негова чест всяка година се установил един празник. Псел рискувал да стане изкупителна жертва на общественото негодувание. С обикновената си сръчност той рязко се преобразил и укорил това дело, недостойно за него, наложено му насила, и само при спомена за което цялата му съвест се бунтува“. Като се променило царуването, той произнесъл надгробна реч „на този свят първосвещеник, на този мъченик на православието“.

Исак Комнин царувал само две години. Обзет от отвращение към света и властта, той решил да посочи своя наследник и да постъпи в манастир. Псел е разказал като очевидец тази драматична сцена, при която Комнин обезнаследил цялото си семейство и предложил короната си на този, когото смятал най-достоеен, като оставил на неговите грижи жена, деца, роднини. Бъдещето показало, че Исак сбъркал, задето поверил семейството си на Константин Дука. Съдбата била определила възраждането на империята да бъде извършено от енергичния род на Комнините, а не от семейството Дука, което след като бе имало велики военачалници като Пантериос, Дигенис Акритас на народните песни от елинска Азия, сякаш изгубило славната си плодовитост. За момент Комнин се разкаял за своето решение — той посочил Дука за свой наследник, но запазил за себе си знаците на императорското отличие. Неговата болест и неговата нерешителност оставили всички въпроси висящи. В тоя момент същият Псел, тъй скромнен някога сред бойните лагери, предприел една смела

инициатива. Комнин лежал на болничното си легло. Дука отишъл при Псел и със сълзи на очи помолил да го измъкне от тежкото положение. Той бил приятел от детинство на нашия историк, негов пръв покровител. Псел преценил, че ще може да действа безнаказано. Той свикал в двореца едно събрание от бивши сановници, накарал Дука да седне на императорския трон и му сложил короната. При звуците на *полихроните* Комнин разбрал, че царуването му е свършено. Той приел да го подстрижат и се оттеглил в манастира „Студион“. По този начин Псел станал нещо като създател на царе. Разбира се, начинът по който той откраднал властта от един монарх, който някога бе поискал да опита над него добродетелта, изглежда малко недостоен.

Псел е бивш приятел на семейство Дука. Когато последните се качват на трона, той става техен слуга. Той е министър на Константин X, довереник на жена му, възпитател на неговия син. Тази роля на слуга се чувства в неговите мемоари — до тоя момент той се хвали с известна историческа независимост. С идването на Дука не можем да чакаме нищо подобно от него. Той се заел да хвали прекалено семейство Дука, да напада и клевети техните неприятели. Неговата „История на Константин X“ е била написана, така да се каже, под надзора на неговия син. Напразно Псел ни уверява в своята безпристрастност. Ние не можем да му вярваме, защото виждаме, че обсипва с похвали един мързелив монарх, през чието царуване всички граници са били накърнени от варварите. „Тогавя аз цъфтях с красноречието си, казва ни той за свое утешение. Не моят произход, а езикът ми ме препоръчваше. Императорът страшно обичаше хубавите речи, те дори станаха първопричина за нашето приятелство и връзка. Когато разговаряхме, ние се учехме да се ценим взаимно; от нас се възхищавахме и ние се възхищавахме един от друг.“ Въпреки това дружество за взаимно възхищение, Псел не смята, че тази интимност го прави също така отговорен. Той смята, че не трябва да се солидаризира с грешките на монарха. Той не одобрява външната политика, която се състои само в скъпо откупуване на мира. „Аз се опитах, казва той, да излекувам императора от този порок, но той беше непреклонен и самомнителен.“ Ако му вярваме, трябва да приемем, че Псел е бил едновременно и най-почитаният оратор, и най-малко слушаният съветник. Тоя успех е по-достоен за един софист, отколкото за един държавен мъж! Неговата гордост на писател тържествува при

възпитанието на ученика Михаил Дука. Според думите на Псел императорът го привързал към короната само за да го възнагради за доброто възпитание, което дал на неговия син. След един матуриретен изпит, издържан от Михаил в присъствието на Константин, младежът могъл вече да пристъпи към титлата император. Това е последната дума на политическата система на Псел, който мечтаел за мандаринска империя, в която последователни изпити да откриват достъпа до най-висшите държавни служби, а дори и до царската власт. През XVIII в. виждаме, че философията сядна на трона заедно с Фридрих II и Йосиф II; през XI в. Псел настанил на трона софистиката. Той успял в това, неговият ученик станал такъв, какъвто е можел да го създаде един такъв учител. Той имал всички отрицателни качества на последния, без да има дълбочината и широтата на неговата интелигентност. Михаил VII е бил един по-долностоящ от Псел.

Константин X оставил трона на своя син при настояничеството на вдовицата Евдокия Макремболитиса. За трети път вече Псел помага на едно женско царуване. Византийският XI в. прилича на руския XIII в., векът на императриците, но, разбира се, византийките нямали гениалността на една Елисавета или една Екатерина II. Регентката мразела страшно Псел, тъй като била племенница на патриарх Керулариос. Но философът побързал да спечели благоволенieto й, като написал един панегирик на покойния първосвещеник. Псел бил първият учен на своето време, а и Евдокия била също така учена. Тя използвала свободното си време, за да пише една поема за косата на Ариана, едно ръководство за жени, един трактат за манастирския живот и за заниманията, които подхождат на принцесите. Дали тя е авторка на митологическата компилация, озаглавена „Йонина“ (Теменугово поле), заглавие чисто ориенталско, което напомня „Златните ливади“ от арабина Масуди или пък „Градините с хубавия изглед“ от Вен-Шална? Сатас го приписва на Псел, а Миллер оспорва това заключение. Това сходство на вкусовете допринесло за сближаването на философа с императрицата. Последната, въпреки завещанието на нейния съпруг, мислела да се омъжи повторно. Роман Диоген, хванат с оръжие в ръка при един опит за въстание, бил осъден от съдилището и после помилван от императрицата. Тя хвърлила око на него. „Човекът, казва меланхолно Псел, е променливо животно, особено когато намира за своите промени специални причини.“

Всъщност той е бил предан само към ученика си, към своя духовен син, към наследника на своята наука и не му се искало той да има нов господар, втори баща. Псел, който винаги обича да се изтъква, тук признава, че всичко станало въпреки волята му. Една вечер императрицата го повикала и официално му съобщила за намеренията си. „Знае ли синът ти — попитах аз, — какво се говори?“ — „Той предполага, но може би не знае подробно. Благодаря ти, че ми спомняш за моя син. Да отидем заедно при него и да му съобщим нашето решение.“

Псел я придружил „смутен и смразен до мозъка на костите“. Детето, събудено от майката, погледнало странно Псел и без да продума дума, последвало Евдокия при новия император. Вижда се с каква грижа историкът се мъчи в своите мемоари, предназначени за неговия ученик, да отклони всякаква поява на една революция, която лишавала последния от короната.

Роман IV Диоген, разбира се, се помъчил да спечели тази влиятелна личност и сигурно Псел не е бил безразличен към неговите предложения. Той се натоварил да възвести на света това възкачване на престола, на което уж искал да попречи: „Дойде денят на спасението, пише той на Диоген, ето, дойде освобождението от всичките ми страдания, дойде силата и затвърдяването на новия Рим, непревземаемата крепост на империята, чиито основи почиват върху десницата на Бога. Къде остана самохвалството на персийците, къде е гордостта на дедите, къде са нападателните проекти на скитите, предизвикателният поглед на турците?... Ние съзерцаваме сега един истински император, действителен, а не само по име, голям като гигант, с мощни рамене, внушителен със своята сила, страшен с оръжието си и непобедим, когато е въоръжен. Само като го види човек, познава господаря на света; неговото сърце е борческо, като сърцето на пророк Давид“. Обаче в мемоарите на Псел същият Диоген е обрисован като парвеню, потомък на предателски и бунтовнически род, който се отличавал по-скоро със самохвалство, отколкото със смелост.

Когато Роман Диоген заминал за първия си поход срещу турците, той взел със себе си и философа. Псел предпазливо не съобщил, че императорът е направил това от страх пред неговия интригантски дух. Той предпочита да ни остави да мислим, че неговите съвети са били

необходими. Ако му вярваме, ще помислим, че той е учудил императора със своите знания по военно изкуство. Той постоянно говори за тактика, за обсадно изкуство, за машини, обсади, полкове, ескадрони, като че ли не е бил миролюбив гражданин на Византия. При втория поход той критикува продължителните и недостатъчни приготовления, упорството на ромеите да вървят по най-лошите пътища. Често тия съвсем несправедливи обвинения са предназначени да оправдаят харемския заговор, който се плетял срещу храбрив император и който е имал представители дори в самия генерален щаб. Предаден от своите пълководци, изоставен от войниците близо до Манцициер, императорът попаднал в плен у турците и по тоя начин повторил съдбата на Валериан. Селджукският султан отдал почести на неговата нещастна храброст с кавалерската щедрост, която често се срещала у турските герои. Той се отнесъл към пленника си като към любим гост, излекувал раните му и го изпратил обратно, отрупан с подаръци. Щедростта на неприятеля и неверника хвърлила по-силна светлина върху поведението на византийските куртизани. Михаил VI и майка му Евдокия били взели вече властта, за която се карали техните партизани. Сред тези интриги като гръм се разнесла новината за освобождаването на Диоген. В двореца се организирил военен бунт, войниците варвари от гвардията издигнали Михаил на щит и го провъзгласили за единствен император. Псел, който отначало избягал със свалената императрица, се върнал, за да тържествува заедно със своя ученик: той участвувал във всички празненства.

Останалото се знае. Роман IV Диоген бил арестуван в Азия, а очите му извадени по заповед на цезар Йоан Дука. Подробностите на това мъчение са страшни: един несръчен джелат на няколко пъти потапял нагорещеното желязо в очите, страшните рани червясали, понеже цезар Йоан забранил да ги превържат. Диоген издъхнал нещастен в прегръдките на жена си Евдокия, доведена от същото нещастие при него. Бунтовният вик на византийската съвест избухва в „Историята“ на Михаил Аталиат, съвременник на Псел. Той подчертава с възмущение всички обстоятелства и прави престъплението още по-черно. Ето един император, който отива сам в Азия, за да се бори срещу нашествието, който единствен се жертва за общата защита на Гърция. Той е можел като толкова други, провиква се Михаил Аталиат, да си живее в двореца далеч от шума и

опасностите на битките. Неговата смелост, предателски изиграна от войниците, налага нежна почит дори от страна на един неприятел, и този човек, когото императорът е бил длъжен да почита като заместник на баща му, се преследва като престъпник! Излъгали са го с лъжливи клетви. Нито калугерското расо, което той облича в последния момент, нито гаранциите на тримата епископи, не го спасяват от страшното мъченичество. Аталиат заключава като се провиква към Михаил Дука: „Ти не почете утробата на майка си, която синовете на този човек са делили с твоите братя! Но има едно страшно вечно око, което вижда всичко, което те видя и ти готви съдба, достойна за твоята извратеност!“. Пред възмущението на обществената съвест Псел чувствава, че трябва да оправдае и господаря си, и себе си: „Жестоката заповед биде дадена въпреки императора... Аз пиша тая история, не за да лаская: Бог ми е свидетел, аз казвам чистата истина. Императорът проля повече сълзи, когато научи за събитието, отколкото е можел да пролее пострадавшият през време на своето мъченичество“. В подкрепа на неговите спомени има едно писмо, което той написал на Роман Диоген скоро след екзекуцията.

„О, най-щедри и най-добрия между хората! Аз не зная дали в твоето лице трябва да оплаквам нещастния смъртен или да възхвалявам славния мъченик! Ако смятам нещастията, които те сполетяха, аз ще се поставя между най-нещастните хора. Ако сметна невинността на твоята душа, винаги насочена към доброто, би трябвало да те причисля към числото на мъчениците... (Следват философски разсъждения за земната светлина, от която е лишен Диоген и за вечната светлина на славата, за която е запазен той). Заклевам се във всичко най-свято пред Бога, който обича истината, че душата на императора е невинна за твоето нещастие, невинна за всичко това, което стана. Всичко това ти се случи, след като го увериха, че не ще ти бъде сторено никакво зло. Когато той се научи, скръбта му беше жестока. Той зариде, разплака се, започна да бие гърдите си, проля потоци сълзи, започна да моли да го погълне земята. Ти можеш да вярваш на това, което ти

пиша. Думите ми не са продиктувани. Това е самата истина. Поне ти имаш тази утеха, че твой господар е този, който те обича, най-преданият от синовете, този, който те оплака, който ще те утеши, ще те подкрепи, прегърне и почете като баща. Лично за себе си бих желал да ти пиша това писмо със сълзи на очи и скръб, но понеже това е невъзможно, написах го както можах, с плач, измъчвайки се, че въпреки желанието и бързината си, не можах да попреча на твоето нещастие.“

Сигурно нещастният Роман Диоген не е бил потънал дълбоко в размисъл за последния си час и затова не почувствувал никакво възмущение, когато му прочели това сладникаво послание на софиста, чиито литературни и политически ловкости са му били добре познати, когато са му представили като най-предан син оня извратен юноша, в името на когото го бяха свалили от трона и подхвърлили на мъчения. Щом като Михаил VI и Псел са били невинни за неговите мъчения, дали са били невинни и за свалянето му от престола? Посягането върху собствената му личност е било по-малко отвратително, отколкото престъплението срещу империята, отколкото предателството, което бе компрометирало победата, беше го предало на турците, за да се замести един храбър мъж с един женствен принц. Византия е имала нужда от воини, а не от фразьори. Елегантният софистичен дух, който изоставяше империята на селджукските турци, един ден щеше да я предаде и на отоманите.

Най-лошото наказание, което Псел получил за своите интриги, е било, разбира се, царуването на неговия ученик. Докато турците разкъсват монархията, Михаил Дука пише стихове, чиято художественост се оспорва от неговия бивш професор. Последната част от мемоарите на Псел са само редица от плоски ласкателства, които не заслужават внимание. Клетвите на Аталиат се сбъдват: „страшното вечно око“ бди над Дука. Свален от един узурпатор, той постъпва в манастир. С възпитанието, което получил от Псел и с глупавите добродетели, с които го удостоил последният, той е годен само за монах. Прякорът Парапинаций, който напомня една отвратителна спекулация, извършена от негово име, тежи над паметта

му като клеймо. Той е бил император на глада. Псел постъпил също така в манастир, от който вече не излязъл. След 1077 г. учените изследователи на неговия живот губят следите му.

АДМИНИСТРАТИВНА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ НА МИХАИЛ ПСЕЛ

Между 205 публикувани писма на Псел има и такива, които рисуват философа в по-благоприятна светлина. Той е носел всички пороци на времето, но се отличавал от съвременниците си с по-висши стремежи. Въпреки всички низости и постоянни отмятания, в които трябва да го упрекнем, той е бил патриот. Бил е наистина, както се хвали в своите мемоари, *филопатрис* или *филоромайос*, или по-скоро не е бил *ромайос*, гръко-римлянин-византиец, а наистина елин. Отвъд цялото Средновековие, той достига до благородния произход на изчезналата раса. Той е бил последният от старите гърци или, ако искате, пръв от модерните гърци. Старата Елада преминала през странни преобразования; расата се променила с установяването на славянски колонии в Пелопонес, Боеция и Атика. Един император от X в., подозиран, че симпатизира на Гърция, е произнесъл върху нея следната смъртна присъда: „Тя цяла е **славянизирана**“. Срещу тази присъда именно се бори Псел. Въпреки вмъкването на славянски, турски, влашки елементи, той все пак познава Елада на Перикъл и на Филопомена. Може би той отдава всичко на отдалечаването от епохата или не е видял отблизо мизерията и разорението на тази страна. Чиновниците се мъчат да отклонят всякакво назначение в Гърция, а след като са били назначени там, бързат да молят за преместване.

„Веднага след пристигането си в тъй прославената някога Гърция атинският интендант, пише Псел, почва да се оплаква от съдбата си, сякаш е заточен в някаква Скития. Нито украсената с рисунки портика, нито академията, нито Пирея очароват душата му. Пъстрият характер на атиняните го кара да живее пъстър живот и нещастният човек, който не е създаден за музите, си блъска

главата, за да намери начин, с който да накара елините да плащат контрибуции.“

Псел прави приятелски упреци към един друг чиновник, който отказва управлението на Елада.

„Щом като прочутите и завидни полета на славна Гърция, щом като царската земя, от която са излезли борците при Маратон, Филиповци и Александровци, не са достатъчни за твоето удоволствие и за поддръжката ти, коя страна тогава на населената земя е достойна да те приеме? Можеш ли да твърдиш, че всичко, което е писано от старите мъдреци за Атина и за Пирея, е само басня, глупост и лъжа?“

Той препоръчва на един свой колега няколко просители, дошли от Гърция, и прибавя:

„Не се учудвайте, че съм приятел на атиняни и пелопонесци. Аз имам причини да обичам един от тях, особено да ги обичам и като народ, заради Перикъл, Кимон, заради някогашните философи и оратори. Не трябва ли да обичаме децата заради техните родители, дори и тогава, когато те не възпроизвеждат всичките им характерни черти?“.

Не ви ли се струва, че четете страница от някой запален елинофил от 1825 г.? Уви! Какво е останало от Стара Гърция? Народи, изпаднали във варварство, при чудно хубави развалини. Псел се интересува със страст и от националните останки, и от развалините. Той пише на солунския епископ и го моли да сее просвета сред невежествените племена. Псел си създава музей от антични мраморни изделия. Като награда за покровителството, което им дава, той иска от

чиновниците, назначени в Елада, да му изпрацат статуи, намерени в страната. В дъното на неговите занимания лежи постоянно Древна Гърция — било, че възпява нейните богове и герои в „Теменужно поле“ или в своите „Алегории“, било, че се мъчи да постави на почит философията на Платон, или че коментира Омир и Менандър, било, че разглежда атинското право, или че праща на приятелите си трактати върху топографията на Атина, било, че изучава като любопитен археолог това, което останало от изкуството на Фидий. За някои Византийската империя е космополитична държава, абстрактна и ненационална организация, която се простира върху най-различни народи и раси и която може да постави на императорския трон някой си арменски княз или пък монарх от славянски или хазарски произход. За Псел обаче Византия е национална държава, която трябва да има за основа величието и възраждането на елинската раса. За него Византийската империя е Гръцка империя.

От други писма виждаме, че той покровителствува някои провинции и градове, които са го приели за свой гражданин, препоръчва клиентите си на силните на деня и отговаря, въпреки многобройните си занимания, на епископи, на калугери и на бедни вдовици, които търсят правосъдие. Ето един образец от неговите препоръчителни писма. Касае се за един монах, който е бил с объркана глава и се оплаквал, че страшни неприятели го прогонили от някакъв малък манастир.

„Драги и знаменити приятелю, не зная дали тоя беден и отчаян монах притежава там манастир или пък някоя нива, но като виждам, че езикът му е по-голям от неговия въображаем имот и че той се смята за преследван от неправдите, препоръчвам го на твоя съд. Ако ти откриеш, че манастирът, монасите, завистниците, насилниците и всичко останало са само фантасмагории и театрална измислица, тогава дай му и театрално правосъдие. Заповядай на своите подведомствени да доведат неговите измислени подчинени, нареди комична анкета и нека целият процес бъде като драматическа

измислица. Но ако той наистина притежава някакъв имот, дай му добро и сериозно правосъдие.“

При друг случай, за да повлияе при решенията на някой свой колега, той му посочва настанените у него просители, живущи на негова сметка и го заплашва любезно, че ще го накара да участва в тази принудителна милостиня. Такъв е неговият обикновен стил. Често истинското чувство се крие зад духовита шега. У този византиец има наистина хумор. Нека цитираме и писмото, с което той препоръчва един нов чиновник на вниманието на неговите началници:

„Драги шамбелане, подуправителят, когото ти изпращам, е един млад жребец, несвикнал с ярема, който човек слага за първи път, като постъпва на служба. Той има нужда от опитен и сръчен коняр, който да го въведе в кариерата. Още не е свикнал на публично надбягване, бои се от височини и завои. Не го стягай много, за да не му развалиш устата, пази се да не го нарани увицето, знай да го подкарваш и спираш навреме.“

Публикуваните документи позволяват да се направи едно заключение за Псел. Политическият му живот търпи най-много укори. Министър на много императори, той ги ласкае в своите панегирици и ги съди строго в мемоарите си. Не личи той особено настойчиво да се е противопоставял на ония мерки, които са му се стрували гибелни за империята. Той е лишен от характер. В едно общество, отдадено на войната, той е изключително човек на словото и на перото, и сякаш изгубва и ума, и дума при дрънкането на сабите. Само неговият твърде гъвкав талант е могъл да му помогне за толкова кратко време да състави обвинителния акт срещу Керулариос, а след това и неговия панегирик. На колко принцове е служил и изменял той! Колко клетви е давал! Той е посланик на Михаил Стратиотик, а се връща в Константинопол като министър на неговия враг. Отрупан с благоденствия от Исак Комнин, той става съучастник на неблагоприятната машинация, която изгонва последния от палата. След като сравнява

Роман IV Диоген с пророк Давид, той става водител на заговора, който предава на турците византийския император. С еднаква охота той е готов да изостави Евдокия, както и да прегърне нейната кауза. Въпреки истинския му патриотизъм, неговата политическа кариера се състои от цяла редица слабости и отричания от по-раншни дела и думи. Но каква литературна плодovitост, какви смели инициативи в областта на умствения труд! Като историк той служи за модел и за авторитет на всички негови последователи в бъдещето; като философ той е предшественик на платоновото възраждане; като държавен мъж той възвестява пробуждането на елинската националност; като професор той възкресява за момент Константинополския университет. В писмата си той ни се открива понякога като заблуден в XI в. атинянин. Полиглот и полиграф, няма нито един клон от познанията на неговото време, в който той да не си е създал име и неговият учен издател не се осмелява още да направи подробен каталог на съчиненията му, който съдържа вече 225 тома. Алатиус през XVII в. го нарича *несравнимия Псел*: „Няма нито една наука, казва той, която да не е осветена със забележки от този велик ум, популяризирана с някое ръководство, съживена чрез някое усъвършенствуване на методата“.

Византия вече бе имала своя Трибоний, човек със същата енциклопедическа образованост. Някои сравняват Псел и с Бекон, на когото качеството на министър също така е попречило много на философа. Алатиус е мислил, че са съществували няколко души с името Псел. Дали наистина не бихме могли да разделим тази личност, да запазим Псел — учения и да отхвърлим Псел — великия шамбелан?

РОМАНТИЧНИТЕ ПОХОЖДЕНИЯ НА АНДРОНИК КОМНИН

В края на XII в. византийският двор, който се отличавал със своята строгост и суровост, съвсем се променил. Император Мануил Комнин, млад, 27 или 28-годишен човек, страшно много обичал разкоша, удоволствията, празниците, защото му служели за развлечения между военните походи и разните военни подвизи, в които той се увличал с всички жар на своята рицарска доблест. Затова в неговия Влахернски дворец с огромни зали, украсени със злато и мозайка, във вилите му на Босфора, където той обичал да прекарва лятото, се устройвали само разкошни приеми, концерти с песни и музика, празненства и турнири. Царят бил заобиколен от цяла плеяда млади, живи, красиви и кокетливи жени, които блестели с изящността си и придавали на двора особена прелест. Напълно вярно е, че бабата на Мануил, почетната Анна Деласена, която някога толкова много се потрудила, за да придаде на императорския дворец приличен вид и за да въведе в него строгостта на манастирските нрави, би била твърде неприятно поразена, ако можеше да види станалите в него промени. Като Ана Комнина, Мануил и всички принцове на императорския двор обичали литературата и се хвалели със своето покровителство над писателите. Но те били далеч от религиозните идеи, които вдъхновявали някога прадедите им и ръководели решенията на Ирина Дука. Под старателното спазване на външните обреди се криело пълно равнодушие. По традиция императорът бил винаги ревностен защитник на православието. В действителност той съвсем не считал за осъдително да бъде в най-приятелски отношения с езичниците, а държавната полза, която той поставял над почитането на църквата, правела доста подозрителни в неговите очи тези твърде могъщи и богати монаси, които толкова много обичала баба му.

Колкото по-безразлично и скептично към въпросите на вярата ставало обществото, толкова по-голямо значение то придавало на всевъзможните суеверия. Астрологията, опитите с магии били твърде разпространени. В случай на нужда мнозина прибегвали до магьосничеството и любовните напитки. Даже лица от най-висшето общество, които се основавали на творбите на Соломон, си въобразявали, че биха могли по желание да повикват дяволите и да се разпореждат с тях, както си искат. Макар и да имало такива, които се съмнявали в силата на магьосничеството, мнозинството все пак вярвало във всевъзможните чудеса.

В това общество без всякакви нравствени устои интригите и любовта заемали първо място. Рядко можело да се срещне семейство като това на Комнините, всеки член на което да бъде така обхванат от честолюбиви стремежи. Мануил Комнин през целия си живот не вярвал на своите братовчеди и през време на царуването му много от неговите близки изпаднали в страшна немилост. Цялото им време минавало в заговори или любовни похождения и в случая императорът давал най-добрия пример. В 1146 г. той се оженил за германската графиня Берта Зюлцбахска, която, като встъпила на византийския престол, се нарекла Ирина. Въпреки всичките си съвършенства и желанието да се приспособи към живота на двора, в който попаднала, младата жена не успяла задълго да задържи около себе си вятърничавия си съпруг. Скоро Мануил, бидейки твърде влюбчив по характер, започнал да забравя съпругата си и да посещава други жени. Отначало се забавлявал само с временни увлечения, но по-късно той сериозно се влюбил в своята много красива племенница Теодора и не закъснял открито да я признае за своя любовница. Той пожелал да ограда тая горда и високомерна жена с всички външни почести и власт. Тя имала своя собствена стража като на царица. Позволил ѝ да носи облекло, подобаващо на облеклото на царицата. За нея и за сина, който родила и чието раждане още повече увеличило влиянието на фаворитката, той нищо не жалел. Влиянието на „тая Помпадур с малкото краче“, както я наричали, изглежда продължило дълго. Във всеки случай тя била склонна да си го запази. Веднъж в ревността си тя заповядала да убият една от съперниците ѝ, която ѝ оспорвала сърцето на Мануил. Запазено е и до наши дни едно твърде любопитно писмо на един от нейните приближени, в което той се старае да успокои угризенията на съвестта ѝ много години след това престъпление, предизвикано от нейната страстна любов.

И все пак тая връзка не попречила на Мануил да мисли за втори брак, когато в 1159 г. умряла жена му. От първия си брак той имал само една дъщеря и затова бил сериозно загрижен да остави на династията си престолонаследник, напълно законен и от мъжки пол. Сега той потърсил бъдещата си императрица между франкските принцеси в Сирия. Отначало той мислел за графиня Мелизанда Триполитанска и след доклада на пратениците, на които било поръчано да огледат младото момиче, станал и годещът. От брата на Мелизанда били

направени големи приготовления за изпращането ѝ в Константинопол, приготовления, достойни за една царица, когато съвсем неочаквано, преди да тръгне на път, младото момиче заболяло от някаква странна болест, която се проявявала в голяма слабост и отпадналост; необикновената ѝ красота започнала бързо да увяхва. Тогава царските пратеници решили да нарушат договора и другаде да търсят съпруга на господаря си. В това време в Антиохия живеела дъщерята на принцеса Констанция, Мария, чудото на Латинския изток. Когато я виждали, латинците казвали: „Никога още не сме виждали такава красота“. Тя беше красива, пише един гръцки летописец, повече от красива и красотата ѝ беше толкова чудна, че всички слушани разкази за Афродита с прекрасната усмивка и златните коси, за Юнона с прелестните бели ръце и големи очи, за Елена с гъвкавата си шия и прекрасни крака и за всички прекрасни жени, които в древно време се поставяли наравно с богините, изглеждаха като чиста измислица. Императорът решил да получи ръката на това съвършенство и в края на 1161 г. той се венчал с нея в храма „Св. София“. Женитбата на императора била съпроводена с разкошни празненства, скъпи угощения в двореца, раздаване на пари на народа по всички кръстопътища на столицата, великолепни подаръци, направени на църквите, надбягвания и турнири. Народните маси, очаровани от красотата на новата си царица, я посрещали с въодушевени ръкопляскания. Както и другите латински принцеси, заемали място на византийския престол, съдбата на Мария трябвало да бъде също така трагична. „Чужденката“, както по-късно я нарекъл народът в Константинопол, трябвало жестоко да изкупи радостните викове, с които я посрещнали първия път в столицата.

От този факт се вижда, каква важна роля са играли жените при двора на Комнините. Мануил не престанал да мисли за тях дори и на смъртното си легло. Той имал силна треска и обкръжаващите го предполагали, че е невъзможно да се спаси вече. Патриархът го убедил да се замисли за положението си и да обезпечи съдбата на малолетния си син, когото оставял след себе си. На това императорът спокойно отговорил, че няма защо да се бърза толкова много, че му остава да живее още 14 години, че астролозите го уверявали в скорошно оздравяване и че той ще може пак да почне любовните си подвизи.

Но сред това бляскаво, скептично и развратено общество най-вече изпъквала личността на братовчеда на император Мануил Комнин, страшния и заедно с това и привлекателен Андроник Комнин.

I

Андроник Комнин представлява тип на византиец от XII в. с всичките му достойнства и недостатъци. С висок ръст (казват, че той бил повече от 6 фута), с херкулесовска сила и необикновено изящен. Той бил толкова хубав, казва един съвременник, че само заради красотата си можел да стане император. Летописецът Никита^[22], който добре го познавал, му направил скица, като го изобразил с дълга виолетова дреха, с островръх сив капюшон, гладещ черната си къдрава брада, жест, свойствен на Андроник в минути на вълнение или гняв. Той бил със здраво телосложение, обичал много физическите упражнения, чрез постоянна умереност уравнивал здравето си и изящността на силните си форми, не познавал никаква болест, бил прекрасен ездач и законодател на модата. На война се отличавал с рицарски подвизи. Да се нахвърли сам върху неприятеля, да отнеме щита и копие то на първия попаднал му войник, да се втурне в тълпата на враговете, за да предизвика на бой предводителя им, с един удар от копие то да го свали от коня и да се върне цял и невредим в редовете на византийците — всичко това било за него забава. Според думите на един съвременен писател той можел да бъде добър пълководец, опитен и изобретателен. В походите бил кумир за войниците си, в града — образец на знатен млад човек.

Но под външността на тоя атлет и воин прозирал необикновен ум. В сравнение с него другите хора изглеждали груби, недодялани. Той получил много строго и всестранно образование, освен това притежавал и вродено красноречие. Речите му били тъй убедителни, че не можело да им се устои насреща. Бил весел, остроумен, ироничен и в своите забележки не жалел никого, а остротите му се сипели изобилно. Бързо забелязвал смешните страни на околните и много духовито се забавлявал с тях. Със своите остроти той се прочул в двореца и там се страхували от него. Но твърде спокоен, той винаги умеел да излезе и от най-затрудненото положение. Бил прекрасен актьор, можел да изпълнява всякакви роли и дори да плаче по желание! Съвременниците

му го наричали хамелеон и разнолик Протей. Когато искал, можел да бъде и прелъстителен, тогава никой не можел да му устои. Братовчед му Мануил 20 пъти прощавал похожденията му. Но при всичките му пороци съвременните летописци били снизходителни към него, а жената, която безбожно мамел, го обожавала.

Но към всичко това трябва да прибавим, че той бил човек странен, неспокоен, който никога не намирал покой, жесток, смел и страстен. Впрочем това не е чудно: неговият баща Исак на няколко пъти участвувал в заговорите срещу цар Йоан, негов роден брат, и по-голямата част от живота си прекарал при двора на султана на Икония; по-старият му брат се оженил за дъщерята на мюсюлманския емир. Като тях и Андроник бил съвършено равнодушен към религията. В противовес на всички византийци от това време религиозните спорове му се стрували досадни. Като не се боял нито от Бога, нито от дявола, макар и доста суеверен, той нямал никакви принципи и пред нищо не се спирал. Нищо не можело да го спре да изпълни някое желание или просто каприз, нито понятието за обикновена човешка нравственост, нито чувството за дълг или признателност. Да устрои заговор, да измени, да произнесе лъжлива клетва — това не било проблем за него. Съзнавайки превъзходството си, горд със своя произход, той таял страшни, прекомерно честолюбиви замисли. Още съвсем млад той мечтаел за трона. През целия му живот го занимавала мисълта да стане император. Отначало искал да лиши от престола Мануил, после приемника му младия Алексей и за постигане на своята цел не се стеснявал пред избора на средствата. Служел си с оръжие, отрова, интриги, със силата, коварството и жестокостта.

И страстите му го погубили. Като необуздан кон, той спокойно и смело се хвърлял във всички приключения, без да обръща внимание на общественото мнение и установените правила на приличие. Попадали ли на пътя му някоя красива жена или чуел да се говори за нея, той веднага се влюбвал и употребявал всички средства, само за да ѝ се хареса. А тъй като бил голям прелъстител, никога не срещал жена, която да му противостои. По необикновеното разнообразие на своите любовни приключения Андроник Комнин напомня Дон Жуан, а по развратността, с която се отличават по-голямата част от приключенията му, той представлява „знатен болярин, развален човек“. Все пак случвало се понякога този човек, който търсел все

нови и нови усещания, подвижен, вятърничав и изменчив, да бъде способен да прояви вяръност и постоянство.

В старостта си той станал ужасен. Когато ставало въпрос да запази спечелената си власт, когато пламвали, макар и успокоени с възрастта, страсти, той се проявявал като жесток човек и развратник; но дори и тогава в разпътството и престъпленията той запазил своето мрачно величие. Твърде много надарен от природата, той би могъл да преобразува изтощената византийска империя — за това не му достигало само малко нравствено чувство. За нещастие той употребил всичките свои високи умствени качества за удовлетворение на честолюбивите си замисли и страсти. Характерът на Андроник Комнин напомня малко на този на Цезар Борджия.

[22] Никита Акоминат живял през втората половина на XII и в началото на XIII в. Съчиненията му високо се ценят от учените. — Б.пр. ↑

II

Андроник 30 години вдигал шум около себе си в двореца и в града и гърмял с неприличието на своите постъпки.

Братовчед на Мануил и почти на една възраст с него (двамата се родили около 1120 г.), той бил възпитан заедно с бъдещия престолонаследник. Благодарение на общата им склонност към атлетически упражнения и към любовни приключения между младите хора се завързала тясна дружба. Мануил дълго и искрено обичал Андроник, дори после, когато започнали да си съперничат в своите честолюбиви замисли и когато интригите от страна на андрониковите врагове ги разделили съвсем, императорът винаги хранел в сърцето си известна снизходителност към своя братовчед.

Но Андроник бил човекът, който можел да причини на императора много неприятности. И макар Мануил да оказвал значима чест на братовчед си, като го пращал на война и се отнасял другарски с него, скоро между тях възникнало скрито недоброжелателство. Андроник се сърдел на Мануил за това, че когато последният бил провъзгласен за император и тръгнал за Константинопол да заеме престола, го оставил в ръцете на турците и нищо не направил за освобождението му, радвайки се може би, че му се удава случай да се избави от такъв един неспокоен човек, който му причинява толкова неприятности. Макар оттогава да изглеждало, че Мануил му е много предан и дори му спасил живота, като изложил своя собствен живот при скарване след един гуляй, все пак Андроник се оплаквал, че не му е дадено в държавата положение, каквото заслужава и че императорът предпочита други по-недостойни от него, особено племенника си Йоан, когото Андроник ненавиждал. От друга страна, Мануил се безпокоял от блестящите качества на роднината си, от тайните му честолюбиви замисли и твърде свободните му речи. Към това се прибавила и историята за някаква жена. Враговете на Андроник използвали тая история и окончателно скарали братовчедите.

Това станало в 1151 г. Тогава Андроник бил 30-годишен. Той бил вече женен и жена му го обичала твърде много. Имали и син, Мануил, но това съвсем не му попречило да бъде в най-близки отношения с една от братовчедките си — Евдокия Комнина.

Тя била родна сестра на Теодора, която в това време била явна сестра на императора. Тъй като младата жена била вдовица, тя побързо от сестра си отстъпила пред желанието на хубавия си братовчед и не скривала отношенията си с него. Тия връзки вдигнали много шум в двора, най-вече поради близкото роднинство на любовниците. Семейството на Евдокия, нейният брат и девер били дълбоко оскърбени. Но на всички бележки Андроник отговарял с шеги и без стеснение намеждал за отношенията на Мануил към Теодора. „Трябва — казвал той — поданиците да следват примера на господаря си. Освен това всичко, което излиза от една и съща фабрика (Евдокия и Теодора били сестри), еднакво се харесва.“ Понякога на ония, които го укорявали, той казвал, че ако се помисли по-добре, неговото положение не е тъй сериозно, както това на императора: „Той е в най-добри отношения с дъщерята на родния си брат (Андроник изказал мисълта си много по-грубо), а аз съм в същите отношения с дъщерята на моя братовчед“. Разбира се, тия думи дразнели императора и хвърляли в още по-голяма ярост роднините на Евдокия. Мануил намирал, че Андроник трябва да се отдалечи от двора, за да се сложи край на тая история и в 1152 г. го изпратил в Киликия за борба с арменския принц Торос. Но Андроник, недоволен от това изгнание, много недобросъвестно изпълнил задачата си — той дал възможност на неприятеля да се изплъзне, за да бъде после разбит от него и макар че по време на сраженията се отличил с голяма храброст, в края на краищата бил принуден да напусне страната и да избяга в Антиохия. Оттук той бил повикан в Константинопол, където Мануил, това добро момче, само го нахокал на четири очи, след това го назначил за командущ на един голям окръг на границата с Унгария с титла херцог Белградски и Браничевски, но все пак го държал далеч от двора, където неговото присъствие било нежелателно.

През време на похода си в Киликия Андроник вече имал тайни връзки с краля на Йерусалим и султана на Икония. После при новото си положение той завързал също такива интриги с краля на Унгария с цел, както казват, да лиши императора от престола. Но тяхната

преписка била заловена и предадена на императора. И тоя път Мануил му простил, като се задоволил само да го лиши от херцогството му и го изпратил в лагера в Пелагония (Македония), където в това време се намирал дворът, за да може да бъде винаги пред очите му и да се следят постъпките му. В свитата на царя той пак се срещнал с Евдокия, с която възобновил любовната интрига веднага, щом се завърнал от Киликия. Във възторг от този успех, без да обръща внимание на примките, които роднините на Евдокия му устройвали, той, според думите на съвременния летописец, намирал, че любовта на Евдокия му била достатъчна, за да го възнагради за всички опасности, които може да го сполетят. В това време Йоан, братът на Евдокия, и Йоан Кантакузин, нейният девер, се постарали да злепоставят Андроник в очите на императора и дори се опитвали да се избавят от него посредством убийство.

Веднъж, както обикновено, Андроник отишъл в палатката на любовницата си. Узнали за срещата, роднините на Евдокия му устроили засада и поставили недалече от палатката, въоръжени хора, които да го убият, когато излезе оттам. Но Евдокия била досетлива жена. Неизвестно как, тя узнала за заговора и макар в това време, както пише един летописец, да била заета със съвсем друго, забелязала, че заобикалят палатката и предупредила любовника си. Андроник веднага извадил меча си, готов скъпо да продаде живота си, но на Евдокия ѝ хрумнала друга мисъл. Тя му предложила да се предреша като жена. Когато това станало, тя повикала една от жените, която винаги я придружавала, да ѝ донесе огън. Това било казано високо, за да могат намиращите се около палатката да я чуят. Ако Андроник пожелал да излезе веднага вместо повиканата жена, в тоя си вид той можел да избяга, без да обърне внимание върху себе си. Но той не искал да чуе за това. Страхувал се, че може да стане смешен, в случай че биха го познали и предпочитал да умре, отколкото да се обезчести с преобличането си като жена. Без много да мисли, той разсякъл с меча си платното на палатката, с един голям скок прескочил въжетата, коловете и малката стена, до която била опъната палатката, за голямо учудване на воините, които го дебнели и които останали смръзнати от това неочаквано появяване.

Друг летописец прибавя, че недоволен от подвига, за който вече стана дума, Андроник на два пъти се опитал да убие императора и че

Мануил бил спасен благодарение бдителността на племенника си протосеваст Йоан. Но тъй като между него, брата на Евдокия, и Андроник съществувала страшна ненавист, изниква въпросът, не клеветял ли протосевастът своя враг, само за да го погуби. Истината е, че Андроник, доведен до крайност от интригите, с които го преследвали, бил готов да отговори на тия интриги с една от ония ужасни постъпки, на които той бил способен. Веднъж, като го забелязал, че глади коня си, императорът го попитал защо толкова много се грижи за него: „За да мога да избягам оттук, когато успея да сваля главата на най-злия си враг“ — отговорил той. Такъв един човек, разбира се, бил много опасен. При това неговите сплетни с унгарците и позорното му поведение с Евдокия били достатъчно основание, за да се постъпи много строго с него. Мануил се убедил най-после, че ще бъде по-благоразумно да скрие някъде Андроник. Така той бил арестуван и изпратен в Константинопол. С вериги на краката, той бил оставен под строг надзор в една от кулите на двореца.

III

Там Андроник се мъчил девет години, от 1155 до 1164 г., през което време вечно безпокоил своите тъмничари и императора. Още от първия ден на затвора си той мислел само как да избяга. Андроник бил толкова умен, колкото и смел, и ето какво измислил: Забелязал една стара изоставена водосточна тръба, която минавала под неговата кула. Като изкопал един отвор на пръстения под в килията си, той се скрил в тръбата на канала, след като грижливо затворил направения на пода отвор. Към обяд стражата не намерила затворника. Това силно разтревожило хората в крепостта. Разбира се, всички знаели, че Андроник е по-изобретателен от Одисей и от него всичко може да се очаква. Но след грижлива проверка се оказало, че всичко в килията на затворника си оставало непокътнато — и врати, и покрив, и здраво затворените с железни решетки прозорци. Не можело и да се предполага, че той се е изплъзнал. Уплашените тъмничари, страхувайки се от тежкото наказание, което ги заплашвало, решили да съобщят за случилото се на императрицата, тъй като императорът в това време не бил в Константинопол, а воювал в Киликия.

Тая новина страшно много развълнувала целия двор. Веднага било заповядано да се затворят всички градски врати, да се обискират всички кораби, спуснали котва в пристанището, както и цялата столица. По всички посоки били разпратени съобщения със заповед да бъде заловен беглецът. Арестували жена му като вероятна съучастница в това бягство и я поставили в същата тъмница, където бил и мъжът ѝ. „Те не подозирали, казва летописецът, че той все още бил в ръцете им.“

Андроник си останал скрит в подземие. Когато настъпила нощта, той излязъл от скривалището, върнал се в килията си и се явил пред своята изплашена жена, която отначало го сметнала за видение, но той ѝ доказал, че не е призрак. Тъй като дори в най-трудните минути на живота си никога не изгубвал присъствие на духа, Андроник се възползувал от тоя случай, за да се помири с жена си.

Девет месеца след това помирение се родил синът им Йоан. Така той прекарал цяла седмица, денем се криел в подземието, а нощем се връщал при жена си. И онова, което предвиждал, не закъсняло да се изпълни. Надзорът, под който жена му била поставена отначало, бързо отслабнал, така че Андроник успял да излезе от тъмницата почти пред очите на тъмничарите, да избяга от крепостта и да достигне Мала Азия. Той дошъл дори до река Сангария и можел да се счита вече за спасен, когато изведнъж един силен студ — това се случило през декември 1158 г. — го заставил да потърси подслон при селяните. Те го познали и въпреки съпротивата му го докарали обратно в Константинопол, където бил поставен в същата тъмница, окован от предпазливост в окови двойно по-тежки от предишните.

Този път той прекарал около 6 години в императорската тъмница, но през 1164 г. отново избягал. Малко по малко условията, при които го държали в тъмницата, се смекчили — позволили му например да си доставя вина на трапезата, под предлог, че е болен, получил позволение да има един малък прислужник, който можел свободно да ходи из крепостта, да влиза и излиза, когато пожелае. И Андроник се възползувал от това. Той заповядал на пажа си, когато тъмничарите спят, да открадне ключа от кулата, в която седял, и младият човек успял да си направи восъчен отпечатък от тоя ключ. Тоя отпечатък бил изпратен на жената и сина на Андроник, които поръчали един подправен ключ за тъмницата. В същото време с помощта на глинените съдове, в които му носели вино, успели да доставят на затворника една голяма връзка въжета. Една нощ в полумрака, когато стражата вечеряла, верният паж с подправения ключ отворил тъмницата на господаря си.

Кулата се намирала във вътрешния двор на двореца, чиито тераси се издигали доста високо над Мраморно море. Тъй като в този двор почти не ходели, той бил обрасъл с висока трева. Отначало Андроник се скрил в буренаците като заек в очакване на удобния миг, когато ще може да употреби взетото със себе си въже. От предпазливост, когато излизал от тъмницата, той затворил след себе си вратата. Затова, когато вечерта дежурният офицер направил обиколката си, не намерил нищо особено и като поставил часовете по местата, на които обикновено стояли, той спокойно отишъл да спи. Когато настъпила нощта, Андроник привързал въжето за един от зъберите на

външната стена и безшумно се спуснал на брега. Там го очаквал кораб и той се чувствувал във всякаква опасност, когато изведнъж се явило неприятно препятствие: От времето, когато преди два века Йоан Цимисхи убил император Никифор Фока, по цялото брегово лице на двореца се поставяли караулни постове, които били длъжни да следят през нощта да не се приближават лодки до стената на императорското жилище. Беглецът не взел предвид това и караулните войници го забелязали и го арестували. Той бил готов да се самоубие само да не се връща отново в затвора, когато изведнъж му дошла гениална мисъл. „Аз съм избягал роб, казал той, бягам от тъмницата. Моля ви, не ме оставяйте да попадна отново в ръцете на господаря си, защото скъпо ще трябва да заплатя за бягството си.“ На краката си тоя човек имал окови, говорел по варварски начин гръцки език, затова му повярвали, толкова повече, че стопанинът на лодката, който бил посветен в тая хитра измислица, викал да му предадат беглеца като негова собственост. На войниците много се харесала тая забавна история и те предали лъжливия роб на лъжливия му господар.

Този път Андроник бил спасен. Хванали здраво веслата и скоро стигнали до неговия дом към Вланга, разположен недалеч от брега. Там го очаквали роднините му. Веднага свалили от него оковите, след това той се качил в лодката си, минал покрай стените и обиколил седмокулата крепост. Достигнал до брега, той намерил готови коне и с все сила се спуснал към Анхиало, разположен на брега на Черно море. За щастие губернаторът на тоя град бил човек, на когото някога той бил направил услуги и който не искал да се покаже неблагодарен към изгнаника. Той снабдил Андроник с пари и водач, за да може, както той пожелал, да стигне до руския княз Ярослав, който князувал в Галич на Днестър. И ето, Андроник бил вече близо до границата. Но когато мислел, че се е избавил от преследвачите си, влангските овчари го познали и го предали на хората на императора.

Друг на мястото на Андроник би се отчаял, той обаче намерил нова възможност да избяга, макар тоя път без другари и помагачи. Той се престорил на болен, страдащ от страшни болки в стомаха. Непрекъснато искал от пазачите си разрешение да слезе от коня и да се отстрани за малко от пътя.

С настъпването на нощта тези спирания зачестили и веднъж, докато войниците търпеливо го чакали на пътя, той, възползувайки се

от прикритието на тревата, в която се бил приютил, забол в земята тоягата си, метнал на нея горната си дреха, поставил отгоре шапката си, така че да изглежда като клекнал човек, а сам лазешком се заотдалечавал колкото може по-бързо. Когато пазачите решили, че той се бави дълго, се приближили да видят какво се е случило с него, но забелязали само, че той е взел преднина, и бил вече твърде далече. Беглецът успял да стигне до Галич и така очаровал княз Ярослав, че той го направил свой другар и постоянен съветник. Ярослав не можел без него, така че Андроник живеел и се хранел на една и съща трапеза с него.

Но за императора, особено когато започнала войната с Унгария, било доста опасно да остави у русите такъв страшен противник, който вече интригантствувал и събирал отряд конница, за да завладее Византия. Затова Мануил намерил за нужно да прости на братовчед си. Впрочем Евдокия се била омъжила повторно. В продължение на девет години тя успяла да забрави предишния си любовник и в това отношение нямало причини за опасения. Императорът заповядал да съобщят на изгнаника и да го уверят, че ако се върне, никаква опасност не заплашва свободата му. Андроник приел тази милост, върнал се и даже храбро се бил при обсадата на Зевгмин. Но неговата покорност никога не можела да продължава дълго и упоритата му душа била винаги склонна към опозиция. Когато Мануил Комнин, който нямал син, решил да признае за престолонаследник бъдещия си зет, годеникът на дъщеря му Мария, Андроник рязко отказал да положи клетва за вярност, каквато императорът искал от болярите си. Той намирал, че всичко това е излишно, тъй като императорът бил толкова млад, че възможно било да има син и че срамно би било за ромеите да ги управлява един чужденец (годеникът на Мария бил по произход унгарец). Снизходителният обикновено Мануил търпеливо слушал отначало братовчед си, но когато неговите думи започнали да намират съчувствие у някои боляри, той отново решил да отстрани Андроник от двора и в 1165 г. го изпратил в Киликия, като му дал важния пост командоващ армия.

IV

Както в 1152 год., когато бил натоварен да усмири Торос Арменеця, така и сега той небрежно изпълнил дадената му задача и бил напълно разбит, — независимо че по време на сражението не жалил себе си.

Причината за това се криела в обстоятелството, че той бил зает съвсем с друго. В това време на Кипър, в Киликия се говорело само за необикновената красота на принцеса Филипа Антиохийска. Всички така хвалели прелестите ѝ, че Комнин се влюбил в нея, преди още да я види и си поставил за цел да покори сърцето ѝ. Трябва да добавим, че Филипа била сестра на императрица Мария и в това увлечение на Андроник имало и малко желание да отмъсти на Мануил и ненавистната му жена, като съблазни младото момиче.

Той пристигнал в Антиохия и започнал да парадира като млад човек пред прозорците на принцесата, облечен в разкошно облекло, придружаван от светлоруси пажове, които носели пред него сребърни лъкове. Сам красив и здрав, както винаги, въпреки своите 46 години, той бил облечен необикновено изящно — тесни панталони прилепвали на краката му, къс мундир пристягал кръста му, с една дума, всичко, което един артист само може да измисли в облеклото си, за да увеличи красотата си. Той бил така доволен от себе си, така се радвал на успеха си, в който не се съмнявал, че лицето му просто сияело и като че ли бръчките по него били изчезнали. Филипа тогава била на 20 или 21 години. Не било трудно за един такъв блестящ мъж да я съблазни и тя се отдала на Андроник, който ѝ обещал, че ще се ожени за нея.

Когато новината, за това достигнала Константинопол, Мануил изпаднал в ярост и веднага изпратил в Киликия нов губернатор, на когото било поръчано да замести Андроник в длъжността му, а ако е възможно — и в сърцето на Филипа. Но младата жена не искала и да чуе за него. Когато царският чиновник се явил в Антиохия, тя не пожелала и да погледне новия си поклонник, а когато най-последно благоволила да обърне внимание на него, то било, за да му се надсмее

на малкия му ръст. Тя подигравателно го попитала, дали императорът я смята за толкова глупава да допуска, че тя ще остави Андроник, героя, човека със знатно произхождение, славата на когото гърмяла по цял свят, за да се омъжи за някакъв си обиден от съдбата човек с неясен произход и с нищо незабележителен. По този начин след нейния отказ на него не оставало друго, освен да се отдалечи, което и сторил. А Филипа все повече и повече се увличала и не искала никого друг да вижда, освен Андроник. Тази любовна история обаче му омръзнала първо на него. Дали се уплашил от отмъщението на Мануил, или самата Филипа му омръзнала, няма значение, той я зарязал по много подъл начин и заминал за Йерусалим, като отмъкнал със себе си и всички събрани в Киликия и Кипър пари от данъци на императора. Изоставена по такъв начин, Филипа трябвало печално да свърши живота си.

Десет години по-късно тя се омъжила за Готфруа Торонски, конетабъл йерусалимски, много по-стар от нея, а освен това и болен. Тя скоро умряла едва 30-годишна като залиняла и не можела да забрави печалната история с Андроник Комнин.

А в това време той продължавал със същия успех любовните си приключения. Бил добре посрещнат от латинците в Йерусалим, които много се зарадвали на помощта, която им предлага такъв един храбър рицар в отсъствието на краля им Амори. И все пак той не закъснял да прояви своята благодарност за оказаното му гостоприемство като змия, която иска да клъвне благодетеля си. В кралството живеела една от византийските принцеси, Теодора, братовчедка и племенница на Мануил. Омъжена 13-годишна за йерусалимския крал Балдуин III, тя овдовяла в 1162 г. и живеела в град Акр, който съставлявал вдовишкото ѝ наследство. Тогава тя била 22-годишна и доста хубавичка и Андроник веднага се влюбил в нея, макар че тя, както Евдокия и Филипа, му била роднина, и то от такава степен, при която бракът не се разрешава. Но той като че ли намирал някакво удоволствие в това, да пренебрегва в любовните си приключения гражданските и църковните закони.

Теодора приела родственика си в Акр и се отнесла с него много любезно. После му върнала посещенията в Бейрут, който бил подарен от крал Амори на Андроник за оказани от него услуги и скоро завързала с последния най-добри отношения. Император Мануил

продължавал страшно много да му се сърди заради историята с Филипа и пращал нареждания до своите чиновници васали да ослепят Андроник, където го намерят, за да го накажат за постоянните му бунтове срещу императора и за безнравственото поведение към семейството му. За щастие един екземпляр от това нареждане попаднал в ръцете на кралица Теодора. Тя предупредила Андроник за опасността и двамата влюбени решили по-скоро да избягат, отколкото да се разделят. Това отвличане на кралицата било и признателността на Комнин към франките за добрия прием, който той намерил у тях. То е и потвърждение на думите на Вилхелм Тирски, който говори, доколко справедлив ще си остане завинаги стихът на Вергилий: „Боя се от данайците, дори когато ми носят подаръци“. (Timeo Danaos et dona ferrentes.) Отвличането станало по всички правила — отначало Андроник обявил, че си тръгва, после Теодора поискала да го изпрати на известно разстояние от Бейрут, да му изкаже почитта си и да се прости с него. Но и тя не се върнала вече. С помощта на султан Нуредин бегълците стигнали Дамаск, после Горан, където останали за известно време, защото младата жена трябвало да се освободи от бременност. Оттук те се отправили за Багдад, където били добре приети от мюсюлманския владетел. Странното е, че въпреки неизвестността, свързана със скитническия му живот и нещастията, които се сипели върху него, Андроник, обикновено така непостоянен, не помислил да захвърли Теодора. Неговите връзки с йерусалимската кралица били неговата истинска любов. В продължение на много години тези две любящи се и верни едно на друго същества влачели по целия мюсюлмански Изток своето пълно с приключения съществуване заедно с малкия Йоан, законен син на Андроник, който тогава бил на около десет години и двете деца Алексей и Ирина, които му родила любовницата. Навсякъде ги приемали добре, но не ги оставяли задълго на едно и също място от страх пред гнева на императора. Изгонили ги от Мардин, но ги приели в Ерзерум; останали в Иверия за малко. След цяла поредица препятствия те се намерили при турския емир на Халдейската провинция на брега на Черно море. Салтуч, така се наричал този владетел, подарил на Андроник силната крепост в Колоней, близо до византийската граница. Комнин се заселил в нея заедно със семейството и тук си устроил рицарски живот, като се занимавал с грабежи. Със своите нахлувания в

императорската държава той я опустошавал, вземал жителите ѝ в плен и ги продавал на турците. Отлъчили го от църквата за съжителство с братовчедка му и за стоенето му сред неверниците. Но той не обръщал голямо внимание на това.

Такова едно отношение и постъпките на Андроник довеждали Мануил до ярост. Той употребявал различни средства, за да го пипне, но Андроник винаги му се изплъзвал из ръцете. В това отношение пощастлив излязъл трапезундският херцог Никифор Палеолог. Той сполучил да залови Теодора и двете ѝ деца. Това сломило непокорния характер на Андроник. Той обожавал любовницата си и не можел да живее без нея. Освен това твърде много му било жал за децата. И решил да иска прошка. Мануил бил много доволен, че може да вземе пак на своя страна такъв опасен противник и със свойствената му снизходителност побързал да обещае на братовчед си пълна безопасност. При това поръчителство Андроник отново се появил в Константинопол.

Но тъй като бил голям актьор, той поискал завръщането и засвидетелствуване покорността му да станат с известна тържественост. Под дрехата му от шията до краката се спускала дълга желязна верига и обвивала тялото му. Когато се явил пред императора във Влахернския дворец, в присъствието на всички придворни той се проснал на земята, облян с горчиви сълзи, молейки прошка. Тая трогателна сцена силно подействувала на Мануил, той сам заплакал и помолил братовчед си да стане. Но Андроник си останал в същото положение. Най-после, като изтеглил желязната верига, заявил, че като наказание за всичките си престъпления, той желае да го довелат като пленник до подножието на императорския трон. Трябвало да отстъпят на желанието му, след което великолепно го нагостили, „както подобава на такъв знатен човек след продължително отсъствие“. Но все пак опасно било да бъде оставен този блуден син в столицата. Освен това Андроник и Мануил чувствували, че ако останат да живеят заедно, прежните им вражди непременно ще се подновят. За място на благородно изгнание на Комнин определили град Енеон, на брега на Черно море. Това изгнание било устроено доста прилично и той живеел тук „далеч от Юпитер и от гръмотевиците му“, като се ползувал от щедростта на Мануил и си отдъхвал след многобройните приключения. Много вероятно е и Теодора да е била изпратена при

него в тая му резиденция, тъй като се знае само, че няколко години по-късно техните връзки все още продължавали.

На пръв поглед Андроник съвсем се отказал от честолюбивите си замисли. Като засвидетелствувал покорността си към императора, той след това дал и тържествена клетва за вяност, както на него, така и на малолетния му син Алексей. Вразумен и успокоен, той като че ли съвсем забравил домогванията си до престола и укротил всичката жар на своя буен характер. Наближавало да изпълни 60-те години. В своето мирно и прекрасно прибежище той обичал да разказва за подвизите си и със свойствената си непочтителност към всичко свято с удоволствие сравнявал себе си с цар Давид, който също бил жертва на завистта и също бил принуден да се спасява с бягство от своите врагове, като прибавял при това с известна насмешка, че приключенията на светия цар и пророк са нищо в сравнение с онова, което той е преживял. Въпреки белите си коси, той бил все още здрав телом и младолик, както преди. Достатъчен бил и най-малкият повод, за да се събуди у него зле успокоеното честолюбие и да пламне стремежът му към властта.

V

Такъв повод била смъртта на Мануил Комнин през 1180 г., когато престолът минал в ръцете на детето и жена му. Младият император бил едва 12-годишен. Той бил лекомислено момче, което прекарвало цели дни в игри, езда и лов. Естествено, че нямал нито опитност, нито понятие от живота. Майка му, прелестната Мария Антиохийска, тази красива и изящна жена, която станала регентка, също нищо не разбирала от държавно управление — но най-важното е, че тя била много привлекателна, за да не даде повод за клевети в тоя развратен дворец. Още в самото начало на царуването ѝ започнали да я ухажват хора, които се стараели да спечелят благосклонността ѝ и които открито изказвали своите намерения, съперничили си едни на други в изящност и ласкателства, за да успеят да привлекат и спечелят нейното внимание. Чувствувайки се самотна сред чужди хора, заобиколена с интриги и ненавист, тя направила грешка, като дала предпочитание на един от ония, които я ухажвали и още по-голяма, че този избор бил несполучлив. Протосеваст Алексей, племенник на Мануил, който ѝ харесал повече от другите, бил красив мъж, малко изнежен, бляскав ездач, който денем спял, а нощем устройвал оргии. Той бил напълно лишен от енергията, необходима на човек, който трябва да бъде здрава опора някому. Достатъчно било само това предпочитане, оказано от регентката, за да се обидят много други, които се почувствували отритнати и това дало повод за всевъзможни неблагоприятни тълкувания. Скоро започнали да обвиняват протосеваста в намерение да завладее престола, като се ожени за императрицата, а нея обвинявали, че напълно съчувствува на плановете му.

И друга една причина опозорила съвършено новите управители. Според думите на Вилхелм Тирски, богоугодният император Мануил достойно оценил верността и другите качества на латинците. Като човек с рядко мъжество и великодушие той не обичал гърците заради тяхната мекушавост и изнеженост и най-трудните си дела възлагал на латинците, като разчитал на предаността и твърдостта им. Тъй като той

се отнасял много добре с тях и богато ги възнаграждавал за направените услуги, те всички, бедни и богати, знатни и прости, от всички краища на света се стичали при своя благодетел. В двора, в администрацията, в министерството на външните работи, в гвардията, навсякъде било пълно със западноевропейци. А търговските колонии на Венеция, Генуа, Пиза изпълвали с латинци цели квартали на столицата. Мария Антиохийска по природно влечение, а протосевастът — по политически съображения мислели, че те ще постъпят правилно, ако по примера на Мануил потърсят поддръжката на латинците. Това обаче представлявало голяма непредпазливост. Буйната константинополска проста маса и духовенството, което я ръководело, близо цял век таели в душата си страшна ненавист към латинците, която безочливостта на бароните и алчността за печалби на западните търговци все повече раздухвали. Естествено е, че към регентката започнали да изпитват същите чувства, както и към съюзниците ѝ, и скоро императрица Мария, която по-рано се ползувала с такава известност и любов сред народа, станала за простия народ нещо повече от „чужденка“. По същия начин във Франция бяха започнали да наричат Мария Антоанета „Австрийка“.

Скоро чувствата започнали да се превръщат в дела. Мария, дъщерята на император Мануил от първия му брак, дълбоко ненавиждала своята мащеха. Тя била много енергична жена, смела и жестока и успяла да устрои заговор, но последният бил разкрит. Тогава със своя млад мъж кесаря Рене Монфератски и близки свои привърженици тя заела църквата „Св. София“, без много да му мисли, превърнала я в крепост, събрала около себе си войниците си, приготвила се за отбрана и поставила на правителството истински ултиматум. Това станало през 1182 г. А нещата се влошили още повече с това, че народът минал на страната на заговорниците, а духовенството начело с патриарха открито заработило заедно с тях. За да се сложи веднъж завинаги край на това, църквата трябвало да се превземе с пристъп. Започнали сражения дори под портиците на храма и в крайна сметка самият патриарх трябвало да се намеси, за да раздели сражаващите се. Това, разбира се, вдигнало много шум в набожната столица и оскверняването на толкова почитаната църква още повече навредило на правителството, под чието нареждане станало всичко това. Освен това цялото това безобразие било

напразно, в края на краищата регентката и първият ѝ министър били принудени да простят на бунтовниците и с това още повече подчертали своята слабост. Направена била още една грешка — протосевастът показал пълно неразбиране на политическите работи, като заточил в манастир патриарха за участието му във въстанието. И скоро бляскавите манифестации в чест на патриарха показали колко голяма била грешката на първия министър. Населението на града тържествено върнало патриарха обратно в „Св. София“, при което улиците се пълнели с благоухания на тамян и други миризми, а тълпата радостно поздравявала своя пастир. Това било ново поражение на правителството.

От всички тези събития най-добре се възползувал Андроник. Всички искали да се избавят от омразния режим и погледите им се обръщали към братовчеда на покойния император. При това отдавна вече се носел слух, че той трябва да стане император и всички, както и самият Комнин, вярвали на тоя слух. Особено разположени били към него затова че в борбата с „чужденката“ той представлявал династията и народните традиции. В тая разгорещена и страстна столица, в която допирът с латинците бил много продължителен, мисълта за нанасяните от тях обиди, преглъщани мълчаливо, злобата от всички ония, чието самолюбие било засегнато и особено недоволството от причинените икономически загуби все повече и повече подготвяли страшното пробуждане на византийското народно чувство. Даже принцеса Мария по време на въстанието се обръщала към Андроник за помощ. Оттогава всички го уверявали, че стига той да пожелае, и всички ще бъдат на негова страна. При тия известия и при тия толкова настоятелни молби той чувствувал как честолюбието в него започва да се пробужда. За да подготви пътя си към отдавна набелязаната цел, той започнал изкусно да се преструва, че го безпокои съдбата, която заплашва младия император, както и намеренията, които се приписват на протосеваста. Особено го възмущавали лошите слухове, пускани за регентката. Той позволил на двамата си синове да вземат участие във въстанието, вдигнато от принцеса Мария, като с това искал да каже на недоволните, че не трябва да губят надежда. Колкото до него самия, той чакал само удобния миг. Той дошъл към средата на 1182 г. Дъщеря му Мария се промъкнала в Енеон, за да му съобщи, че е дошло време

да започне борбата. Андроник най-после решил да тръгне към Константинопол.

Със свойствената му ловкост, „многоликият Протей“, както го нарича един съвременник, съумял да придаде най-подходящата окраска на постъпките си и да оправдае колкото може по-добре оказваната от него съпротива. Като уверявал всички в чистотата на своите намерения и като напомнял постоянно за дадената от него клетва на император Мануил, той обявил, че няма друго желание, освен да избави младия император от влиянието на неприятните му съветници. Освен това при едно такова неспособно правителство, поддържано от чужденците, той изглеждал единственият човек, който се грижи за интересите на империята, единственият „приятел на ромеите“, а по своята възраст и опитност — единственият човек, който може да задържи империята по наклонената плоскост, по която тя се търкаляла към пропастта. И възхитеното население го изпращало с радостни викове из целия му път. Напразно управителите на азиатските области, които оставали верни на регентката, се стараели отначало да спрат движението му. Напразно Андроник Ангел, изпратен с отрядите си срещу него, се опитвал да се срещне с него. Зле поддържан от войниците си, той бил победен и от страх да не заплати това си поражение с цената на живота си напуснал своята партия и решил да увеличи числото на бунтовниците. Междувременно Андроник, като приемал новия си последовател, му казал с насмешка: „Ето, как се сбъдват думите на Евангелието: Аз ще ти пратя своя ангел, който ще подготви пътя ти“. И наистина, Андроник Ангел имал много последователи. Когато войските на Комнин приближили Константинопол и спрели на азиатския бряг на Босфора, флотата, която била отредена да пази проливите, без най-малка съпротива минала на страната на неприятеля и от лагера си в Халкедон^[23] Андроник изпратил в двореца високомерен ултиматум, с който искал смяна на протосеваста, изпращане на регентката в манастир и възвръщане властта на младия император. В това време всички в столицата полагали клетва за вярност на новия повелител и падали в краката му. Всеки ден при него в Халкедонския лагер се явявали представители на народа и мнозина придворни. Те се любували на неговото красиво и силно телосложение, на красноречието му и се

връщали така радостни, че, както казва историкът Никита, сякаш са посетили „приказни острови, или пък сядали на софрата на слънцето“.

Въпреки всичките преимущества на бунтовниците, енергичният и смел министър можел да се защитава. Протосеваст Алексей имал и пари, и силна поддръжка от страна на латинците. Но той и не мислел да се бори, а се оставил да бъде арестуван в двореца си и да бъде предаден в ръцете на Андроник, който заповядал да му извадят очите.

Андроник много добре разбирал, че нищо не е направено, докато наемните латински войски и западните пришълци държат в ръцете си столицата. За да се избави от тях, той използвал отдавна набраната народна омраза. Из града бил разпространен слухът, на който, разбира се, никой не вярвал, че чужденците имат намерение да нападнат гърците и по този повод изправили срещу тях простия народ и утайката на столичното население. Латинският квартал бил превзет с пристъп и разярената тълпа се впуснала да граби и гори всичко. Жени, деца, старци и дори болните в болниците били избити. В един ден гръцкият национален фанатизъм си отмъстил за набираната сто години злоба. Малцината латинци, които се избавили от смъртта, веднага избягали от Константинопол и се скрили. Сега Андроник свободно можел да влезе в столицата. И той пристигнал, заобиколен от възторжената тълпа и поздравяван от всички „като кандило, светец в мрака, или блестяща звезда“. Малцина разбирали, какво се крие под любовта и предаността, с които той обсипвал царя и чиито прояви все повече се засилвали. В числото на тия малцина бил и патриарх Теодосий. Веднъж, когато Андроник започнал да се оплаква пред него, че той сам трябва да се грижи за свободата на императора, че няма помощници в това трудно дело, владиката, на когото не липсвало мъжество, отговорил, че за него собствено от деня, в който Андроник влязъл в Константинопол и завладял властта, все едно че императорът не е вече между живите.

Патриарх Теодосий бил прав. Честолюбieto заговорило в душата на Комнин и за да го удовлетвори, той бил готов на всичко.

Преди да влезе в столицата, той взел особени предохранителни мерки. По негово нареждане регентката и синът ѝ били отстранени от двореца и заведени като пленници в императорската вила Филапацион. Андроник ги посетил там и начинът, по който се държал, вдъхвал известно безпокойство. Той се отнесъл с голяма почит към младия

император, но едва-едва се поклонил на императрицата и казал твърде високо, че го учудва нейното присъствие тук. После отишъл в църквата „Свети Апостоли“, за да се поклони на гроба на своя братовчед Мануил. Добър актьор, както винаги, той горчиво плакал над гроба и неговата престорена жалост убедила всички присъстващи в искреността на намеренията му. После той помолил всички да се отдалечат, за да му дадат възможност да побеседва насаме с покойника. Някои зли присмехулници се подигравали после на тая беседа, в която Андроник вероятно е казал приблизително следното: „Най-после ти си в моите ръце, след като много ме преследва и тъй дълго ме принуди да скитам по света. Тежкият камък, под който лежиш, е твоята тъмница и само тръбите на Страшния съд могат да те разбудят от сладкия сън. А аз дотогава ще си отмъстя на твоите потомци и те ще ми заплатят за всички злини, които ти ми причини“.

Злите присмехулници почти отгатнали думите на Андроник. Един след друг всички роднини на Мануил Комнин трябвало да изчезнат, станали жертва на страшното честолюбие на Андроник. Всъщност той управлявал вече империята като същински монарх. Политическите му противници, особено представителите на знатните благородници, трябвало или да избягат, или жестоко да платят. Всички държавни длъжности били заети от хора, които той създал. Но за да стане същински император, трябвало да отстрани от пътя си тия лица, които му пречели да заеме престола, т.е. вдовицата на покойния император и двете ѝ деца. По-голямата дъщеря на Мануил първа изчезнала — тя неочаквано умряла заедно с мъжа си, кесар Рене, и никой не се съмнявал, че те са отровени. Но не така просто постъпил той при погубването на императрицата регентка. На всички е известно, че той отдавна я ненавиждал и за да ѝ отмъсти, трябвало да измисли нещо по-префинено. Започнал да се оплаква от нея, че му прави тайна опозиция, вредна за интересите на страната. Той заявил, че ако тая опасна жена не се отстрани, той ще се откаже от властта, защото не желае да носи отговорностите за нея. С тия оплаквания не било трудно да се разбуди народът, който и без това бил зле настроен срещу „чужденката“. Шумни тълпи се отправили при патриарха, за да искат той да използва властта си, като принуди императрицата да напусне двореца. По такъв начин почвата била подготвена. Въпреки съпротивата на някои честни хора, срещу Мария било повдигнато

жестоко съдебно преследване. Андроник започнал формално да я обвинява във връзки с чужденците. По повод на това обвинение тя била арестувана, хвърлена в тъмница и подложена на оскърбленията и лошите обноски на тъмничарите. Но и това не стигало. Изправена била пред съд, който я осъдил на смърт. Младият Алексей потвърдил тая присъда, като сложил под постановлението, което решавало съдбата на майка му, своя собственоръчен подпис с червено мастило и тоя подпис изглеждал като капка кръв. Мария Антиохийска била удушена в тъмницата си. Тогава тя едва навършвала 35 години. Но ненавистта на Андроник не се задоволявала с това законно убийство. Той започнал да преследва дори портретите, които изобразявали нещастната императрица. И заповядал да ги унищожат или да ги обезобразят, като се боял, че споменът за нейната светеца от щастие красота може да извика съжаление за трагичната ѝ участ.

„Царската градина, по думите на Никита, изгубвала дърветата си.“ Скоро през септември 1183 г. тържественият държавен съвет, чиито членове, разбира се, предварително били подготвени, обявил, че би било полезно, дори следвало Андроник да бъде присъединен официално към управлението на империята. Това решение предизвикало обща радост в столицата. При известието за скорошното възкачване на любимеца му народът изпаднал в луда радост. По улиците пеели, танцували, ръкопляскали. Влахернският дворец бил заобиколен с народ и под заплахите на бунтовниците младият император трябвало да отстъпи. Но тук станало нещо любопитно и неочаквано. Андроник, който сам подготвил всичко това, започнал да се преструва, че не се решава да поеме властта и че се отказва от нея. Трябвало насила да го поставят на трона, да му облекат царската дреха и да му поставят червена корона на главата. В края на краищата той отстъпил пред народното желание и няколко дни след коронясването му в „Света София“ той вече с удоволствие слушал как неговото име се споменавало преди името на императора. Тогава, по думите на летописеца, той станал по-весел, суровият му поглед се посмекчил и той обещал, че когато стане император, всичко ще се уреди. Да отстрани от властта своя слаб съратник било работа за един миг. Той тържествено се заклел в църквата, че поема властта само за да помогне на племенника си Алексей. Но не минало месец и Сенатът решил по негово внушение, че начело на империята трябва да има само един

господар и че Алексей трябва да се отстрани. Няколко дни по-късно, през ноември 1183 г., младият император бил удушен в своите апартаменти. Трупът му бил хвърлен в краката на Андроник, който го ритнал и казал: „Баща ти беше вероломен, а твоята майка беше развратница“, и заповядал да хвърлят трупа в Босфора.

След това, въпреки общественото мнение, той се оженил за годеницата на убития император Ана Французка, дъщеря на крал Луи VII, която нямала още 11 години, а на послушното духовенство заповядал да го освободи от клетвата, дадена някога на Мануил. Шестдесет и три годишен Андроник Комнин станал император.

[23] Град в Мала Азия. ↑

VI

Трябва да се признае, че благодарение на високите си качества, той бил достоен за заграбения от него трон. Ако не беше толкова жесток, пише за него един съвременник, той не би бил последният от династията на Комниновците или по-добре казано, той би могъл да бъде причислен към най-видните от тях. Той добре съзнавал длъжностите, които му налагало високото положение. „Няма беда, или изобщо нещо, което един владетел да не може да поправи или което да не бъде по силите му.“ И Андроник си постави за цел да възстанови реда в държавата си. Поданиците му били притеснявани и мачкани от чиновниците и феодалните владетели и той се заел с всички сили да ги брани от притеснителите им. Администрацията била преобразувана. Управителите на отделните провинции се назначавали вече с внимателен подбор, получавали добри заплати, не били заставяни да откупуват длъжностите си и да товарят поданиците си с данъци, за да си върнат похарчените за тая цел пари. Бирниците били поставяни под строг надзор. Всички били уверени, че ще намерят правосъдие, дори срещу най-силните, при което делата трябвало бързо да се разглеждат. Андроник бил особено строг към представителите на благородниците, обикновените врагове на абсолютизма. Колкото се отнася до него, то той, който се надсмивал над всичко, не обичал да се шегува. Властен, строг, настойчив, той искал да му се подчиняват без противоречие. На приближените си той веднъж казал: „Аз никога не приказвам на вятъра. Ако след известно време заповедите ми не бъдат изпълнени, пазете се от гнева ми. Аз ще бъда суров и неумолим към ония, които отидат против волята ми и не следват царските ми разпореждания“. „Императорът — прибавял той — ненапрасно носи меч със себе си.“ А на чиновниците си направо казал: „Вие трябва да си изберете едно от двете: или да бъдете справедливи, или да не живеете“.

Под властта на този енергичен човек редът се възстановил и държавата започнала да цъфти. Опустошените провинции отново се населили, земеделието било в подем. Според думите на пророка, пише

историкът Никита, всеки си отдъхвал под сенките на своите дървета: събирал плодовете от лозята си и скривал храните в хамбара си, спокойно обядвал и спял, без да се бои от държавните чиновници и бирници, взискателни и алчни, защото знаел, че той е длъжен да даде само онова, което следва на кесаря. По този начин мнозина, които държавната некадърност доведе до пълно падение, сякаш по гласа на ангелска тръба излизаха от продължителното вцепеняване и започваха нов живот.

Но това не било всичко. Този предвидлив монарх, жесток в други случаи, унищожил в XII в. отвратителното брегово право, насърчавал обществените работи и държал много столицата да бъде добре снабдявана с вода. Освен това той покровителствувал литературата и изкуствата. Интересувал се от писателите, особено от юристите, из средите на които разчитал да си намери най-добрите чиновници. Много обичал архитектурата и заповядал да се украси великолепно църквата „Св. Четиридесет мъченици“, а в едно построено от него здание по негово нареждане трябвало да се изпишат цял ред много интересни фрески, които да изобразяват главните моменти от миналите му приключения. И като си помислим, че всичко това било изпълнено за не повече от две години, трябва да признаем, че Андроник би могъл да върне на разклатената Византийска империя нейния предишен блясък и могъществото ѝ, ако бе имал повече свободно време, повече последователност, а също така и по-малко пороци.

За нещастие, възкачил се на престола, той ни най-малко не се променил. У него си останали все същите слабости, страсти и пороци, които през целия му живот помрачавали най-високите му качества. Благодарение на настойчивостта и престъпленията, с които си служел, му се отдало да постигне честолюбивото си желание — да обсеби най-послед властта. Той не се спрял пред нищо, за да я овладее и бил готов на всичко само да я задържи в ръцете си. Но още с възкачването си на престола се натъкнал на силна опозиция от страна на видни благороднически семейства и на непрекъснати заговори от страна на феодалната партия и дори на намерението да повдигнат срещу него открито въстание във Витиния. Както Тиберий, на когото той твърде много приличал и който също много добре се отнасял към провинциите, той бил безмилостен към знатните, които се опитвали да

се борят с него. Той погубвал всички, които се опитвали да му окажат съпротива или устройвали заговори. В такива случаи той не жалил даже роднините си. Неговата природна жестокост, която след продължителното му пребиваване сред дивите народи още повече се увеличила, сега не познавала граници.

Пуснати били в ход шпиони, доноси, терор в столицата и в империята. Пострадали жестоко най-знатните фамилии Комниновци, Ангеловци, Кантакузиновци, Контостефановци. В наказанията си и отмъщенията Андроник проявил нечувана жестокост. При потушаване на въстанието във Витиния била пролята толкова кръв, че Бруса и Никея се удавили в нея. По думите на един съвременник в местността, където се намирал Бруса, той заповядал да окичат цяло лозе с трупове на обесени и забранил да ги погребват, защото искал да изсъхнат на слънце и полюлявани от вятъра, да напомнят плашилата, които се поставят в градините за птиците. Огньовете в хиподрума горели и за да внуши ужас на враговете си, разпаленото въображение на Андроник се мъчело да измисли мъчения още по-ужасни от досегашните. Така веднъж, за да накаже един нещастник, който си позволил да каже нещо лошо за императора, той поискал да се опече бавно на огъня и после да се поднесе тая необикновена гозба на жена му. Подозирал даже своите близки роднини и приближените си. Зетят и дъщеря му паднали жертва на безграничния му абсолютизъм. Той вдъхнал у всички такъв ужас, че всеки треперел за живота си. Андроник, опиянен от своите злодеяния, казвал, че той смята за изгубен всеки ден, през който не успее да ослепи или накаже някой болярин или поне жестоко не измъчи някого от враговете си. Безмилостен съдия, непримирим враг на буйните феодални владетели, дразнещ се от явната или тайната съпротива, той продължавал да облива с кръв царския си път.

Заедно с честолубието и всичките му последици той запазил и друга своя страст — любовта към жените. Той бил още твърде младолик, макар че темето му започвало да се оголва, и косата при слепите му очи побеляла. Както и преди, той бил здрав, силен и строен. Все същата горда напетост и безстрашен вид. Въпреки възрастта си, той не се предавал. Обичал да прекарва времето си сред куртизанките и свирачките на флейта и заедно с тях устройвал тайнствени разходки във от града, които силно дразнели порядъчните

хора на Константинопол. Като петел с кокошките си или козел с козите си, или пък като Дионисий с цял ред дриади, менади и вакханки, той влачел със себе си своите любовници. Докато и за най-близките му хора било трудно да го видят, за своите мили приятелки той, недоверчивият обикновено Андроник, винаги бил достъпен, мил и приветлив. Всичко това било, защото и на 63-годишната си възраст не можел без любов, както и през целия си живот. Винаги здрав, той се хвалел, че подновявал любовните подвизи на Херкулес. И трябва човек да прочете историка Никита, за да си състави понятие, колко много се стараел в случая да се сравни с древните полубогове. Той имал една главна любовница, Мараптика, свирачка на флейта и много красива жена, с която се гордеел, но освен нея Андроник имал още много други временни връзки в двореца и града. Той, както се знае, бил всякога присмехулник и за забава окачил под портика на Форумата рогата на най-красивите елени, убити от него на лов. На пръв поглед, казва Никита, това бяха само трофеи от неговите ловджийски подвизи, но всъщност той ги излагаше, за да се надсмее над добрите жители на столицата и да намекне за похожденията на жените им.

По такъв начин Андроник дразнел всички много със своята жестокост и предизвиквал негодувание с пороците си. Враговете му го обсипвали с най-ужасни оскърбления — касапин, кръвожадно куче, изветрял старец, бич за човечеството, развратник, Приап — такива били имената, с които го наричали. Но Андроник не обръщал ни най-малко внимание на това и съвсем не се безпокоял, твърдо уверен, че той дълго още ще живее и спокойно ще умре на своя одър.

VII

Но тук той много се излъгал.

През август 1185 г. нормандската флота, изпратена от краля на Сицилия Вилхелм да отмъсти за избитите през 1182 г., завладяла Солун, а сухопътната войска тръгнала към Константинопол. Андроник като всеки деятелен император взел отначало срещу завоевателите военни мерки, каквито създалото се положение изисквало. Стените на столицата били укрепени, флотата поправена и възстановена. Освен това с хубави речи се стараел да успокои населението. Но както в Киликия, той скоро небрежно махнал с ръка и само философствувал за събитията, които ставали. Това открито безгрижие предизвикало в Константинопол силно недоволство. Дори народът, който до този момент все още обожавал своя любимец, под въздействието на страха започнал да страни от него и открито да изказва недоволството си. Започнали да говорят, че победите на нормандците са може би наказание за престъпленията на Андроник, очевидно доказателство, че Бог си е вдигнал ръката от него и решили, че смъртта на тирана ще бъде най-добрият изход от бедите, които са се надвесили над империята.

Стреснат от тая промяна в народното настроение, императорът не без основание станал още по-суров. По негова заповед били извършени още много нови арести; затворите били препълнени с набедени престъпници, а останалите още на свобода били заставяни като подозрителни лица да представят поръчители, които да гарантират тяхната вярност. В това неспокойно време царят все повече започнал да се бои за своята безопасност. Той се оградил с пазачи, държал винаги при себе си едно куче, което по сила можело да се опре и на лъв, и да събори кон заедно с ездача му. Нощем кучето спяло при вратата на царската спалня и при най-малкия шум лаело страшно. Но колкото по-застрашително растяла опасността, толкова повече Андроник чувствувал, че в душата му се появява страшна жажда за борба с враговете. „Кълна се в белите си коси, казвал той, че на

враговете на Андроник няма да им се удаде да се порадват. Ако на съдбата е угодно, той да бъде пратен на оня свят, те ще отидат преди него, за да му направят път, а той ще иде след тях.“ Като си припомнил в тия решителни минути, че някога му е помогнал византийският национализъм, на него му хрумнала мисълта да събуди това чувство, което никога не можело да угасне напълно. Той наредил да бъде разпространен слухът, че нормандците дължат своя успех на изменници, които са се продали на чужденците, и се надявал, че под този претекст ще може да изгони масово всички свои противници, пленниците, които държал в тъмницата, роднините им и даже приятелите им, които, както нему се струвало, въставали против политиката му. Пригответен бил списък на жертвите, които трябвало да ги постигне тази участ, и само благодарение на силната опозиция на Мануил, собствения син на Андроник, императорът се отказал да изпълни този чудовищен план, за който мечтаел.

Въпреки цялата си самоувереност, Андроник чувствувал, че властта му се разклаща. Разтревожен, той започнал да се обръща към предсказвачи и да придава значение на поличбите. Особено го безпокоили сълзите, които се появили на образа на Св. Павел, когото той много почитал и го смятал за свой покровител. После изведнъж у него се възвърнала самоувереността му. Той започнал отново да вярва, че влиянието му се е възстановило и дори допуснал една непредпазливост — като оставил развълнуваната столица, заминал един ден заедно със своята жена и любовницата си на дача за няколко дни. Излишното усърдие на един от приближените му през време на отсъствието му трябвало да ускори настъпването на решителния миг, който отдавна го заплашвал.

Между знатните хора, които били поставени под надзора на полицията, най-виден бил Исак Ангел. Той бил средно умен човек, слаб по характер и показал пълна липса на воля. Ето защо, макар че той взел участие в няколко бунта, царят не го лишил от живота му, а го оставил само под домашен арест. Началникът на полицията Асиохристофорит, разтревожен от вълнението в столицата, обаче помислил, че ще бъде по-добре, ако арестува Исак Ангел, човекът, който би могъл да стане водач на въстанието. Но страхът вдъхнал смелост на Исак. Той решил да се защитава и като убил с един силен удар на меча си главния си противник, скочил на коня и в ръка с

окървавения меч се впуснал да търси скривалище в „Света София“ като в неприкосновено място. Като узнал за случката, събраният народ се развълнувал. Всички, които се страхували за живота си, се присъединили към започнатия бунт, който бързо се разширил благодарение на това че Андроник не бил в града, а неговите министри съвсем се объркали.

Грамадна тълпа народ се събрала около храма „Света София“ и цяла нощ будно караулила, за да не даде възможност да бъде отведен беглецът. На сутринта тя предложила на Исак да се провъзгласи за император.

Когато му съобщили за случилото се, Андроник се отправил през глава към столицата. Но до това време тълпата нахлула в тъмницата, пуснала на свобода главатарите на опозицията и под тяхно ръководство се наредила и въоръжила. Против желанието му Исак бил провъзгласен за император и в храма „Света София“ бил миропомазан от патриарха. Накрая дръзката тълпа решила да завладее двореца. Андроник с присъщата му смелост и решителност започнал защитата. Пръв между първите на крепостната стена той ръководел защитата и сам отблъсквал нападателите. Но нито храбростта на защитниците, нито лъжливите предложения на Андроник можели да спрат нападателите. Под техните удари се сринали вратите на Свещения дворец. На императора не оставало нищо друго, освен да бяга.

Снел от себе си царската си дреха, пурпурните обувки и даже кръста, който носел винаги на тялото си, защото го считал за залог на божията закрила над него и като надянал на главата си островърха шапка, каквато варварите носели в това време, Андроник с жена си и с любовницата си бързо се изплъзнал и стигнал до едно малко пристанище на източния край на Босфора, докато нахлулите победители били заети с ограбването на двореца. Без да губи самообладание дори в извънредни случаи, той заповядал незабавно да му дадат кораб, с който се отправил за Русия. Но неочаквано силен вятър, толкова чест в Черно море, го откарал обратно към пристанището, където той попаднал в ръцете на изпратените да го преследват, които го арестували и го оковали във вериги. Но дори и тогава, по думите на Никита, Андроник се показал хитър и изобретателен. „Като неподражаем актьор той изиграл за последен път ролята си.“ Както предава споменатият летописец, Андроник започнал

да плаче, с патос молел своите стражи да го пуснат, като си служел с всички средства за убеждаване. Напомнял произхода си и колко по-славен е неговият род от другите, как щастието го закриляло, дори когато като бездомен изгнаник се скитал по света, и колко достойна за съжаление е участта, която сега го постига. Двете жени, които го придружавали, му пригласяли със стенанията си и правели сцената още по-плачевна. Той запявал, а те повтаряли и продължавали песента му. Но всичко било напразно. За пръв път може би в живота му красноречието на Андроник нямало успех и изкуството му се оказало напразно. Завели го в Константинопол, където го чакала смъртта му.

По своята жестокост смъртта на Андроник била достойна за живота му. Заслужава да бъде прочетено в изложението на Никита описанието на това последно действие от драмата, една от най-ужасните и възмутителни страници в летописите на Византия. Преди всичко довели сваления император във вериги пред лицето на щастливия му съперник Исак Ангел, а после в продължение на няколко часа го оставили, на столичното простолюдие да се гаври с него. Изкъртвали му зъбите, скубали му косата и брадата. Особено усърдни били жените, когато му нанасяли оскърбления за жестокостите, на които ги подлагал бившият император. След това му отрязали дясната ръка и го хвърлили в тъмницата, където престоял няколко дни, без да го погледнат, без храна и без вода. Впрочем това било само началото на продължителната му агония. След няколко дни му извадили едното око и в дрипи, гологлав в силния пек, качен на крастава камила го развеждали из улиците на столицата. Това жалко зрелище, което можело да предизвика потоци сълзи у всяко човешко същество, съвсем не трогнало жестокосърдечното простолудие на Константинопол. Утайката на столичното население, кръчмари, постоянните посетители на кръчмите, уличните търговци, всевъзможна сбирщина, които неотдавна поздравявали Андроник като спасител на отечеството, сега вземали усърдно участие в наказанието на императора. Едни го удряли по главата с тояга, други му пъхали под носа тор, трети с гъба мажели лицето му с изпражнения или го псували на майка и всички роднини. Имало и такива, които с края на тоягите си го мушкали, други го замервали с камъни. Една лека жена пък изляла на главата му гърне гореща вода. Най-сетне сред див крясък и смехове страшното шествие стигнало до хиподрума. Нещастната жертва била свалена от камилата

и обесена с главата надолу на корнизата между две колони и ужасното изтезание започнало наново. Андроник понасял стоически всички мъчения, като не охнал дори. Само устата му произнесла: „Господи помилуй!“ и „Защо вилнеете над сломената тръстика!“.

Но изпадналият в изстъпление народ не обърнал внимание на това. От императора смъкнали дори туниката и над така съвсем оголеното му тяло си позволили всевъзможни гаври. Един от зрителите пъхнал през устата му меч а си чак до вътрешностите му, а присъстващите няколко латинци, като си спомнили клането над съотечествениците им, устроено някога от Андроник, опитвали на тялото му достатъчно ли са наточени мечовете им. Най-последният нещастният издъхнал и тълпата, като видяла, че с последното си конвулсно движение той се опитал да поднесе към устните окървавената си ръка, на която току-що били отрязали китката, с насмешка забелязала, че Андроник даже при последното си дихание жадува за човешка кръв.

В своя безумен бяс народът не пожалил дори портретите на нещастния император, а обезобразеният му труп бил оставен като мърша сред арената на хиподрома и едва след няколко дни го удостоили с жалко погребение.

Така умрял през септември 1185 г. на шестдесет и шест годишна възраст Андроник Комнин, прочул се по цял свят с приключенията си, с блясъка на подвизите си и низостта на пороците си. Животът му, сякаш извлечен от някакъв фантастичен роман, е един от най-интересните в цялата история на Византия. Със своите необикновени подвизи, лична храброст, сръчни бягства от затвора, любовни похождения, тежки удари и необикновено благоволение на съдбата, той единствен по рода си човек на приключенията, същински тип на „сврѣхчовек“, очарова потомството, както някога очаровал и съвременниците си.

ВИЗАНТИЯ И ЗАПАДЪТ В ЕПОХАТА НА КРЪСТОНОСНИТЕ ПОХОДИ

I

Когато в края на XI в. Първият кръстоносен поход за пръв път сблизил пряко и косвено Византийския Изток с Латинския Запад, се оказало, че разликата между тези две цивилизации или по-точно — два свята, била много голяма.

Когато недисциплинираните тълпи на кръстоносците завоеватели нахлули като същински поток върху Гръцката империя, Константинопол бил все още един от най-възхитителните градове на света. На неговите пазари, които представлявали от само себе си същински център на цивилизования свят, се трупали и разменяли произведенията на всички части на света. От ръцете на майсторите му излизало всичко, което средните векове познавали като предмет на изтънчен и съвършен разкош. По улиците му се движела пъстра и шумна тълпа в разкошни живописни облекла, толкова красива, че по думите на един съвременник сякаш всички тези хора били царски деца. По площадите му, обградени с дворци и портики, се редели едни след други образцовите произведения на класическите изкуства. В църквите му с грамадни куполи мозайката блестяла като злато сред изобилните порфири и мрамори. В големите императорски дворци Буколеонски и Влахернски, толкова обширни, че представлявали сами за себе си цели градове, имало редици отделения, препълнени с нечуван разкош. Пътешествениците, които са посещавали през XII в. Константинопол, кръстоносците поклонници, които се опитали със своя наивен език да запишат впечатленията си — Вениамин Тюдел и Едриси, Роберт Клари и Вилардуен, — не могат да сдържат възторга си, когато описват този несравним град. Западните трубадури, до които достигнала вестта за неговото великолепие, говорят за Константинопол като за приказна земя, която те неясно си представяли в някакъв златен блясък. Други писатели с удоволствие изброяват скъпите реликви, които пълнели византийските храмове. Но всички еднакво оставали поразени от чудовищното и неизмеримо богатство на този град, който, по думите на Вилардуен, бил цар над всички градове.

Но това все още не е всичко. В XI в. Константинопол бил първият по изящност град в Европа. Докато единствените занятия и развлечения на грубите западни рицари били ловът и войната, византийският живот бил много по-изтънчен и разкошен. Прекрасните маниери, изтънчените удоволствия, любовта към литературата и изкуствата били широко разпространени. Бароните кръстоносци били учудени не толкова от материалното благосъстояние на тая прекрасна столица, колкото от необикновеното великолепие на церемониите, с които императорът се обкръжавал, благодарение на което между византийския император и останалото човечество съществувала цяла пропаст — почестите се отдавали по такъв театрален начин на царете, че те се явявали нещо като представители или по-скоро олицетворение на Божеството.

Сред това изящно общество и дворци с такива сложни етикеции, където най-строго се спазвала и най-малката степен на старшинство, западните кръстоносци в очите на всички изглеждали груби, невъзпитани и нежелани гости. При това изпълнени с дълбоко презрение към тези гърци вероотстъпници, неспособни в своето грубо самодоволство да разберат тая изтънчена и пълна с толкова много отсенки вежливост, чувствувайки своето самолюбие накърнено поради липсата на всякакво уважение към тях, силно дразнени от излагания на показ чудовищен разкош, латинците не направили нищо, за да смекчат малко от своите маниери и се държали, както казва един от предводителите им, самият Петър Пустинника, „като крадци и разбойници“. По думите на писателите от това време неочакваното нахлуване на това огромно количество въоръжени хора, които се разпръснали по гръцките земи, предизвикало у тях силно учудване и безпокойство. Един очевидец пише: „Дохождането на франките така ни порази, че просто не разбирахме какво става с нас“. При вида на тия тъй многочислени тълпи, както звездите на небето и пясъка на морския бряг, казва Ана Комнина, при вида на тия властолюбиви боляри, които мечтаеха за Византийската империя, дъщерята на Алексей Комнин ни представя императора, своя баща, изпълнен с дълбоки грижи.

Така още при първото сблъскване латинци и гърци погледнали едни на други с недоверие и враждата залегнала в основите на отношенията им, и, разделяща тия две цивилизации, се изразила във взаимни подозрения, в постоянни затруднения във вечни спречквания

и обвинения в жестокост и измяна и от двете страни. Императорът силно се безпокоял не без основание от прииждането на кръстоносците, които за него били съвсем нежелани гости. Не разбирайки смисъла на това велико, пълно с въодушевление движение, което позивът на римския папа Урбан II предизвика, като тласна Запада към освобождението на Гроба Господен, той виждал в Кръстоносния поход един изключителен исторически акт. Той познавал латинците благодарение на честолюбивите замисли, които някога Роберт Гискар имал към Гръцката империя. Особено когато видял сред предводителите на Кръстоносния поход Боемунд, сина на някогашния си противник, Алексий Комнин не можел да се освободи от мисълта, че се замисля неочаквано нападение на Константинопол и се страхувал от алчните желания на пришълците, които той подозирал или отгатвал. От своя страна кръстоносците съвсем не се стараели да намалят тия безпокойства у императора. Твърде скоро мнозина от бароните забравили религиозните цели на своето начинание и мислели само за материалните облаги. Така сред приближените на Готфрид Булонски по едно време се появила мисълта да превземат чрез пристъп Константинопол. Във всеки случай предводителите на кръстоносния поход проявили към Алексий Комнин доброжелателност, възискателност, високомерие и нахалство.

Два анекдота, разказани от Ана Комнина, показват нагледно какво е било душевното състояние на двете страни.

Когато Боемунд Тарентски пристигнал в Константинопол в двореца, в който императорът заповядал да му приготвят жилище, намерил сложена и богато наредена с всякакви ястия трапеза. Но предпазливият нормандец добре помнел, че някога той е бил неприятел на царя и запазил в душата си известно недоверие към него. И не само не хапнал, но дори не се докоснал до сложените ястия, а заповядал на готвачите си да му приготвят обяд от ястия като тези в родината му. Но макар да се боял за себе си, все пак искал да узнае намеренията на императора и ето какво измислил: „Раздал с щедрост на спътниците си изпратените от Алексий ястия и на другия ден с голяма загриженост разпитвал за здравето на хората си. И когато му отговорили, че се чувствуват много добре, Боемунд искрено си признал. «Толкоз по-добре! За мене си обаче аз помнех нашите

предишни разпри и се страхувах, че са сложили в яденето някаква отрова, за да ме отровят».

От това може да се заключи, че гръцкото гостоприемство не внушавало голямо доверие на кръстоносците. Впрочем, трябва да се признае, че латинците са били много неприятни гости. Трябва да се види как византийските летописци се изказват за френските барони, които те намират по природа дръзки и груби, жадни за пари, неспособни да се противопоставят на прищевките си и извънредно много бърбиви. Те разказват, как от ранно утро тези нескромни посетители изпълвали двореца, без да държат сметка за етикециите, досаждали на императора с безкрайните си разговори, влизали при него без доклад, безразборно беседвали с него, като не го оставяли даже да обядва, а вечер го преследвали до спалнята му, като искали от него ту пари, ту някакви милости, ту съвети, ту пък просто, за да побърбят. Придворните се възмущавали от това незачитане на етикецията, но добрият цар Алексей, като познавал избухливия характер на гостите си, прощавал им всичките постъпки, като се стараел да избягва всякакви недоразумения. Така в двореца понякога се разигравали странни сцени.

Веднъж през време на един тържествен прием в присъствието на всички придворни един от бароните дръзко седнал на царския престол. Когато граф Балдуин се приближил до него и го дръпнал за ръкава, за да го накара да стане, му казал, че във Византия не е прието да се седи в присъствието на императора и тъй като се намират в чужда страна, по-добре е да се подчиняват на местните обичаи. Баронът погледнал изпод вежди Алексей и процедил през зъби: „Виж ти грубиян! А той смее да седи, когато толкова рицари стоят прави!“. Алексей, който отдавна познавал гордостта на латинците, си дал вид, че нищо не забелязва, но все пак поискал да му преведат отговора на рицаря и обявил, че аудиенцията е свършила. После го повикал при себе си и започнал да го разпитва кой е и откъде е. „Аз съм истински французин и дворянин, казал той, и ето какво ще ви кажа: В моето родно място има един кръстопът и до него един параклис. Всеки, който иска да опита силите си на двубой, идва тук и помолва Бога за помощ, като чака дали ще посмее да премери силите си с него. Аз често ходя там, но никой никога не е идвал при мене.“ По това може да се съди колко благосклонност и умение трябвало да проявява императорът, за да се

спогоди с хора с такъв войнствен нрав. И ако в края на краищата той сключил с тях договор, последният не можел при такива условия да бъде нито искрен, нито продължителен, както от едната, така и от другата страна.

По-късно латинците твърде много се оплаквали от неблагодарността, коварството и измяната на гръцкия император и поданиците му, и всички сетнешни неуспехи на кръстоносния поход приписвали на Алексий I Комнин. Всъщност това е само една легенда, която упорито се поддържала от всички врагове на Византийската империя и мълвата за нея, предавана от поколение на поколение, създавала толкова несправедливости и толкова с нищо неизкореними предразсъдъци, че последните са се запазили и до днес. В действителност, след като сключил договор с кръстоносците, Алексий останал верен на думата си и ако между тях се стигнало до скъсване на отношенията, причината за това трябва да се търси главно в недоброжелателството на латинските князе. Но трябва също да се признае, че скъсването на отношенията между тях хора с толкова различни разбирания било почти неизбежно. Алексий Комнин действувал като цар, който се грижи преди всичко за интересите на империята си. Кръстоносците, тия истински неканени гости, за него били само едни користолюбци, от чиито услуги бил готов винаги да се възползува и добре да заплати за тях, надявайки се, че с това ще ги обвърже да бъдат верни на дадената му клетва и да ги застави да върнат на Византия всичките бивши нейни земи, които те могат да завладеят. От друга страна, латинските князе, които се съгласявали с исканията на императора, защото чувствували, че гръцката помощ им е необходима, били също така властолюбиви и страстно желаели да се домогнат до властта и да спечелят в Азия земи лично за себе си.

Когато съгласно тия желаня и въпреки задълженията си оставили Антиохия напълно под властта на Боемунд, императорът имал основание да се чувства обиден и излъган. От това скъсването станало свършен факт. Освен това трябва да се добави, че макар и да воювал с Боемунд, Алексий все пак докрай запазил добрите си отношения с останалите предводители на Кръстоносния поход. И това, разбира се, било един вид заслуга от негова страна. Заслуга било също и това, че той, както и преди, избягвал сблъскванията, готови да избухнат под стените на Константинопол.

Можело да се предполага, че контактите между Изтока и Запада ще се разширят и ще се подобрят. Станало обаче тъкмо обратното. През XII в., когато Вторият, а после и Третият кръстоносен поход отново сблъскали византийци с латинци, се появило предишното съперничество, което все повече се увеличавало и рязко се проявявало при всяка нова среща. У двете страни имало едно и също недоверие, едни и същи обвинения, едни и същи раздори легнали в основата на отношенията им. Недисциплинираните кръстоносци грабили както преди, вършили жестокости и предявявали настойчиви искания. Гърците от своя страна си служели със същите средства, често дори безсъвестни, което византийските летописци формално признават и даже го препоръчват, за да се избавят от неприятните посетители и да убият у тях желанието да се върнат отново. Между императора и латинските крале отново изникнали недоразумения заради етикета. Все по-често на западните пришълци идвала мисълта, че за да свършат веднъж завинаги с тези малко надеждни съюзници, със самата Гръцка империя, която нанасяла, повече вреда, отколкото полза на Кръстоносния поход, остава само едно средство — да се прибегне до силата. В лагера на френския крал Луи VII, както и в лагера на германския император Фридрих I Барбароса, съществувало сериозно намерение Константинопол да бъде превзет. В средата на XII в. дори бил съставен план за един кръстоносен поход, но не срещу неверниците, а срещу византийците. Когато после, благодарение на непрекъснатите нещастия, които постигали свещените походи, полека-лека враждебното отношение към Византия се вкоренило и към предишната злоба се прибавило все по-ясното съзнание за богатствата и слабостта на Византия, латинците престанали да се противят на това изкушение. Бароните на Четвъртия кръстоносен поход, тръгнали да освобождават Гроба Господен, свършили с това, че превзели Константинопол и свалили императора от престола с мълчаливото съучастие на папата и одобрението на целия западнохристиянски свят.

Основаването на Латинската империя върху развалините на Константиновата монархия твърде силно засегнало патриотизма на византийците и това грубо разрешение на въпроса не можело да успокои старата злоба и да унищожи враждата между двата свята. Пропадането на това слабо и краткотрайно царство, просъществувало едва 50 години, изкопало още по-дълбока пропаст между Византия и

покорителите й. От това време западните князе — били те от династията на Хохенщауфените, като Манфред, или французи, като Карл Анжуйски — винаги се стремели към това — да възстановят на всяка цена, и то насила, разрушената Латинска империя. Духовният глава на християнския свят, папата, също хранил само една мисъл — да се възползува от затруднителното положение и от нещастията на царете, за да ги застави да се съединят с Рим и да подчинят гръцката църква на папската власт. И византийците, които били против съединението на църквите, почти не се лъжели, когато казвали, че Запада, когато е в открита вражда и когато се показва напълно безучастен, винаги преследва една и съща цел: „да унищожи града им, народа им и даже гръцкото име“. Ако в края на краищата, въпреки временното удовлетворение на гърците и слабата и несвоевременна помощ на латинците, западните християни от XV в. допуснали Константинопол да попадне под властта на турците, главната причина за това трябва да се търси в старата омраза, която чрез постоянното несъгласие направила невъзможно всяко помирение между Гръцкия Изток и Латинския Запад. Ако Западното християнство допуснало падането на Византия, сторило го е затова, защото в нейно лице то ненавиждало най-непримиримите си врагове, вероотстъпниците, предателите, които упреквали винаги, че са попречили на успеха на Кръстоносните походи и отказвали искрено да влязат в лоното на Католическата църква.

По тоя начин, още когато за пръв път Кръстоносните походи сблизили латинците с гърците, била поставена една задача, която до края на XV в. преобладавала над повечето европейски работи и била същински Източен въпрос на средните векове. Намирането на един *modus vivendi* между Изтока и Запада оттогава в течение на три и половина века бил въпросът за живота на Византия и едно от най-големите затруднения на християнския свят. Въпреки всички средства, опитани за разрешаването на тази задача, тия усилия не дали никакви действителни резултати нито за политиката, нито за религията. Но от тоя продължителен досег на двете цивилизации и от контактите им, нерядко вредни, но затова пък чести и близки, за Византия последвали важни обществени промени. Византийското общество, което дотогава не се поддавало на латинско влияние, благодарение на последното дълбоко се променило през това време.

Как проникнали във Византия тези западни нрави и идеи? Как и доколко Гръцкият свят, толкова упорит в убежденията си, получил чрез тоя досег нов облик? Ето кое трябва да се обясни сега накратко.

II

Както е известно, след всеки Кръстоносен поход на Изток се основавало някакво латинско княжество. Така в Сирия, завоювана в края на XI в., като по чудо се появила цяла редица феодални владения. Йерусалимското кралство, Антиохийското княжество, Едеското и Триполийското графство, да не говорим за малките владения на бароните. В края на XII в. участниците в Третия кръстоносен поход пътьом завзели Кипър и Лузиняна и основали там кралство, което в продължение на два века било най-богатото, най-цветущото от всички завоювани на Изток владения. Четвъртият кръстоносен поход постигнал още повече: кръстоносците поставили на трона на царете латинец, покрили Гърция и всички острови на Архипелага с феодални владения. Докато граф Фландърски си поставял багреницата на царете, маркиз Монфератски бил провъзгласен за тесалийски крал, Бургундите за Атински херцоzi, владетелите на Шампан — за Морейски князе, венецианците — за велики Лемноски херцоzi, маркизите Сериго — Наксоски и Пароски херцоzi, генуезците — за Хиоски князе и Митилински владетели; Родос станал столица на рицарите Хоспиталиери, а Крит — венецианска колония. Във всички тия латински владения, изникнали на сирийски земи или в Елада, заедно с новите пришълци се появили и западните закони, обичаи и нрави. Това било нещо като кътче от Европа, пренесено на Изток. И сега още по планините на Сирия, Аркадия или Арголида, по склоновете на Тайгет и Ливан, и по-нататък сред пустините, забутани някъде зад Мъртво море, пред очите на учудения пътник изпъкват възхитителни феодални крепости, които красят с масивните си кули и зъбчати стени върховете на хълмовете. В Кипър и досега почти незасегнати здания, горди кули, уединени манастири, залутани сред пустинни долини, готически църкви свидетелстват за висотата на френското изкуство от XIII и XIV в. А Родос със своите страшни укрепления, старинни кули и къщи, улици на рицарите ни представя рядко, почти изключително зрелище на френски град от XV в., запазен с всички свои здания. Това според

думите на един папа било една „Нова Франция“, поникнала изведнъж благодарение на Кръстоносния поход на Изток. И както винаги става при сблъскването на две цивилизации, различни по качество, по-слабо развитата от тях, в дадения случай Западната, се подложила на влиянието на по-висшите култури: арабската, сирийската, византийската, с които тя се сблъскала и от които много получила, но и много им дала.

От този нов феодален френски свят, разцъфтял в Кипър, в Сирия и в Морея, Изтокът заел нещо и от постоянния досег с него обществото му твърде много се преобразило, а новостите и обаянието на Византия и Исляма научили латинците да се замислят над такива неща, за които те по-рано и не подозирали.

Към това трябва да се прибави, че редом с честолюбивите барони, крале и князе, редом с по-младите синове на знатните фамилии, които идвали тук, за да получат феодални владения или изобщо да опитат щастието си, Кръстоносните походи довели на Изток още много други латинци. Веднага след пристигането на първите кръстоносци техните стоки изпълнили всички пристанища на сирийския бряг, а силното преселническо движение, а след него и търговското увлечение заместили скоро със своите материални сметки религиозното увлечение на първите кръстоносци. Скоро цялото източно крайбрежие на Средиземно море, всички по-големи градове на Византия се покрили с промишлените заведения на генуезците и венецианците. За да могат да ги управляват и да извличат от тях облаги, се образували големи компании, едновременно търговски и политически, както например по-късно Индийската компания. Венеция взела в своите ръце търговията на Архипелага, Генуа — тая на Черно море, като двете си оспорвали една на друга Константинопол, където всяка от съперническите си републики имала свой квартал, свои привилегии, своя специална организация, призната и одобрена с грамоти от гръцките императори. Освен това благодарение на постоянните срещи на двата народа по пазарите, банките, сарафските кантори, търговските дюкяни някои от западните нрави по естествен път прониквали във Византия.

Но не е само това. Към чудния и богат Изток, където вече се били настанили и забогатели толкова латинци, към тая безподобна Византия, която въображението рисувало в някакво златно сияние, се

стремели постоянно всички западни авантюристи. Скандинавци, англосаксонци, жители на северна Италия и Франция се стремели да постъпят в полковете на императорската гвардия или в редовете на славните варяги, чието любимо оръжие била тежката и двуостра секира. Всички останали без работа партизански предводители се стараели да минат на служба при царете, които им плащали добре.

А ето и една приличаща на роман история на славния каталонски отряд, който в началото на XIV в. обиколил цялата империя от бреговете на Хелеспонт до бреговете на Атика, като оставил след себе си кървави следи. Това били 6 хиляди каталонци и баски, хора на приключенията, които Андроник Палеолог повикал за борба с турците. Начело на тях бил рицарят Роже де Флор от ордена на тамплиерите, когото императорът направил велик византийски херцог и го оженил за една от принцесите на императорския двор. Но до каква степен измамници са били тези помощници, въпреки големите заплати, всевъзможните привилегии, с които били обсипвани, въпреки титлата кесар, дадена в края на краищата на предводителя им, — в това можем да се убедим, като прочетем картинния разказ на Рамон Мунтанер, едно от действащите лица и историограф на този поход! Този автор разказва, че каталонските тълпи се чувствали в империята като в завоювана страна: вземали от царя откуп, блокирали столицата, устройвали нещо като военна република от името на армията на франките, която управлявала Македонското кралство, главата на което се наричал „по Божия милост велик княз Романски, владетел на Анатолия и островите на империята“. В продължение на седем години те се движели от бреговете на Меандър до бреговете на Пропонтида, от Галиполи до Солун и Атон, от Тесалия до Атика, като опустошавали и унищожавали всичко по пътя си и свършили приключенията си с основаване на Каталонското херцогство в града на Перикъл. Тая странна история показва, че гръцкият Изток всякога бил магнит за жителите на Запада и че благодарение на богатствата, които могли да се напечелят там, той възбуждал алчността на авантюристите.

Както светските хора, така и църквата разпростирала своето влияние над Византия, действайки чрез своето духовенство. В новата Латинска империя, която се появила след Четвъртия кръстоносен поход, папа Инокентий III успял да назначи западен патриарх и епископи, да построи няколко манастира и въпреки отвращението и

враждебността на гърците да се ласкае от надеждата, че ще подчини Изтока под върховенството на Римската църква. И дори когато тоя му опит не успял, Рим в продължение на 200 години поддържал постоянни контакти с Константинопол. По такъв начин при постоянната размяна на посолства и идеи невъзможно било Западът да не окаже влияние на Изтока.

III

Благодарение на всички тия елементи, така различни едни от други по своето положение — феодални барони, генуезки и венециански търговци, папски посредници, авантюристи от цял свят — възгледите и нравите на латинците наистина прониквали на Изток и незабелязано го преобразявали.

Ние споменахме вече, че при тази среща на двете цивилизации франките възприели много неща от новия свят, в който попаднали и отпечатъкът, който Византия оставила върху латинските княжества на Изток, може би е важно доказателство за оная способност да претопява, която все още била запазила Гръцката империя през XII в. От своя страна и Западът оказал влияние върху Източния свят и това влияние се проявило в религията, в политиката, особено в общественото устройство и дори в литературните произведения.

От времето, когато през 800 г. Карл Велики възстановил Западната Римска империя и дори по-рано, Византия постепенно преставала да бъде европейска държава и все повече ставала източна. Но от XII в. тя отново започва да играе голяма роля в европейските работи и християнския свят. Мануил Комнин, както някога Юстиниан, мечтаел да възстанови единната обща империя. Неговата честолюбива и дейна политика минала тесните граници на Балканския полуостров, простряла влиянието си върху Унгария, източните брегове на Адриатика, домогвала се да владее Италия и оспорвала и на самия Фридрих Барбароса неговия императорски титул. Неговите дипломати работели в Генуа, Пиза, Анкона и Венеция; агентите му интригували в Германия, а пратениците му водели преговори с френския и папския двор. И макар че тези широки планове не се увенчали с успех, не по-малко вярно е, че в течение на целия XII в. Константинопол бил един от главните центрове на голямата европейска политика.

Мисълта за съединяването на църквите, постоянна мечта и желание на папската власт, нерядко е ставала причина за намесването на Византия в западните работи. Колкото и слаба да била през това

време Гръцката империя, всеки ценял съюза си с нея. Враговете на Рим, като например Фридрих II, търсели поддръжката ѝ срещу папите, а тези последните от своя страна прибегвали до нея, за да обуздаят честолюбивите замисли на неаполитанските крале. Византия през времето на Палеолозите, както и през времето на Комнините, е била винаги предмет на алчните желания на латинските князе и користните намерения на папите — нещо, което постоянно следял не без тревога Западът.

Но влиянието на латинците върху Гръцката империя се е проявило особено в обществените работи. През това време гръцките царе много по-често търсят съпруги от западните домове: в Италия, Франция и Германия. Мануил I Комнин се оженил за германската графиня Берта Зюлцбахска, роднина на крал Кондрат III, а след смъртта ѝ той си избрал втора жена пак измежду латинските принцеси: отначало той мислел да се жени за Мелизанда Триполитанска, но в края на краищата изборът му паднал върху Мария Антиохийска, известната навремето си красавица на френска Сирия. Синът на Мануил, Алексей II, се оженил за Агнеса Французка, сестра на Филип Август. След това Йоан Ватаци се оженил за Констанция Хохенщауфен, Андроник II — за Йоланта Монфератска, Андроник III — отначало за Агнеса Брауншвейгска, а после за Ана Савойска. Първа съпруга на Йоан VIII била една от италианските принцеси. Също така и френските, владетели на Сирия и Елада охотно се женели за принцеси от дома на Комнините и Палеолозите. Следвайки техния пример, най-незначителните князе, рицари или просто буржоа се старали да им подражават и по тоя начин по целия латински Изток се образува раса от метиси (мелези), полугърци, полулатинци, които наричат хасмули и които образуват нещо като съединителна брънка между двете цивилизации.

Освен това латинците постоянно пътували във Византия, а гръцките царе посещавали Запада. В края на XIV в. Йоан V посетил Италия и Франция, а неговият син Мануил II малко по-късно отишъл във Венеция, Париж и Лондон. През XV в. Йоан VIII прекарал известно време във Венеция и Флоренция. Но от тези постоянни контакти се изменил особено много византийският двор. Появили се други нрави, други удоволствия и празненства, нещо повече рицарско, което превърнало гърците в съперници на западните воители. За пример

може да се вземе император Мануил I Комнин. Той бил безумно храбър, безразсъдно смел като латинските барони; като тях и той обичал силните физически упражнения, лова, турнирите, увличал се в чупене на копия с най-добрите френски рицари.

Като истински рицар, той с геройски подвизи се стараел да заслужи любовта на дамата на сърцето си и според думите на един гръцки летописец и тя самата охотно признавала, макар че е родена в страна, в която познават добре храбростта, то тя никога не е срещала такъв рицар в пълния смисъл на думата като мъжа ѝ. Когато през 1159 г. Мануил се явил в Антиохия, той просто пленил намиращите се там латински рицари с високия си ръст, херкулесовската си сила, с ловкостта да си служи с оръжието и с разкоша на броните си. На бреговете на Оронта в продължение на 8 дни се устройвали турнири, на които френските и византийските дворяни си съперничели по храброст и военна ловкост. Сам императорът на великолепен кон със златен чул се появил на арената и с един удар свалил от седлата им двама видни латински рицари, при блясъка на копията и шума на байраците, развявани от бързото движение на конете, сред игрите, където по думите на летописеца имало толкова разнообразие и изящност, сякаш Венера се е съединила с Марс или Белона с Грация. Турнирите заместили вече надбягванията на хиподрума, по който толкова много се увличал някога Константинопол. Също така западната дреха заменила облеклото на византийската армия. Запазили са се няколко описания, които дължим на перото на самия император Мануил I Комнин, където се описват състезанията с копия, които ставали в присъствието на придворните дами.

Сам Мануил I Комнин приличал на същински франкски монарх. Той бил винаги заобиколен с латински съветници и воители, избрани на Запад, имал дворец, в който всички угощения и развлечения носели латински характер. Латинските летописци на Сирия, като не намират думи да изкажат възторга си от него, просто го смятат за истински свой човек. Ето например една прекрасна черта на рицарския характер, която ни показва всичко онова, което този византийски император придобил при постоянното си общуване със западното общество: По време на пътешествието си из Сирия веднъж на един лов крал Балдуин Йерусалимски, като препускал с коня си, паднал от седлото и си навехнал ръката. Тогава Мануил I слязъл от коня си, седнал на колене

пред латинския крал и понеже имал малко познания по хирургия, го превързал с бинт и после през цялото време на боледуването на краля всеки ден собственоръчно му сменял превръзките за голямо изумление на всички придворни, които не можели да се помирят с такова нарушение на етикета. За да можем да оценим постъпката му, трябва да си спомним, какъв бил всъщност тоя етикет, който ограничавал и най-малките действия на императора.

Би могло да се споменат и много други западни обичаи, които по същия начин влезли в привичките и дори в съдебните нрави на Византия. В тая страна, където от векове съденето ставало само по писани закони и в своето делопроизводство допускало само свидетели, през XII в., както било прието и у латинците, били въведени словесните дебати, благодарение на които обвинението се потвърждава или опровергава, а на обвиняемия предлагали да се подложи на изпитание чрез огън, за да се оправдае от приписваното му частно или публично престъпление. Ревнивият мъж, който желяел да се увери дали жена му е нарушила съпружеската вярност, се обръщал към Божия съд, а не към Свода на законите на Юстиниан. По същия начин на Михаил Палеолог предлагат да мине през огън, за да се очисти от приписваното му обвинение в държавна измяна, след като неговият човек, отреден да води словесния двубой заради него, бил сразен от обвинителя му. Към Божи съд прибягвали и началниците на стоящите една срещу друга войски, като избирали най-големите си смелчаци и предлагали спорът да се разреши чрез двубой. Народната литература също ни дава точни доказателства за това, доколко дълбоко било влиянието на рицарските нрави във Византия.

Византийците от XIII и XIV в. много обичали романите и приключенията. И много от тия произведения са написани на теми, заети от западната литература, а дори и ония, за които може да се смята, че са от източен произход, от контактите с франките придобили съвсем латински характер.

При изучаването на някои от тия произведения ние ще намерим несъмнени следи на това влияние, като например в „Белтандър и Хризанца“, „Либитра и Родамиса“. В тях обикновено се говори за странстващи рицари, прекрасни принцеси, турнири и разни подвизи на рицарите. Както у трубадурите и минезингерите, феодално-поданическият дълг се смята за опора на обществото, а служенето на

дамата на сърцето — главна длъжност на рицаря. Никъде, както в тия романи, не се среща такова съчетание на разни моди, нрави и обичаи, каквото е съществувало тогава на Изток и е придавало на това смесено общество такъв странен и интересен характер. Но ето и нещо по-забележително. — Под латинско влияние в Гърция, пропита с древни традиции, дори героите на Илиадата се превръщат в рицари. Ахил, подобно на героите на френските исторически песни, се превръща в рицар, който странствува със своите 12 спътници по света, за да търси приключения, или в герой на турнирите, влюбен в прекрасни принцеси; в християнски юнак, умиращ от предателската ръка на Парис в Троянската църква.

IV

При все това, въпреки безспорно общите интереси на двете цивилизации и на връзките, появили се като следствие от Кръстоносните походи, не може да се каже, че дълбокото, коренно несъгласие, за което споменахме по-рано, е изчезнало или се е намалило. Отначало само висшето общество се проникнало от западните нрави, но народната маса и гръцката църква останали недокоснати. Докато политиците, дипломатите и болярите по сметка или по влечение се сближавали с латинците, народът, който страдал от грубото нахлуване на чужденците и от безсъвестната експлоатация на италианските търговци и духовенството, което се страхувало и възмущавало от възможността да се постигне едно сближение с Рим, увеличили своето недоброжелателство. Постоянното безпокойство, причинявано от политическите работи, съперничеството в търговията, разните религиозни затруднения, всичко това способствувало за засилване на вековните недоразумения и правело старата вражда още по-фанатична и безразсъдна. Това става очевидно, стига да обърнем внимание на неочакваните пламвания на ненавистта, избухванията на разярени страсти, които са причина простият народ на византийската столица неведнъж да се нахвърля на ненавистните латинци; особено в трагичния ден на 2 май 1182 г., когато латинският квартал в Константинопол бил разграбен и опожарен от обезумялата тълпа, когато духовни и светски лица, жени и деца, старци и даже болни в болниците бивали пребивани без всяко съжаление от разярената маса, доволна, че в един ден може да си отмъсти за толкова години скрита злоба, спотаена завист и неумолима ненавист.

Такива чувства се проявявали и по религиозните въпроси. Когато през 1439 г. на Флорентинския събор по заповед на Йоан VIII епископите подписали унията с Рим и се завърнали в Константинопол, народът ги посрещнал с оскърбления и подигравателни викове. Обвинили ги открито, че са се оставили да ги подкупят с нищожна сума злато и че са продали църквата и държавата. Когато царят, верен

на обещанията си, поискал да изпълни потвърдения с клетва договор, въстаналият народ изгонил патриарха — приятел на Рим и разбунтувани тълпи народ вилнели под сводовете на „Св. София“. Тази ненавист обхващала византийците предвид опасността от страна на турците и, колкото необузdana и силна да е била, тя не може да се смята за неоснователна, тъй като, когато за Византия настъпвал последният ѝ час, западните владетели не мислели толкова за защитата, колкото за покоряването ѝ.

В обществения живот у мнозина гърци може да се забележи едно неразбиране на обичаите, пренесени от Запад. Тук може би най-ясно се проявява различието в понятията на двата народа. Когато например предводителят на една армия, обръщайки се към своите противници, кани някого на двубой, византиецът със своя здрав разум отговаря, че „той би считал за идиот ковача, който вместо с щипци, взема с ръка нажеженото до червено желязо; също така смешен би бил пълководецът, ако, поставен начело на една голяма и силна армия, сам би се явил на двубой“. Същото е и когато става дума за изпитване виновността на някого чрез огън. Михаил VIII Палеолог, на когото предлагат да прибегне за същата цел до огъня, отговаря с ирония: „Какво, вие искате да направя чудо? Не, аз нямам сили да правя чудеса. Ако нажежено до червено желязо се допре до ръката на жив човек, аз не разбирам, как може да не го обгори, освен ако той е мраморно изваяние на Фидий или Праксител, или пък е излят от бронз!“. И Акрополит, като повтаря думите му, прибавя от себе си: „Ето що казва той! И, ради Темида, кажете, нима той не е бил съвършено прав?“. А ето и едно извънредно характерно продължение на тоя разказ: „Филаделфийският митрополит, на когото Палеолог на шега предлага да се подложи вместо него на това изпитание, тъй като той по своето духовно положение може щастливо да излезе от опасността, отговорил така: «Такъв обичай няма нито в Свода на нашите римски закони, нито в духовните предания; той не е установен нито от гражданския закон, нито от светите и божествените устави — това е варварски обичай». И за да подчертае, още по-силно разликата между двата народа, Михаил на свой ред прибавя: «Ако аз бих бил по своето произхождение варварин, възпитан съгласно техните обичаи и правила може би бих се съгласил да се оправдавам по начина, който ми предлагат. Но бидейки

същински ромей, аз съм длъжен да се съдя по византийските закони и делото ми трябва да се реши писмено».

Мъчно би се намерил по-характерен анекдот. Той показва безусловния скептицизъм, който гръцкият здрав смисъл хранел към тези наивни и груби способности за съдебно делопроизводство, както и безпределната гордост, която изпитвали византийците, чувствувайки зад себе си древната цивилизация, или казано по-просто — чувствувайки, че те не са варвари. С тая решителна дума се изразява всичко. Между същинските ромейи и дивите латинци не може да има никакво съгласие. Законите, които задоволявали грубостта на едните, не можели да задоволяват високата култура на другите. Не можело да се сравни шарлатанството на съдопроизводството им със законодателната система, изработена от учените законоведи на Константинопол. Гърците можели по силата на необходимостта да се сближат с жителите на Запада, можели по прищявка да възприемат едни или други техни обичаи. Но под краткотрайното сближение, под всичко онова, което си заимствували не за дълго, винаги се криело едно дълбоко презрение, едно ясно съзнание за високото превъзходство на ромееца над варварина. По някои външни признаци можело да се заключи, че Византия се е изменила, влизайки в контакти с латинците. Всъщност тя си оставала все такава със своята традиционна гордост, неспособна и нежелаеща да разбере новото движение, което веело от Запад.

РЕВОЛЮЦИОННИ ДНИ ВЪВ ВИЗАНТИЯ

I

Към средата на XIV в. Солун е бил най-големият град на Византийската империя след Константинопол. Той бил голям индустриален център с цветущо и дейно пристанище, град на парите и на търговските сделки. Лошите езици навремето говорели, че гражданите на Солун приказвали за търговски сделки дори и в църквите, без да ги е грижа и без да зачитат примирението, което са дължали на църковната служба. Панаирите в Солун, които ставали всяка година през последната седмица на месец октомври, са били прочути по целия Изток, а дори и на Запад; там са отивали хора от Константинопол, от славянските държави на Балканите, от Италия и Испания, от страната на „келтите, които живеят отвъд Алпите“ — т.е. Франция — и от областите покрай далечните брегове на Океана. При това неспирно движение на търговията се трупали огромни богатства, но те могли и да се разпиляват със същата бързина. Банкерите и лихварите са заемали важно място на пазара в Солун и те експлоатирали безжалостно и без свян ония, които им падали в ръцете. По този начин в града покрай родовата аристокрация се създавала и една аристокрация на парите, която е била не по-малко богата, а може би и по-угнетителна. Всички тия благородници, горди с произхода или с парите си, се отнасяли към народа с голямо пренебрежение, давали пари с лихва, която твърде често надминавала 12% и преследвали длъжниците си най-жестоко, което карало народът да ги сравнява с истински диви животни. Църквата също така е имала своето място между тия „всесилни хора“, както са ги наричали тогава, които според думите на един съвременник, „забогатяват от разорението на своите съграждани“. Твърде многобройните манастири в Солун притежавали грамадни богатства и те също не избегнали — това трябва да се запомни, за да се обясни характерът на събитията, които следват — страшната омраза, която народът изпитвал към аристокрацията.

В големия индустриален и търговски град, какъвто е бил Солун, работниците и всички ония, които аристократите наричали

презрително „тълпа, хора от пазара, нищожни личности“ или пък „глупци“, са били твърде многобройни. Между тях пристанищните моряци, групирани в солидно организирана корпорация, са образували един особено опасен елемент. Те са били, ако вярваме на противниците им, много буйни хора, винаги готови да се уловят за оръжието, да насъскат народа и да го водят към бунт, способни да извършат насилия и убийства. Благородниците, които се бояли малко от тях, с право виждали в лицето им „силата на народа“. И от това крайно неравенство на богатствата, засилвано от лошото поведение и нетактичното предизвикателство от страна на богатите, произлизила една класова борба, необикновено гореща и остра, която се проявявала в борби, в буйни движения и в непрекъсната агитация. Понеже били експлоатирани от богатите, народните маси постоянно мислели за бунт, как да се реваншират, като ограбят своите потисници. И всичко това ставало с много голяма жар, защото самите те нямало какво да изгубят.

Така че един вятър на социална революция духал в тоя момент върху цялата Византийска империя. Един съвременник, историкът Никифор Григора, пише: „Във всеки град, във всяка област ромейският народ беше тогава разделен на две партии: на разумни хора и на глупци; партия на тези, които имат превъзходство поради богатствата си или по рождение, и партия на бедните. Партия на хората, които имат добро възпитание и на тия, които нямат никакво образование“. Навред избухвали въстания. В Адрианопол, където от дълго време се натрупвала силна омраза срещу богатите и „дързостта на всемогъщите“, се засилило желанието за завладяване на техните имоти, засилила се и надеждата, че народът в борбата ще удовлетвори личните си омрази и ще се отърве от кредиторите си. Всичко това предизвикало през 1341 г. народно въстание. Понеже благородните се опитали да се противопоставят, те били арестувани, затворени, имотите им конфискувани и народът взел в ръцете си управлението на обществените работи.

„Много бързо, съобщава Йоан Кантакузин, подобно на смъртна болест, движението завладя цялата империя. Всички градове въстанаха срещу аристократите и ония,

които от начало се колебаеха при новината за онова, което става другаде, също така въстанаха и излизайки вън от всякаква мярка, стигнаха до най-нечовешки действия.“ Да се интригува, да се убива — всичко това се смятало за достоен подвиг. Предаването на близки хора се считало за поведение, достойно за похвала. Умереността е изглеждала подозрителна и по това време върху градовете „се понесе една страшна лошавина, родена вследствие на тия бунтове“.

Солун дава най-бележития пример за тия революционни движения. От дълго време тоя бунтовен град бил разяждан от глуха агитация. Един интересен пасаж от Тома Магистрос, който по това време е живял в Солун, показва много добре моралното състояние на града, липсата на сигурност и на ред, които личали там: „Да бъде човек жесток към другиго, пише той, да живее като диво животно, да готви непрекъснато и да вдига въстания, да ограбва богатите, да се кълне открито, да блъска хората, да ги удря, да ги смазва от бой, да ругае едни и да заплашва страшно други, да участвува в нощни боеве и в борби между гражданите, да води въоръжени банди от пропаднали хора, да разграбва и разрушава къщи и всичко останало, да причинява пожари, да наранява, да сее смърт навред, да вижда в ръцете на хора от всякаква възраст меч, да гали кинжала дори и сред удоволствията — ето кое ни харесва“.

Напразно разумните хора са проповядвали съгласие. Литературата от тая епоха е пълна с творби, предназначени да успокоят бунтовния характер на солунци. Напразно разумните хора от аристократическата партия се опитвали да внушат на своята класа, че обстоятелствата изискват повече внимателност. Напразно някои от тях съобщавали в Константинопол за безпримерното лихварство, за нечовешкото и срамно поведение на богатите хора: „Да заколиш бедния — казвали те, — да го смажеш с глад, да го ограбиш, това вече не значи да му вземаш лихва, това е равно на престъпление. Да откраднеш, когато ограбеният е беден, значи да извършиш по-тежко престъпление, защото крадците са богати хора“. Но в замяна на малкото хора, които са чувствували опасността, колцина между

аристократите продължавали да упорствуват и да бъдат безчувствени? И все повече и повече духът на бунта се носел над Солун.

Началото му е още от 1322 г. Деспотът Константин Палеолог, който управлявал града, получил от Константинопол заповед да арестува 25 души водители на Народната партия и да ги изпрати в столицата. Веднага щом се пръснала новината, народът започнал да се вълнува. Камбаните започнали да звънят във всички църкви — такъв е бил според Никифор Григора обикновенният сигнал за бунт — и въстаналата тълпа се нахвърлила върху двореца на губернатора. Последният успял да се скрие в крепостта, обаче отчаяният народ изклат всички, които му попаднали под ръка, разграбил и разрушил къщите на аристократите и накрая нападнал Акропола. Изплашен силно, деспотът скочил на един кон, избягал през полето и се скрил в един съседен манастир. Обаче бунтовниците го настигнали, заставили го под страх от смърт да облече калугерски дрехи и го предали на младия император Андроник, чиито войници за малко щели да бъдат посечени. Други неприятели на народа били още по-зле малтретирани. Вече личи жестокостта на социалните борби с всички неин ужас.

След няколко години, положението станало още по-лошо. През 1393 г. една народна революция избухнала в Генуа и аристократическото правителство било съборено. Отзвукът от това събитие между византийците е бил много голям. Той бил особено силен в Солун, където имало значителна генуезка колония. Този пример не останал напразно. Когато през 1341 г., след смъртта на император Андроник III, Йоан Кантакузин се провъзгласил за император и когато навред аристократите взели неговата страна, Народната партия бързо използвала случая с тази политическа криза, за да удовлетвори омразата си против благородниците, и под предлог, че защитава срещу узурпатора каузата на законния император, младия Йоан V Палеолог, почнала решителна класова война срещу своите потисници. В продължение на седем години, от 1342 до 1349 год., народното демократическо движение превръща Солун в истинска република, чиято история, изпълнена с убийства, с терор и кръв, с революционни дни и с противорелигиозни страсти, с обширни проекти за социални реформи, е един от най-живописните, но също така и най-непредвидени епизоди, каквито могат да се срещнат в летописите на Византийската империя. Този бунт се нарича революция на зилотите,

т.е. на „хората, които обичали общественото благо“, на „приятелите на народа“, или казано по-просто — с това ласкателно име били наричани водителите на народното движение и техните партизани.

II

Солун бил твърде важен град в империята и затова узурпаторът е имал голям интерес да го завладее. Кантакузин влязъл във връзка с губернатора на града Синадинос, негов приятел, и с надежда да смути населението, през пролетта на 1342 г. доближил града заедно със своите войски. В града претендентът е можел да разчита на подкрепата на твърде многобройния гарнизон, на преданите на каузата му аристократи и всички си мислели, че тези сили са достатъчни, за да могат с малко повече енергия да смажат Народната партия. Обаче Синадинос се страхувал от зилотите, колебаел се и неговото колебание погубило всичко. Освен това настъпването на кантакузиновите войници прогонило към Солун много селяни, които се прибрали в града със своите стада. В препълнения с хора град скоро настъпил глад. Липсвала храна за хората и за животните, чиито трупове, пръснати по улиците, отравяли въздуха и предизвикали епидемия. Разбира се, всички тия разорени селяни били страшно недоволни от аристократите, които смятали отговорни за всичките си нещастия. Водачите на Народната партия се възползували ловко от обстоятелствата. В началото на лятото на 1342 г., окуражени от слабостта на губернатора, те разбунтували народа. След като взели за знаме един кръст, задигнат от църква, бунтовниците се нахвърлили върху къщите на богатите, загрижени най-вече, заявява Кантакузин, да удовлетворят своите лични омрази. Няколко слуги на губернатора се опитали да бранят двореца му, но мнозина били ранени в битката, и скоро в целия град се разразили грабежи, побоища, разрушения на аристократически къщи, кланета, „всичко онова, което могат да извършват хора, потиснати от мизерията и изтезавани от чуждите богатства“. От града били изгонени около 1000 аристократи, прогонен бил също така и губернаторът, понеже го подозирали, че е партизанин на Кантакузин, а ония аристократи, които не могли да избягат, били изтезавани. Два-три дена Солун приличал на град, превзет с пристъп. Победителите изпълвали денонощно улиците с радостни викове, а

победените се криели и били щастливи, ако можели да се отърват от смъртта. „И когато бурята утихна, пише Кантакузин, зилотите от бедни и незначителни хора, каквито бяха по-рано, внезапно станаха богати и уважавани.“ Гражданите по принуждение или от страх — защото умерените веднага ставали подозрителни — взели изобщо страната на зилотите. Това е бил първият революционен ден в Солун, а такива дни след това не един път са окървявали града.

Зилотите станали господари на Солун. Те избрали едно демократическо правителство, най-важна личност в което, както изглежда, е бил някой си Михаил VIII Палеолог. Безсъмнено още в първия момент са били взети мерки за социални реформи, на които ще се върнем по-късно. И сигурно тогава се е получил тоя противорелигиозен характер, който е една от най-интересните черти на солунското движение. Обаче победителите преди всичко и най-много е трябвало да бдят за спасението на града. Кантакузин наистина приел изгонените и заплашвал от близо града. Макар че пристигнали подкрепления от Константинопол, положението му било много несигурно. Очевидно някои аристократи, разтревожени за съдбата на своите семейства, останали в Солун и надявайки се, че чрез подчинение ще завладеят богатствата си, изоставили Кантакузин и се върнали в града, признавайки новото правителство. Въпреки този относителен успех на Народната партия, в града съществувала глуха и опасна агитация. Кантакузин имал там много тайни партизани. За да запазят властта, зилотите употребили срещу победените страшно насилие. Те разбрали, че единственото средство, за да си запазят властта, е владеене с терор.

Двама аристократи от Солун, останали верни на Кантакузин, Константин Палеолог и Арсений Цамплакон, били изпратени от претендента като посланици при сръбския крал Стефан Душан. Но поради измяна попаднали в ръцете на въстаниците и били страшно изтезавани. След като ги обругали жестоко, им конфискували имотите и ги затворили. Но преди това за забава на народа единият от тях бил предаден на моряците, които си уредили с него твърде неприлична забава. Облекли го като монах, сложили на главата му фес и в ръцете му поставили запалени свещи. И докато една част от моряците го ритали отзад, други отпред се престрували, че му се покланят твърде почтително и викали иронично: „Ето патриархът на Кантакузин“. И

тълпата, струпана на пристанището, се веселяла страшно при вида на този странен маскарад.

Други наказателни мерки били още по-страшни. Всеки, който бил подозиран, че е от партията на Кантакузин, бил арестуван, затварян, изтезаван, ослепяван или убиван, а тия, които не се възхищавали достатъчно от тия жестокости, били смятани за държавни изменници и спрямо тях се отнасяли не по-малко жестоко. Доносите валяли. Всички хора били подозирани и предавани. И понеже през 1343 г. Кантакузин заедно със своите съюзници турците, които опустошавали всичко по пътя си, обсадил за няколко дни Солун, зилотите, от страх да не се вдигне въстание в града от партизаните на претендента, засилили строгостите, за да изплашат своите противници. Един благородник от семейството на Палеолозите бил арестуван в собствената му къща, завлечен на градския площад и екзекутиран. Главата му била отрязана и носена на върха на едно копие през улиците на града, а тялото му било разсечено на четири части и изложено на четирите главни врати. На един гражданин на име Габалас били отрязани ушите и носа и го подхвърлили и на други мъчения, преди да го убият. Други граждани също така изгубили носа и ушите си, преди да бъдат изгонени от града и осъдени на вечно заточение. А когато нещастниците питали за какво са осъдени, зилотите се задоволявали да отговарят, че всички знаят, че принадлежат на Кантакузиновата партия. Това е било достатъчно, за да се оправдае всичко — и най-големите жестокости, както и противорелигиозните подигравки — в това има известни характерни черти, които трябва да посочим. Тези жестокости народът насочвал срещу противниците си. По улиците на града вървели хора с гърнета, пълни с вода и със запалени свещи в ръце, и колчем срещнали някой гражданин, когото подозирали като партизанин на Кантакузин, спирали го и го прекръщавали под предлог, че при своето общуване с претендента той е осквернил качеството си на християнин. След това събирали помощи от минавачите и всеки, който отказвал да даде, се излагал на голям риск да се отнесат към него така, както към жертвата. Като свършвали всичко, отивали да се почерпят в кръчмата, където се подигравали с най-светите тайнства на християнството, а „божественото правосъдие, казва Кантакузин, търпеше и сдържаше своите гръмотевици“.

В продължение на повече от две години Солун е живял така под властта на едно демократическо, почти независимо правителство. Сигурно в града е продължавало да има императорски губернатор, който теоретически е бил колега на Михаил VIII Палеолог и разделял с него властта. Но всъщност Михаил VIII Палеолог бил неограниченият господар на града и той го е управлявал с терор, употребявайки срещу противника си конфискацията, затвора, заточението, като налагал при най-малко подозрение, за най-малка вина най-тежки наказания, защото, казва един от неговите противници, „по природа той беше наклонен към злото“.

Тоя режим създал в града много неприятели на Народната партия. Благородниците, които пострадали жестоко, хранели страшна омраза срещу Михаил VIII Палеолог, но от предпазливост скривали тайните си, защото се страхували да не бъдат предадени и не се доверявали дори на най-близките си. Независимо от това очаквали нетърпеливо случай и час на отмъщение. От друга страна, народът, който в себе си твърде много почитал свещените неща, понякога се безпокоял и възмущавал от противорелигиозното държане на зилотите. В една църква вече били изклани няколко богохулници. При друг случай на градския площад бил пребит още един богохулник. Очевидно тълпата започнала да изстива към своите водители. Освен това императорският губернатор Йоан Апокавкос, син на любимеца на регентката императрица, започнал да се уморява да бъде играчка в ръцете на зилотите и прост инструмент за властната воля на Михаил VIII Палеолог. В резултат на всичко това се появила реакция и тя избухнала през 1345 г. Апокавкос се сближил тайно с аристократите и им дал да разберат, че е от тяхната партия. Скоро започнало да се говори открито, че Палеолог трябва да бъде убит и заговорът бил подготвен. Решено било губернаторът да отиде с добре въоръжена свита, която грижливо трябвало да крие оръжието си в някой по-краен квартал на града (наистина имало опасност, да не би атентатът да предизвика негодувание у народа), и да покани Палеолог да се срещне с него, за да поговорят по държавните работи. Така било сторено. Зилотският водител, който не подозирал нищо, отишъл на срещата придружен само от няколко души. Разговорът започнал. Много скоро Палеолог според навика си започнал да говори грубо и заповеднически. Другите му отговорили по същия начин, разчитайки,

че неговата ярост ще даде предлог за сбиване. Но Михаил изведнъж разбрал всичко и направил опит за отстъпление, като в същото време заплашил страшно своите неприятели. Тогава един от благородниците, който го мразел повече и заради това поискал на него да се падне честта да го убие, се хвърлил отгоре му и със силен удар на сабята в корема го прострял мъртъв. При новината за убийството народът не мръднал. Най-компрометираните между зилотите побързали да изчезнат. Техните водители били заточени, а населението изглежда се радвало на тяхното отстраняване. Реакцията тържествувала дотолкова, че помислили да дадат Солун на Кантакузин. В къщата на губернатора станало голямо събрание между началниците на гарнизона и водачите на аристокрацията, на което се решило да се почнат преговори с претендента.

Между другите на това събрание са присъствували и двама души — Георги Кокалас, малко неясна фигура, чието държане през предишните години било доста двусмислено и променливо и Андрей Палеолог, който по това време заемал важно положение в Солун. Той бил водач на силната корпорация на моряците и бил твърде популярен между тях. Той играл в партията на зилотите голяма роля, но бил все пак по-умерен от другите демократически водачи и ярко се противопоставял на политиката на насилие, на конфискации и убийства. Затова той избегнал катастрофата, когато изчезнали неговите политически другари. Докато другите партийни водачи били изгонени, той могъл да остане в града и да запази влиянието си. По признание дори на неговите противници той е бил много интелигентен човек и с кротък характер. Кокалас и той гласували също така за взетото решение на събранията на благородниците, но все пак Палеолог не сторил това с голям ентузиазъм. Ето защо, след като размислил, той се отказал и било поради вярност към политическите си убеждения, било, както подхвърля Кантакузин, че не се сметнал достатъчно възнаграден, при едно второ събрание той се противопоставил на взетото по-рано решение. Това предполагало голям риск. Палеолог разбрал положението и понеже се боял за живота си, решил да предотврати събитията. От своя страна Кокалас, който ненавиждал губернатора и мечтаел да му вземе мястото, интригувал хитро и не преставал да раздухва огъня. Скоро при апела на Андрей Палеолог в града се появили всички ония зилоти, които били останали и народът, без да се

произнася открито за една от двете партии, почнал да се вълнува, обзет от старата си омраза към благородниците. В тоя момент е била достатъчна много малка сила, за да се спре бунтът. Апокавкос имал на разположение повече от 800 души, готови да се бият. За нещастие, вместо да действа, губернаторът загубил време в преговори, желаейки да избегне проливането на кръв, и се оставил Кокалас да го убеди, че лесно може да се споразумее с Палеолог. Това станало причина за катастрофата.

Настъпила нощта. В горната част на града, пред стените на Акропола се настанил Апокавкос със своите войници. Той заел добре укрепена позиция, която позволявала на кавалерията да обстрелва и осигурява в случай на неуспех линия за отстъпление зад крепостните стени. Палеолог събрал своите моряци и зилоти в долната част на града, близо до пристанището. И през цялата нощ в Солун се провеждала голяма агитация сред запалени факли, сред викове, тракане на оръжия и сигнали на тръби, които канели народа на бой. Все пак Апокавкос се надявал. Той мислел, че ще спечели за своята кауза една част от народа и очаквал помощта, която поискал от Кантакузин. Затова, след като настъпил денят, той започнал сражението. Но още при първите изстрели на стрелите, войниците на губернатора, подготвени грижливо през нощта от Кокалас, заявили, че не искат да се бият срещу своите съграждани и започнали да се оттеглят към крепостта. Увлечен от отстъплението, губернаторът се опитал напразно да събере войските си пред стените на Акропола; войниците не се подчинявали, навлезли във вътрешността на крепостта, но отказали да се качат на укреплението и да го бранят. Апокавкос и аристократите, които го придружавали, след като разбрали, че са предадени, се опитали да се спасят през вратата на Акропола, която водела към полето. Те я намерили затворена, защото ключарят бил от Демократическата партия и побързал да изчезне. Но и хората, които живеели в крепостта (във вътрешността на Акропола имало нещо като малък град) молели управителя и приятелите му да не ги изоставят на народната ярост и ги задържали почти насила.

През това време откъм града въстаниците насилили вратите на крепостта и след като влезли вътре, започнали да убиват и да ограбват. Отначало не пожалили дори и ония войници, които изменили на началството си. Не постъпили по-добре и с жителите на крепостта и

Андрей Палеолог с мъка успял да успокои бунтовниците и да ги изведе вън от Акропола. Колкото се отнася до Апокавкос и до стотината благородници, които го придружавали и които се опитвали да се скрият, те били скоро открити и след като ги обрали, ги затворили в затвора на крепостта под засилената охрана на сигурна стража, докато се реши съдбата им.

Но на другия ден се пръснал из града слух, че затворените аристократи избягали, че заели Акропола и се готвели да го предадат на Кантакузиновите войници. Веднага народът се въоръжил и една разярена тълпа, възбудена силно от изпитото вино, се спуснала към крепостта. Изплашени, помнещи вчерашните сцени, жителите на крепостта затворили набързо вратите, качили се на укрепленията и започнали да се молят, да не им се прави нищо зло, като обещавали да извършат всичко, което им се заповяда. Тогавя настъпила трагедията. Бунтовниците заповядали пленниците да бъдат предадени и хвърлени отгоре. Нещастниците веднага били изведени съвсем голи и мъченията започнали. Пръв Апокавкос бил хвърлен на тълпата, но случайно като паднал, той не се ударил. Като го видели, че стои прав на краката си, учудените бунтовници за момент се разколебали, но един зилот се хвърлил върху него и със саблен удар му отсякъл главата. След това останалите се хвърлили върху неговия труп. Опиянена от вида на кръвта, нечовешката и страшна тълпа започнала да иска други жертви. Отдолу зилотите съобщавали имената на осъдените и при всяко споменато име едно тяло бивало хвърляно долу на земята. Облаци стрели летели върху нещастниците, главите им бивали отсичани със саблени удари. Като се изключат няколко души, скрити от жителите на Акропола, всички аристократи били избити. Присъстващите Палеолог и Кокалас оставили народът да действа, понеже чувствували, че е невъзможно да спрат яростта му. Те не могли също така да спрат опиянения от кръвта народ, да не се пръсне веднага из града, да не напада къщите на благородниците и да не коли безпощадно. Настъпили страшни сцени. Жертвите били изтърбушвани, а някои от въстаниците занесли вкъщи, както се говори, късчета човешко месо, опекли го и го изяли. Разяреният народ не слушал вече никого. Самият Кокалас не могъл да спаси своя зет, аристократ, приятел на губернатора, който много се борил някога срещу зилотите. Той го прибрал в къщата си, но въоръженият народ поискал неговото

предаване. Понеже Кокалас разбрал, че всяка съпротива ще предизвика неговата собствена гибел, изпълнил желанието им и предал нещастника, който веднага бил заклан. И цял окървавен Солун попаднал отново под властта на Демократическата партия.

Ужасните събития от 1345 г. имали страшен отзвук в цялата Византийска империя. В речта, която произнесъл „за тези, които са умрели в Солун“, Деметриус Кидонис, — аристократ, който напуснал града още пред 1342 г. и се оттеглил в Константинопол, описал с малко реторично вълнение ужасите на този „ден на нещастieto“, епизодите на „безчовечната трагедия“. Той описал народа, „отдавна жаден за кръв“, със засилена омраза поради „злодейските агитации“ на неговите водачи, отдаден на безподобни жестокости: къщите били разграбени, разрушени, съборени над главите на собствениците. Бедните заграбили оръжията и богатствата и започнали да третират като роби вчерашните господари. Богатите били арестувани, затворени или принудени да плащат откупи, по-големи от „съкровищата на Креза“. Жените били недостойно изнасилвани и аристократите подгонени из целия град; „народът ги измъквал, казва ораторът, почти голи, едва покрити с леко облекло, и ония от тях, които толкова пъти се сражавали за свободата на тия хора и за независимостта им, били влачени с въже на врата като роби. Слугите биели господарите, робите си отмъщавали на тия, които някога ги купили, селяните измъчвали пълководците и войниците. Ония, които похарчили имотите си в служба на отечеството, били подхвърлени на изтезания от злодеите, станали разбойници поради собствения си мързел. И всички били завличани на мястото, където ги чакала смъртта“. Ония, които се оплаквали, които съжелявали за разорението си, бивали веднага избивани. Отвред се чували викове, ридания, с които се смесвали в ограбените къщи радостните възгласи на победителите — на всички ония хора, които един ден преди това се задоволявали само с чиста вода от чешмите и които сега си устройвали богати угощения.

Но преди всичко трябва да се цитира разказът, който Кидонис дава за страшната драма на Акропола: „Нещастниците бяха завлечени по кулите и градът сякаш си разделяше престъплението. Едни извършваха убийствата, а други се наслаждаваха от зрелището. Едни хвърляха жертвите отгоре, а тия, които стояха долу, посрещаха с върховете на сабите си въртящите се във въздуха тела. На някои

смазваха главите, на други разпиляваха мозъка, а на трети прерязваха коремите. От друга страна, на едни отрязваха крак, на други счупваха гръбначния стълб, а на трети измъкваха вътрешностите с ръце. Всеки, който биваше хвърлен от стените и който, преди да стигне до земята, попадеше на издигнатите мечове, умираше веднага. Но още по-страшна беше съдбата на ония, които не бяха още хвърлени. Видът на тия ужаси беше по-страшен от смъртта, понеже жертвите виждаха по телата на своите приятели каква ще бъде тяхната съдба след хвърлянето. Ако някой оставаше полужив след падането и молеше убийците да го пощадят, той само си готвеше една по-бавна и по-жестока смърт. Никой не се тревожеше за ония, които умираха веднага, обаче тези, които продължаваха да дишат, вбесяваха тълпата. Умъртвяването им ставаше по най-сложни начини. За мнозина дори и смъртта не вдъхваше почит към труповете“.

Нека читателите не виждат в тази картина само банална реторика. Измежду солунските аристократи известна част се отървали от клането било като избягали при някои съседи, било като потърсили закрила в църквите, или пък се скрили в кладенци, а дори и в някои гробове на гробищата. Някои с риск да се убият скочили от височината на укрепленията. Мнозина успели да избягат в Константинопол, където занесли новината за кланетата в Солун, за които обвинявали „демагога и зловещия водач“ Андрей Палеолог. Чрез тях Кидонис узнал всичкия ужас на страшната драма.

И до днес в Солун, в горната част на града, се вижда грамадната крепост и трагичната стена, където се развили събитията от 1345 г. Това е една здрава, назъбена стена с четвъртити кули, висока 7–8 метра. И до днес се вижда голямата врата, през която влязъл народът в Акропола, същата, през която се опитали да избягат аристократите. И до днес, както и някога, при подножието на крепостта се намира широка площ, същата, която видяла страшните сцени от 1345 г. И не без вълнение, изправен върху тази нещастна и зловеща земя, човек си спомня някогашните истории за „деня на нещастieto“, за „човешката трагедия“, когато Солун е бил арена на народната жестокост и ярост, и на разюзданата социална война.

III

В продължение на четири години — от 1345 до 1349, Солун е представлявал във Византийската империя истинска, почти независима република, управлявана от Андрей Палеолог като пълен господар. Заповедите, които идвали от Константинопол, се отхвърляли категорично. Когато през 1347 г. патриархът назначил за архиепископ на града знаменития Григорий Паламас, републиката решително му забранила влизането в града. Омразата към Кантакузин продължавала дори и тогава, когато през 1347 г. той бил тържествено коронясан в „Св. София“. В Солун не го признавали за законен император. Палеолог не се колебаел да изгаря на градския площад благосклонните послания, които Кантакузин изпращал на бунтовния град. В Солун са знаели много добре, че в тоя момент императорът съвсем не може да подчини града с оръжие. Затова зилотите си позволявали по отношение на него всякакви обиди и те съобщавали в Константинопол, че ако не ги оставят спокойни, ще предадат града на сръбския крал Стефан Душан.

Глуха вражда съществувала обаче между Палеолог и неговия колега в управлението на града Алексей Метохит. Последният строго порицал дързостта, с която изгаряли императорските писма и заявил високо, че един подобен акт е истинска измяна по отношение на монархията. Загрижен впрочем за състоянието на духовете в града и за опасността, че той може да падне в ръцете на сърбите, Алексей започнал от 1349 г. преговори с константинополското правителство. В писмата, които изпращал в столицата, той клеветял Андрей Палеолог, като единствен отговорник за всичко, което ставало в Солун. Той съобщавал също, че народът започва да се уморява от управлението на зилотите и с изключение на няколко много компрометирани водители, всички биха посрещнали падането им с радост. Той прибавил, че влязъл във връзка с група добри граждани, силно недоволни от режима, че е сигурен в гарнизона и че една промяна е неизбежна в града. И наистина, Метохит се обявил смело против Палеолог и

зилотите. Като почувствувал, че властта му се изплъзва, водачът на Народната партия постъпил както през 1345 г. Той издигнал своите верни моряци и ги накарал да се въоръжат срещу неговите противници. Но последните не забравили авантюрата от 1345 г. Без да губи време, след като бил предупреден, че моряците се въоръжават, Метохит ги нападнал посред нощ и ги сразил. Борбата била кратка и немного смъртоносна. Никой, както казват историците, не бил убит. Задоволили се само да разграбят къщите на Палеолог и на неговите партизани, да изгонят от града водача на Народната партия, който отишъл да търси подслон в един от атонските манастири.

Но не било свършено всичко с Народната партия. Останалите в Солун зилоти направили последни усилия: чувствувайки, че не могат вече като някога да разбунтуват народа и да го водят на пристъп към къщите на богатите, те намислили да предадат града на Стефан Душан. Парите, които сръбският крал щедро раздал в града, му създали много скоро силна партия. Бързо в града били съобщени предимствата, които гражданите биха добили, ако се подчинят на сърбите и когато Душан се явил под стените, мнозина от простолудието, които страдали от обсадата, пожелали открито победа на краля, който щял да им донесе край на нещастията. Това показва, че въпреки падането на Андрей Палеолог, Демократическата (Народната) партия била още всесилна. Понеже Метохит и патриотите, които останали верни на империята (тези, които Кантакузин нарича *филоромей*), не знаели как да се противопоставят на изменниците, които ги били заобиколили, отправили отчаян апел в Константинопол. И той бил чул. Придружен от своя млад колега, император Йоан V Палеолог, който бил популярен от него, през есента на 1349 г. Кантакузин влязъл по море в Солун. Положението там продължавало да бъде неспокойно. Зилотите и народът още били в открита вражда с благородниците, а сърбите отвън били страшни. Монарсите обаче били посрещнати добре и тяхното присъствие довело ред и спокойствие. Оставало само да се отърват от зилотите — Кантакузин се погрижил за това. Той свикал на голямо събрание всички граждани и там се започнал съдът над Народната партия лично от него. Той заявил, че единствената цел на зилотите е била да заграбят имотите на богатите, защото в мнозинството си те били без средства. Той порицал техните интриги със сърбите, на които поради личен интерес се готвели да предадат

града и императора. Той доказал, че те винаги са били неприятели на монархията, на своите съграждани и на всички ромеи. И може би с красноречието си той обърнал общественото мнение или във всеки случай оправдал мерките, които заповядал да се вземат. Водачите на зилотите били арестувани, едни изпратени в Константинопол, а други прогонени. Императорската власт била най-после установена в Солун. Паламас успял да заеме епископския си трон и в първата си реч, която произнесъл, той горещо препоръчал на своите слушатели мир и съгласие. Този съвет съвсем не бил лекомислен. Градът се боял сега от възможните отмъщения на аристократическата партия, а разумните хора, като Деметриус Кидонис, се страхували да не би след кратко затишие да избухне наново социална война. Затова Кидонис мъдро съветвал благородниците да не експлоатират народа, да не докарват до крайност отчаяните и да се опитат с по-демократично управление да приближат до себе си някогашните свои противници.

IV

Във всички времена и във всички страни нещастieto на победените в политическите борби се състои в това, че ние ги познаваме само по свидетелствата на техните противници. Същият случай е и със зилотите. Йоан Кантакузин и Никифор Григора, от които познаваме историята им, са били открити техни противници. Те са нарисували с най-черни краски събитията, които вълнували Солун и хората, които са играли някаква роля в тях. Те не са разгледали с повече симпатия и режима, установен от тия хора в големия македонски град. „Тяхното управление, пише Григора, не напомня никоя позната държавна форма, нито аристократическия режим. Това беше една необикновена *охлокрация* (управление на тълпата), направлявана само от случая. Няколко смели хора се групираха и започнаха да преследват всички, като спечелваха тълпата с демагогски похвати, за да я увлекат към целта, която гонеха. Те разграбваха имотите на богатите, живееха сами в разкош, заповядваха непокорство на всяка външна власт и провъзгласяваха за правило и закон всичко, което им се струваше добро.“

В наше време се направиха опити да се реагира срещу строгостта на тия присъди. Гръцкият историк Сатас се помъчи да покаже, че зилотите „не са били само една босонога тълпа или орда от убийци“. Друг един учен заявява, че „зилотите не са били отвратителни хора, както искат да ни ги представят техните врагове, напротив, те са имали високо разбиране за отечествената идея и за длъжностите на гражданина“. Същият историк прибавя: „Зилотите също не са били дотолкова кръвопийци, доколкото Кантакузин и другите писатели искат да ги представят. Те са дали доказателство за милосърдие и в своето управление постъпвали с чувство за справедливост и свобода. Когато прибъгвали до крайни средства, винаги били предизвиквани от аристократите“.

Боя се много, да не би при тия съждения да се изпада от крайностите на строгостта в крайностите на снизходителността. Но

като не отиваеме много далеч по този път, очевидно е, че зилотите през седемте години, когато управлявали Солун, са направили значителни и полезни социални реформи. Един съвременен документ, чиито доказателства имат особена стойност, защото са дело на един от техните политически противници, посочва по интересен начин принципите и духа, които са вдъхновявали тия реформи.

Една от първите мерки, взети от правителството на зилотите, е била да се конфискуват имотите на много богати манастири, които съществували в града. В това ние виждаме едно ново доказателство за неособено благосклонните тенденции към църквата, които характеризират Солунската революция. Монасите протестирали и заявили, че с това посегателство над техните имоти се насилват законите и върховната воля на дарителите, които някога завещали богатствата си с религиозни намерения, а не на държавата. Изглежда, че тези неща са били отнесени до съда и адвокат на манастирите е бил един забележителен човек от аристократическата партия, Никола Кабазилас, когото виждаме и при други обстоятелства, например през 1345 г. той играе значителна роля в събитията, дори и след кланетата през същата година, от които той се отървал без много труд, е продължавал да живее в родния си град. Защитната реч на Кабазилас в полза на монасите е запазена и е твърде интересна. Ако тази реч наистина е била произнесена така, както е стигнала до нас със своите силни, дори клеветнически нападки, които ораторът отправил към зилотите, в нея имаме едно доста голямо доказателство за търпимостта, с която революционерите се отнасяли към своите политически противници и е знак за голяма свобода, която е била допусната при пледирането на един такъв процес срещу правителството. Но от речта на Кабазилас ние научаваме и много други неща. И наистина той се е спрял подробно, преди да ги отхвърли, на аргументите, които привеждали зилотите, за да оправдаят своята политика. Тази част от речта е забележителна и заслужава да бъде цитирана:

„Какво чудно има в това, казвали зилотите, ако ние вземаме една част от големите богатства, които принадлежат на манастирите и ги употребяваме, за да

нахраним бедните, за да помогнем на свещениците и да украсим църквите? Ние не причиняваме на монасите никакви злини, понеже това, което остава, е достатъчно за техните нужди. Ние не се противопоставяме в нищо на намерението на първите дарители, които не са имали друга цел, освен да служат на Бога и да нахранват бедните. Ако, освен това с тия пари ние въоръжаваме войниците, които ще мрат за светите църкви, за законите, за защита на укрепленията, защо това да не е най-доброто употребяване на богатствата, отколкото ако тия суми бъдат разходвани безполезно от монасите и свещениците, които се нуждаят от малко нещо за трапезите си и имат малки житейски нужди и които стоят у дома, запазени добре, без да се излагат на каквито и да е опасности? И не е ли по-добре тези пари да се похарчат за належащи нужди, отколкото по какъвто и да било друг начин? Защитата на нашите укрепления и на законите е най-необходимото нещо, а то е дело на войниците. А с какво ние извършваме неправда, щом като заповядваме с тия пари да се поправи някой покрив, да се закрепят някоя разрушена къща, да се помага на нивите и на имотите, или пък да се нахранят ония, които умират за свободата? Не е ли позволено на монаха да поддържа с тия приходи своите орачи, хлебари и зидари? Ако това е позволено на едни, другите заслужават още повече“.

В устата на зилотите ние срещаме непрестанно един аргумент, доводите на общественото спасение, което стои над всички закони и което оправдава всичко: „Позволено е на тия, които се грижат за държавните работи, да правят всичко, когато имат предвид онова, което е полезно за общественото благо. Както настояниците управляват имота на малолетните не както се иска на последните, но по начин, който те намират за най-добър и полезен, така и обществените настояници, сиреч управляващите, правят това, което е най-добро, независимо от това, дали поданиците го искат или не. И ако последните протестирали или се оплаквали, властите, не им обръщат

внимание, както на малките деца“. И по-нататък: „Този, който държи властта, има право да управлява работите на подчинените, както намира за най-добре. Той може да употребява парите, взети от гражданите, според нуждите. Дори и когато той ги е взел въпреки желанието им, все пак не върши престъпление“.

Разбира се, при подобна политическа доктрина може да се отиде твърде далеч. И зилотите са отишли много далеч. Когато те взели властта в Солун, положението е било очевидно твърде трудно. Нужни са били войници, за да бранят града, и пари, за да се гледат и хранят тия войници. Необходимо е било да се поправят крепостните стени; трябвало да се подпомагат бедните и селяните, разорени от войната. А държавните каси били празни. Както се казва в една бележита поговорка, зилотите са взели парите оттам, където те са били. Те конфискували имотите на богатите или поне на ония от тях, които са били изгонени или осъдени, конфискували имотите на манастирите, като оставяли на монасите само това, което е било необходимо да живеят. Така и Френската революция конфискува църковните имоти и ги превърна в национални богатства. Изглежда, че били взети и други доста притеснителни мерки против духовенството, което непрекъснато събирало пари. И макар че солунският архиепископ е бил обвинен, че се е съгласил с тези произволни действия, в това ние виждаме враждебни и вече насочени към църквата тенденции.

На всичко това зилотите отговаряли, че най-почитаните лица от светото писание, когато е било необходимо, са заобикаляли строгия закон: „В какво сме виновни ние, казвали те, ако за същите цели и при подобни обстоятелства сме извършили това, което са правили светите и изпълнени с Бога хора, за които може да се допусне, че постъпвайки така, са били вдъхновени от Бога?“. Те са изтъквали, че не са извличали никаква лична полза от тия пари. „Когато човек действа в интереса на всички, без да оставя настрана нещо за свое лично използване, без да увеличава богатството си, без да украсява къщата си, но като търси непрекъснато при разноските, които прави, онова, което е полезно на поданиците, справедливо ли е да го обвиняваме?“ И те заключавали: „Щом като никой не отнася лично част от тия пари вкъщи, щом като не харчи нищо за лична полза, нито от имотите на духовенството, нито пък от онова, което принадлежи на манастирите и ако благодарение на тия пари могат да се поправят крепостните стени,

да се прогонят неприятелите, да се възстановят триумфите, а народът да се радва на чудно спокойствие, кой ще се осмели да критикува и да порицава нашите действия?“.

Разбира се, тази доктрина, която не е съвсем безопасна, може да бъде оспорвана. Интересен е фактът, че сред тия революционери от XIV в. е съществувала политическа и социална доктрина. Несъмнено общественото спасение е налагало неведнъж на зилотите несправедливи действия. Разбира се, неведнъж те са се оставяли да бъдат завладени от страшната кръвожадна тълпа на своите партизани. Обаче тия „приятели на народа“ изглежда са били не само прости агитатори и обикновени, амбициозни хора. Неведнъж те са бивали направлявани от искрена грижа за общественото благо и за интересите на града, от патриотически мисли за отбраната и независимостта на Солун. Също така не е безинтересно, че срещаме във Византийската империя, която обикновено си представяме като абсолютна монархия, сериозни, сложни за разглеждане социални проблеми, горещи социални борби и малко познато демократическо движение и че чуваме великите звучни думи за обществено спасение и за свобода, в които вече звъни нещо от Френската революция.

Издание:

Автор: Шарл Дил; Алфред Рамбо

Заглавие: Византия

Преводач: Д. Попов; Д. Б. Митов

Година на превод: 1930

Език, от който е преведено: френски

Издание: второ (не е указано)

Издател: Издателска къща „Херодот“

Година на издаване: 1992

Тип: очерк

Печатница: „Абагар“ — В. Търново

Редактор: Венета Михова

Художник: Стефан Зарков

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/15304>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.